VALGE RAAMAT

EESTI RAHVA KAOTUSTEST OKUPATSIOONIDE LÄBI

1940–1991

Eesti Entsüklopeediakirjastus

Teos on valminud Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni töö tulemusena ning Riigikogu, Eesti Vabariigi valitsuse ja Justiitsministeeriumi toetusel.

Autorid
JAAK KANGILASKI, kunstiteaduse knd., Tartu Ülikooli prorektor
VIRVE KASK, meditsiiniknd., end. Tartu Ülikooli õppejõud
KALEV KUKK, majandusknd., end. Riigikogu liige
JAAN LAAS, majandusknd., Euroülikooli õppejõud
HEINO NOOR, Eesti repressiooniohvrite arsti- ja õigusabi keskuse konsultant
AIGI RAHI-TAMM, ajaloodr., Tartu Ülikooli õppejõud
REIN RATAS, bioloogiaknd., AS Tallmaci arendusdirektor
ANTO RAUKAS, geoloogia-mineraloogiadr., akadeemik, Eesti Mereakadeemia prof.
ENN SARV, Endiste Poliitvangide Liidu juhatuse liige
PEEP VARJU, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni tegevesimees

Toimetajad
Ülo Ennuste, majandusdr., vanemteadur (Tallinna Tehnikaülikool)
Erast Parmasto, bioloogiadr., akadeemik, EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Instituudi vanemteadur
Enn Tarvel, ajaloodr., end. Stockholmi Ülikooli õppejõud
Peep Varju, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni tegevesimees

Toimetamise ettevalmistamine: Ülo Karu, Õie Kilter, Eda Posti
Kaas ja makett: Riina Uisk
Küljendus: Marju Maasik

ISBN 9985-70-194-1
Trükkinud AS Multiprint
Printed in Estonia

SISUKORD

SAATEKS

Aastal 1992 kutsus EV Riigikogu ellu Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni (lüh. ORURK) ning seadis selle uuringute „lõppeesmärgiks ... välja anda valge raamatu kujul teaduslikult põhjendatud kokkuvõte kõikidest kahjudest ja kaotustest, mida eesti rahvas on kandnud okupatsioonide jooksul”.[1]

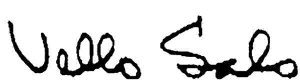
Alles nüüd, tosin aastat kestnud uurimistöö viljana esitab ORURK ülevaate meie teadmiste praegusest seisust kaheksa originaaluurimusena, mis käsitlevad nelja sektorit: rahvastikku, kultuurielu, keskkonda ja majandust. Kasutatud on eelkõige Eestis asuvat arhiivimaterjali, millega tutvumiseks avanes võimalus alles 1991. aastal. Ligipääs kahele okupatsioonivõimu arhiivile ei ole tänini võimalikuks osutunud, küll aga on kasutatud kõiki publitseeritud allikmaterjale.[2]

Seetõttu on andmed järgnevates uurimustes esitatud põhiliselt kahel kujul:

1) teaduslikult dokumenteeritud kaotused ja kahjud,
2) eelnevate andmete põhjal tehtud hinnangud.

Käesoleva „Valge raamatu” üksikartiklite ülesehitus on üldjoontes sama: alguses on esitatud artikli lühikokkuvõte, seejärel kaotusi selgitav tekst, mis annab lähema ülevaate kaotuste ulatusest, nende osatähtsusest ning nende uurimisest. Detaile on käsitletud viidatavates dokumentides, allikad ja eriuurimused näitab kätte bibliograafia.

Komisjon tänab südamest kõiki, kes on käesoleva ülevaate koostamisele kaasa aidanud.



Vello Salo,
komisjoni esimees

---

[1] „Riigi Teataja”, 1993, 40, art. 591; vt. eriti § 20.

[2] Sh. ORURK-i 1994–2002 avaldatud 20 eriuurimust. Sel põhjusel saame nt. NSV Liidu armee koosseisus langenud EV kodanike arvu esitada ainult hinnanguna.

I

ÜLEVAADE OKUPATSIOONIDEST

Enn Sarv ja Peep Varju

1939. aastal tabas iseseisvat ja neutraalset Eesti riiki maailmasõjaks valmistuvate suurriikide ränk surve, millele järgnesid otsene agressioon ja okupatsioon. Kolm üksteisele järgnevat okupatsiooni kestsid kokku enam kui 50 aastat.

Eesti Vabariigil olid sõlmitud mittekallaletungilepingud nii NSV Liidu kui ka Saksamaaga. NSV Liit oli nagu Eestigi ühinenud agressiooni keelustavate rahvusvaheliste õigusaktidega. Need lepingud koos Tartu rahulepinguga moodustasid süsteemi, millega olid korrastatud kõik nimetatud riikide vastastikused suhted.[1]

Kui NSV Liit tungis 17. septembril 1939 kallale Saksa armee löökide all kokkuvarisemise äärele jõudnud Poola riigile, sai selgeks, et 23. augustil 1939 sõlmitud Stalini ja Hitleri kokkuleppega (enam tuntud Molotovi-Ribbentropi paktina) olid need kaks suurriiki jaganud Ida-Euroopa oma mõjusfäärideks. Peatselt esitaski NSV Liit ultimatiivsed nõudmised kolmele Balti riigile: Eestile, Lätile ja Leedule. Kuu-poolteist hiljem sai samasuguse ultimaatumi ka Soome ja see tõi kaasa Talvesõja. Eestilt nõuti **otseste ähvardustega** Punaarmee baaside lubamist oma territooriumile ja selle sõjalise operatsiooni seadustamiseks nn. vastastikuse abistamise lepingu sõlmimist. Et Eesti ei üritaks keelduda, korraldati jõhkraid **jõudemonstratsioone**: Punalaevastik blokeeris Eesti merepiiri, punalennukid rikkusid Eesti õhuruumi puutumatust, Eesti piirile koondati suured Punaarmee üksused ja Narva lahes uputas Nõukogude allveelaev provokatsioonilisel eesmärgil oma laeva „Metallist".

1. septembril 1939 puhkenud Teises maailmasõjas deklareeris Eesti riik oma neutraliteeti, kuid see samm ei pidurdanud NSV Liitu agressiivsete nõudmiste esitamisel. Eesti jäi isolatsiooni. Ükski riik ei soovinud kommunistliku agressori ohvriks langenud Eestile esimesena toetust pakkuda. Sellises olukorras olid Eesti valitsus ja parlament (Riigikogu) sunnitud baaside lepinguga nõustuma, et vältida verevalamist ja eesti

rahva hävitamist. Leping sõlmiti Moskvas 28. septembril 1939 ja juba oktoobris toodi baasidesse NSV Liidu väekontingent, mis oli mitu korda suurem kui Eesti Vabariigi regulaarvägi. Pärast Punaarmee saabumist baasidesse ning Punalaevastiku jõudmist Paldiski ja Tallinna sadamasse ei olnud Eesti enam sõltumatu riik.

Püüdes vältida lepingupooltevahelisi mis tahes konflikte ja arusaamatusi, täitis Eesti kõiki baaside lepingust tulenevaid kohustusi piinliku täpsusega. 12. oktoobril moodustati peaminister Jüri Uluotsa juhtimisel uus valitsus. Rakendati isegi kodanike põhiõiguste osalist piiramist, et vältida võimalikke provokatsioone. Nõukogude pool aga ei kavatsenudki lepingut täita ja provotseeris ise konflikte. Segakomisjonides töötavad Vene sõjaväelased esitasid järjest uusi nõudmisi, mis ei vastanud sõlmitud lepingu tingimustele, püüdsid suurendada baasidesse ettenähtud sõjaväelaste arvu – ja tegidki seda ühepoolselt – ning nõudsid oma väeosadele täiendavaid maa-alasid.

Soome Talvesõja ajal startisid punaväe lennukid neutraalse Eesti territooriumil olevatest baasidest Soome linnu pommitama. Sellega rikuti jämedalt lepingut, mis pidulikult deklareeris Eesti riigi suveräänsuse austamist. NSV Liidu alustatud sõda Soome Vabariigi vastu kui agressiooniakt sai õiglase hinnangu Rahvasteliidult: 14. detsembril 1939 heideti NSV Liit sellest rahvusvahelisest organisatsioonist välja. Talvesõja operatsioonides osalenud Nõukogude lennukid heitsid pomme isegi Eesti territooriumile, tulistasid Tallinna kohal lendavaid Eesti lennukeid ja panid toime teisigi **kuritegusid**, nagu näiteks Eesti kaubalaeva „Kassari" uputamine Läänemerel 10. detsembril 1939. Need vaenulikud aktid oleksid pidanud välja kutsuma suveräänse riigi kaitsejõudude viivitamatu vastulöögi, kuid midagi sellist ei järgnenud. Ülemjuhataja käske täites näitasid meie kaitsejõud üles distsiplineeritust ja väga suurt kannatlikkust.

Samal ajal töötas Nõukogude kindralstaap välja salajase sõjalise operatsiooni plaani Balti riikide okupeerimiseks. Selle elluviimist alustati 1940. aasta 9. juuni direktiivi nr. 02622 alusel[2]. 14. juunil, kui Pariis langes Saksa vägede kätte, asus NSV Liit Balti riikide okupeerimise plaani ellu viima. Eesti blokeeriti nii maalt, merelt kui ka õhust.

Samal päeval esitas NSV Liit ultimaatumi Leedu Vabariigile ja viis riiki oma okupatsiooniväe, lõigates ära Eesti ja Läti maismaaühenduse läänega. 15. juunil tulistati Soome lahe kohal ette hoiatamata alla Tallinna–Helsingi liinil regulaarlende tegev Eesti lennuk „Kalev" ja merel peeti kinni kõik Eesti kaubalaevad. 16. juunil kell 15.20 esitati 8-tunnilise tähtajaga ultimaatum ka Eesti Vabariigile. Selles süüdistati Eestit vastastikuse abistamise pakti rikkumises, nõuti piirile koondatud u. 100 000 mehest koosnevate Punaarmee üksuste üle piiri laskmist (baasides olevate vägede kaitsmiseks väidetava ohu eest) ning uue Eesti valitsuse moodustamist Moskva diktaadi järgi. Samal ajal koondati baasides olevad väeosad marsiks pealinna suunas. Väeosad asusid teele veel enne, kui jõudis kätte ultimaatumis märgitud väga lühike tähtaeg.

Eesti Vabariigi valitsus nõustus ultimaatumi tingimustega ja sellest teatati nõutud ajaks Moskvale. Kui aga sõjavägede ülemjuhataja kindral Johan Laidoner kohtus 17. juuni hommikul Narvas armeekindral Meretskoviga, et Nõukogude lisavägede paigutamise kokkuleppele alla kirjutada, oli võõrvägi juba sügaval Eesti territooriumil ja baasidest tulnud väeosad olid jõudnud Tallinna lähistele.

17. juunist 1940 oli Eesti riik täielikult okupeeritud ja kõik iseseisva riigi tunnused faktiliselt kaotanud. Järgnevad poliitilised, majanduslikud ja muud ümberkorraldused toimusid NSV Liidu diktaadi järgi – kas Nõukogude saatkonna, Nõukogude sõjaväe juhtkonna või siis 19. juunil Tallinna saabunud Nõukogude valitsuse **erivoliniku** Andrei Ždanovi korralduste alusel. Kohe saabumispäeval kohtus Ždanov vabariigi presidendiga ja tegi teatavaks Moskva seisukoha Eesti uue valitsuse suhtes. Peaministriks pidi saama Nõukogude luureagentuuri värvatud kirjanik Johannes Vares-Barbarus, kes oli juba andnud uue valitsuse moodustamiseks nõusoleku. Salajases ettekandes Varese nõustumise kohta on nimetatud ka tema kandidaadid ministriametisse.[3] Kõik president Konstantin Pätsi vastavasisulised ettepanekud valitsuse koosseisu kohta lükati järsult tagasi. J. Vares käis mitu korda Nõukogude saatkonnas valitsuse koosseisu ja valitsuse deklaratsiooni kooskõlastamas, enne kui ta sai 21. juuni hilisõhtul raadio teel rahvale teatada uue valitsuse ametisseastumisest.

Teine Nõukogude luure agent, Riigikogu IV, V ja VI koosseisu liige Maksim Unt organiseeris A. Ždanovi käsul 21. juunil Tallinnas nn. **töörahva demonstratsioonid**, s. t. lavastas riigipöörde. Nõukogude soomusmasinate ja relvastatud punaväelaste saatel liikusid demonstrandid Toompeale valitsuse hoone ette ja seejärel Kadriorgu presidendi residentsi juurde, nõudes uue valitsuse moodustamist. Demonstrantide kolonnis oli palju Nõukogude sõjaväebaasidest toodud võõrtöölisi, kes oma eripärase riietuse ja rahvale tundmatute lauludega selgelt silma paistsid. Nõukogude soomusmasinate toetusel vabastati Patarei vanglast poliitvangideks nimetatud kurjategijad, tuntuim neist riigireetur Nikolai Trankman, kes ohvitserina oli müünud venelastele Narva sõjaliste objektide plaanid. Eestis oli sel ajal vaid mõni üksik poliitvang, peamiselt kriminaalse taustaga isikud, sest pärast uue põhiseaduse vastuvõtmist 5. mail 1938 oli poliitvangidele – nii kommunistidele kui ka riigipöördekatses süüdistatud vabadussõjalastele – antud amnestiat.

A. Ždanovi juhtnööride järgi **lavastati** ka 14. ja 15. juuli nn. Riigivolikogu valimised, mis toimusid okupatsiooniarmee järelevalve all. Valimised viidi läbi valitsuse kiirkorras fabritseeritud määruste alusel, mis olid vastuolus kehtiva põhiseaduse ja 1937. aasta valimisseadusega. 5. juulil, valimiste ametliku väljakuulutamise päeval, saadeti Tallinnast NSV Liidu saatkonnast Moskvasse Stalini sekretärile Poskrebõševile kooskõlastamiseks saatkonnas koostatud nn. **rahva poole pöördumise** tekst. See avaldati 6. juuli ajalehtedes kui Eesti Töötava Rahva

Liidu valimisplatvorm.[4] Rahvuslikud jõud püüdsid valimistest osa võtta, seadsid 80 valitavale kohale üles 78 vastaskandidaati ja kogusid neile mõne päevaga üle **6000** toetusallkirja. Okupatsioonivõimudele tuli see ootamatult ja Ždanovi käsul võttis **Varese valitsus** 9. juulil 1940 vastu otsuse kõik kommunistliku bloki Eesti Töötava Rahva Liidu vastaskandidaadid valimisnimekirjadest kõrvaldada. 10. juulil tehtigi see teoks. Ainsa vastaskandidaadina jäi nimekirja Raasiku taluperemees Jüri Rajur-Liivak, kes suutis end enne valimisi arreteerimise eest varjata, kuid hiljem vahistati ikkagi, nagu teisedki valimisnimekirjadest kõrvaldatud kandideerijad. Ebaseaduslikult nimekirjadest väljajäetud kandidaadid esitasid küll protestid, kuid valimiste peakomitee vaatas need läbi alles pärast valimisi (17. juulil 1940) ja lükkas kõik tagasi.[5]

Pärast valimisi võttis nn. Riigivolikogu vastu otsused Eestis Nõukogude võimu kehtestamise ja Eesti ühinemise kohta NSV Liiduga. Selliseid eesmärke Töötava Rahva Liidu valimiseelses platvormis ei olnud, need dikteeriti Ždanovi algatusel alles 17. juulil, kui võltsitud valimistulemused olid avaldatud. Kolmes Balti riigis toimusid sündmused täpselt ühesuguse stsenaariumi järgi. 17. juulil kohtusid Tallinnas kolm NSV Liidu erivolinikku – iseseisvate Balti riikide likvideerijad Andrei Ždanov, Andrei Võšinski ja Vladimir Dekanozov –, et ühiselt kavandada järgnevaid samme.

Valimistulemuste võltsimist kinnitab muuhulgas sellinegi fakt, et need ilmusid Londoni ajalehtedes mitu tundi enne ametlikku väljakuulutamist. NSV Liiduga ühinemise otsuse tegi Riigivolikogu 22. juulil. Nagu nn. juunikommunistidest Riigivolikogu liikmed (Paul Rummo, Lembit Lüüs jt.) hiljem on tunnistanud, võeti see otsus päevakorda ootamatult ja neid sunniti ähvardustega selle poolt hääletama. Niisamuti mõjutati president K. Pätsi, kes oli Kadrioru residentsis täielikult isoleerituna võõrvõimu vang, andma kõigile ebaseaduslikele dokumentidele allkirju.

6. augustil 1940 vormistas NSV Liidu Ülemnõukogu Eesti annekteerimise. Selleks viidi Moskvasse vastavat „palvet" esitama Eesti valitsusdelegatsioon eesotsas J. Varesega. Nii sai Eestist Eesti NSV, suure kommunistliku impeeriumi koosseisu kuuluv liiduvabariik. Eesti Vabariigi seaduste järgi on Varese valitsuse liikmed, ebaseaduslikult valitud Riigivolikogu liikmed ja teised juunikommunistid, üleüldse kõik, kes koostöös **NSV Liidu okupantidega** hävitasid demokraatliku Eesti riigi, riigireeturid.

12. novembril 1989 tunnistas tolleaegne ENSV Ülemnõukogu Arno Köörna komisjoni ettekande alusel kõik Riigivolikogu 1940. a. otsused õigustühiseks.

Marionetliku Varese valitsuse ülesandeks sai demokraatliku vabariigi lammutamine. Algas massiline terror, mis suunati kõigepealt eesti rahva harituma ning algatusvõimelisema osa vastu. Vahistamistele järgnesid hukkamised. 1940. aasta kuue kuuga vahistati vähemalt 1082 inimest, esimeste seas sõjavägede ülemjuhataja kindral Johan Laidoner ja vaba-

riigi president Konstantin Päts. Mõlemad deporteeriti Venemaale juba juulis 1940. Selles kuritöös ja ka esimese okupatsiooniaasta jooksul Eesti riigikorralduse lammutamises oli üks peategelasi Ždanovi korraldusel siseministriks määratud Maksim Unt. Nõukogude võim tasus Undile tema teenete eest oma kombe kohaselt: NKVD vahistas M. Undi mais 1941, ja kuna ta oli kodusõja ajal 1919. aastal Venemaal kriminaalkuriteo eest tagaselja surma mõistetud, langetasid kommunistid talle teistkordse surmaotsuse. See viidi täide 30. juulil 1941.

Esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal eesti rahva vastu toimepandud genotsiid põhjustas väga suuri inimkaotusi. Eesti Vabariigi juhtkonnast represseeriti peale presidendi ja sõjavägede ülemjuhahataja ka kõik viimase valitsuse liikmed peale peaminister Jüri Uluotsa, kel õnnestus end varjata. Tartu julgeolekukomitees vormistati 12. märtsil 1941 J. Uluotsa jälitamise otsus ja 10. juunil 1941 perekonna Siberisse saatmise määrus.

Repressioonide ohvrina hukkus **10** riigipead, nende seas president K. Päts, ja **68** Eesti Vabariigi viimase Riigikogu liiget, neist **36** lasti maha. Läände põgenes üks riigipea ja 28 Riigikogu viimase koosseisu liiget. Endistest ministritest jäi okupatsiooni haardesse **65** isikut, repressioonidest pääsesid vaid 3. Esimese Nõukogude okupatsiooni aasta genotsiidi kulminatsiooniks sai 1941. aasta 14. juuni massiline küüditamine. Vägivaldselt viidi Siberisse Novosibirski ja Kirovi piirkonda ebainimlikesse tingimustesse surema tuhanded eesti pered, sealhulgas **imikud**, **vanurid** ja **lapseootel naised**. Operatsioon viidi läbi 1930. aastate algul NSV Liidus väljatöötatud tüüpdirektiivi järgi. Balti riikide, Poola idapoolsete alade ja Rumeenia koosseisu kuulunud Bessaraabia kohta olid samalaadsed ülisalajased käskkirjad kinnitatud juba 1939. aastal, enne kui need riigid või territooriumid üksteise järel okupeeriti. (Ehkki Balti riike käsitlev nn. **Serovi dokument** on vääralt dateeritud, ei muuda see asja). Poolas alustati deporteerimist veebruaris 1940. Eestis algasid ettevalmistused nn. sotsiaalselt ohtliku elemendi massiliseks väljasaatmiseks 28. novembril 1940 NKVD korraldusega nr. 288.[6]

Hulgalise väljasaatmise määruse Eesti, Läti ja Leedu kohta kinnitasid NSV Liidu valitsus ja NLKP Keskkomitee 14. mail 1941. Plaanilise ülesande järgi tuli Eestist küüditada **14 471** inimest, 14. juuni operatsiooni ohvrite tegelikuks koguarvuks kujunes seni selgunud andmetel **9267** inimest.[7] Enamik represseerituid viidi Venemaale sundasumisele, ebainimlikes tingimustes hukkusid lapsed ja vanurid juba esimeste kuude jooksul. Vahistatud perekonnapead lahutati peredest raudteejaamades ja saadeti Siberi vangilaagritesse. Paljud neist mõrvati: kohtuvälised **kolmikud** ehk nn. **troikad** mõistsid tagaselja surma tuhandeid süütuid inimesi. 1941. aastal registreeriti **1622** ja 1942. a. aprillis-mais **787** surmaotsust. Mõrvatute seas olid endine riigivanem Jüri Jaakson, mitu ministrit, Riigikogu liikmeid, omavalitsuste juhte, kõrgemaid ohvitsere, Naiskodukaitse

juhte jt. 14. juunil 1941 toimepandud hulgaline küüditamine kujutas endast Nõukogude valitsuse **aegumatut genotsiidikuritegu** eesti rahva vastu. Saksa okupatsiooni ajal töötanud Äraviidute Otsimise ja Tagasitoomise Keskuse (saksa k. *Zentralstelle zur Erfassung der Verschleppten*, ZEV) komisjoni andmetel represseeriti Eestis 1941. aasta juunis kokku **14 890**, juulis **30 429** ja augustis **8146** inimest.

NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja eelsel nädalal Ida-Euroopas toimepandud küüditamine haaras piirkonda Läänemerest Musta mereni (Eesti, Läti, Leedu ja Poola alad ning Bessaraabia). Ühe nädala jooksul deporteeriti sellelt alalt Venemaale u. 95 000 inimest.[8] Kasutades 1943. aastaks selgunud andmeid, arvestas ZEV-i komisjon esimese okupatsiooniaasta inimkaotusteks Eestis vähemalt **59 967** kodanikku. Siia tuleks lisada need enam kui 26 000 inimest, kes kas põgenesid või evakueeriti Venemaale pärast sõja puhkemist.

22. juunil 1941 alanud kahe agressiivse suurriigi vaheline sõda tõi kaasa Nõukogude okupatsioonivõimu kiire lagunemise. Mandri-Eestist taganes Punavägi Saksa armee löökide all juba augustis 1941, saartel kestsid lahingud veel septembris ja oktoobris. Taas tuli eesti rahval kanda raskeid kaotusi. Vastuolus rahvusvahelise õigusega korraldasid Nõukogude võimud sõja puhkedes Eestis nn. sundmobilisatsiooni, millega viidi vägivaldselt Venemaale vähemalt 33 304 (36 972) meest.[9] Genfi konventsioon nimetab sellist vägivaldset inimrühma ümberpaigutamist **raskeks rikkumiseks** ja ka sõjakuriteoks. NSV Liidus väljakuulutatud üldmobilisatsiooniga võrreldes võeti Eestist mehi 9 aastakäigu võrra rohkem, peale selle kõik reservohvitserid. Mobilisatsiooni tegelik eesmärk oli võitlusvõimeliste meeste deporteerimine. Neid koheldi algusest peale nagu vahistatuid, nad olid juba kogunemiskohtades Vene sõdurite relvastatud järelevalve all ning Venemaal paigutati nad tõelistesse sunnitöölaagritesse. Sealsetes ebainimlikes tingimustes hukkus esimese aasta jooksul nälja ja haiguste ning NKVD repressioonide läbi vähemalt **10 440** meest.

Venemaale **evakueeritute** seas oli **1858** teenistuskohuste täitmisega seotud isikut: meremehed, raudteelased, tehasetöölised. Paljud neist langesid repressioonide ohvriks, olles ka Venemaal NKVD pideva järelevalve all.

Kõigele sellele lisaks moodustas Eesti kommunistlik valitsus sõja algul hävituspataljonid, kes hakkasid diktaator Jossif Stalini käske täites koostöös NKVD eriüksustega Eestis rakendama massilist terrorit ning nn. põletatud maa taktikat. Vahistatud, keda ei jõutud kiire Eestist põgenemise tõttu Venemaale saata, hukati ilma kohtuotsuseta kohapeal. Suured massimõrvad pandi toime 8. juuli öösel Tartu vanglas – 192 ohvrit – ja septembrikuus Kuressaare lossis – vähemalt 90 ohvrit. Olemasolevatel andmetel mõrvati esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal Eestis **2446** inimest.[10] 1941. aasta sõjasuvel kommunistide sooritatud **inimsusevastased kuriteod** kutsusid esile massilise vastupanuvõitluse. Tuhanded

eesti mehed varjusid metsa ja alustasid ulatuslikku partisanisõda. Rahvas hakkas neid nimetama **metsavendadeks**. Kaitseliidu likvideerimise tõttu relvadeta jäänud mehed pidid endale lahingute käigus vaenlaselt relvi hankima. Kui algas Saksa okupatsioon, tekkis spontaanselt Omakaitse organisatsioon, kuhu astusid kümned tuhanded mehed. 1. jaanuari 1942 seisuga kuulus Eesti Omakaitsesse 43 757 meest.[11] Nende peamine ülesanne oli korra tagamine. Eesti metsades peitsid end purukslöödud hävituspataljonide riismed ja kümned tuhanded rinde tagalasse jäänud punaväelased, kelle kahjutukstegemine kestis kuni 1941. aasta lõpuni.

Esimese Nõukogude okupatsiooni repressioonidega Eesti riigile tekitatud inimkaotused on seni selgunud andmetel 48 000.

Saksa okupatsiooni ajal hakkas õige pea kustuma eesti rahva lootus omariikluse taastamisele. Peaminister Jüri Uluots esitas 29. juulil 1941 Viljandis Saksa 18. armee ülemale kindral von Küchlerile Eesti Vabariigi suveräänsust nõudva diplomaatilis-poliitilise memorandumi. Sellega sai alguse riikliku iseseisvuse taotlemine, mis peagi muutus rahvuslikke jõude ühendavaks vastupanuvõitluseks, sest uued okupatsioonivõimud ei kavatsenudki Eestile iseseisvust anda, ehkki moodustati Eesti Omavalitsus. 1941. aastal, sõja algul, uskusid paljud eestlased, et sakslaste tulekuga saab võimalikuks iseseisvuse taastamine. Seepärast läksid tuhanded suvesõjas osalenud vastupanuvõitlejad vabatahtlikuna Saksa väeosade koosseisus idarindele, aitamaks kaasa eesti rahvast halastamatult hävitanud kommunistliku riigi purustamisele ning Venemaale viidud Eesti kodanike vabastamisele. Ajaloolased on hinnanud Saksa okupatsiooni ajal vabatahtlikuna Saksa armees sõdinud eestlaste koguarvuks u. 20 000; veebruaris 1942 oli sõjaliste ülesannete täitmisel rakendatud 20 867 meest.[12]

Saksa okupatsiooni ajal terror jätkus, kuid mitte sellises ulatuses nagu kommunistide võimutsemise ajal. Vahistati peamiselt kommuniste ja nende pooldajaid, sh. hävituspataljonide mehi ning juute ja mustlasi. Esimesel aastal võeti vahi alla vähemalt **18 893** isikut, neist u. 45% vabastati pärast lühikest juurdlust, **5634** inimest hukati ning ülejäänutele määrati karistus mõnest kuust kuni 5 aastani ja saadeti koonduslaagrisse. Saksa okupatsiooni kolme aasta kohta on seni kindlaks tehtud **7798** Eesti kodanikku, kes hukati või hukkusid vangilaagris. Nende seas on 929 juuti ja 243 mustlast. Saksamaale laagrisse saadetud vangidest võis hukkuda u. 1000. Nende saatuse kohta Eestis arhiiviandmeid ei ole.[13]

Okupatsioonivõimu ühe tähtsaima ametiisiku, Eestisse **SD ja Julgeolekupolitsei** ülemaks määratud **Martin Sandbergeri** kurikuulsat Berliinile esitatud aruannet selle kohta, et Eestist on saanud *judenfrei* ala, pole mitte kuidagi võimalik seostada eesti rahvaga. Selle raporti sisuks on natsliku režiimi kuriteod, mille sooritasid okupantide endi erigrupid (*Einsatzkommando 1a*). Okupeeritud maal oli kogu rahvas ühel või teisel viisil surve all, paljud langesid vägivalla ohvriks rahvusest hoolimata. Sõjaeelses Eesti Vabariigis polnud mingit rahvusrühmadevahelist vaenu

ja arhiividokumendid kinnitavad, et ka natsidel ei õnnestunud Eestis – erinevalt mõnest teisest riigist – põhirahvust teiste rahvusgruppide vastu üles kihutada. On teada mitu juhtumit, kui eestlased juudi rahvusest kodanikke hoopis varjasid ning natside käest päästsid. Niisama alusetu, kui on eesti rahva süüdistamine Eesti juutide hävitamises, on ka Nõukogude propaganda laialt levitatud võltsing Saksa armees teeninud eesti rindeohvitseridest, kes olevat juhtinud tsiviilisikute mahalaskmist. Näiteks seoses kolonel **Alfons Rebase ja tema väeosa** kohta algatatud uurimisega ei leitud 1965. aastal Leningradi oblasti arhiividest ega ka NSV Liidu Kaitseministeeriumi arhiividest ainsatki fakti, mis väljamõeldud süüdistust kinnitanuks.[14] Samuti pole leitud ühtegi dokumenti selle kohta, et Eestis formeeritud 36. rindepataljon oleks teel lahingutegevuse piirkonda **7. augustil 1942** Valgevenes osa võtnud vangide hukkamisest. 36. rindepataljoni pole nimetatud ka üheski arhiividokumendis, kus on esitatud selles piirkonnas hukkamistest osavõtnud väeüksuste loetelu. Natside kuritegudes osalenud isikute väljaselgitamisel ja karistamisel tegi kommunistlik režiim pärast sõda ise puhta töö – ja veel enamgi –, represseerides valesüüdistuste alusel ka süütuid.

Juba Saksa okupatsiooni esimestel kuudel algas Eesti demokraatlike jõudude konsolideerumine võitluseks iseseisva riigi taastamise eest. Sakslastelt polnud arusaamist ega toetust loota, kuid usuti 14. augustil 1941 Atlandi hartas kinnitatud lubadust, et pärast sõda taastatakse kõigi okupeeritud riikide iseseisvus. Okupatsiooni keerulistes oludes suutsid repressioonidest pääsenud Eesti poliitikud leida oma erakondlikust kuuluvusest hoolimata üksmeele, oskasid kinni pidada konspiratsioonist ja luua kehtivale EV põhiseadusele toetudes põrandaaluse **Eesti Vabariigi Rahvuskomitee**. See tuli kokku 14. veebruaril 1944. Demokraatlikud jõud koondusid endise peaministri Jüri Uluotsa ümber, kes tulenevalt põhiseadusest oli Venemaal vangistuses viibiva presidendi ülesandeis riigijuht. Veebruaris 1944, kui Nõukogude vägi tungis Narva alla ja uue Nõukogude okupatsiooni oht sai reaalseks, esitas Jüri Uluots raadiousutluses esimest korda avalduse sakslastele alluva Eesti Omavalitsuse väljakuulutatud üldmobilisatsiooni toetuseks. Ta kutsus eesti mehi mobilisatsioonikutset järgima ja isamaa kaitsmiseks idast tuleva ohu eest võitlusse astuma. Üleskutse leidis vastukaja ning mobilisatsioon tõi kokku loodetust rohkem mehi. Kiirkorras idarindelt toodud kolm eesti pataljoni, 45. rügemendi 1. pataljon ja mobiliseeritute Tallinna rügement peatasid veebruarilahingutes koos Saksa armeegrupi „Nord" väeosadega sissetunginud vaenlase ning 6. märtsil likvideeriti Narva ja Narva-Jõesuu vahelisel rindejoonel viimane vastase tugipunkt. Rinne jäi Narva alla püsima ligi viieks kuuks ja Nõukogude väejuhatuse plaan vallutada juba veebruaris 1944 kogu Eesti territoorium jäi täitmata.

Järgnesid terrorirünnakud Eesti linnadele. Juba samal, 6. märtsi öösel pommitas Nõukogude lennuvägi tsiviilelanikest peaaegu tühjaks jäänud

Narvat sedavõrd ägedalt, et linnast jäid järele vaid varemed, ainult vabrikuhooned jäeti puutumata. Hävitustööst võttis osa ka Eesti korpuse suurtükivägi. 8. märtsil ründasid Vene lennukid Jõhvi ja Tapa linna. 9. märtsi õhtust kuni 10. märtsi hommikuni kestis pealinna Tallinna pommitamine, milles hukkus enam kui 750 inimest ja purustati 5073 hoonet, neist 1540 täielikult. Peavarjuta jäi üle 20 000 inimese. Hävis „Estonia" teater, üks eesti rahva sümboleist, põlesid Niguliste kirik ja Tallinna linnaarhiivi väärtuslikud dokumendid.[15] Seegi terroriakt oli sihitud üksnes tsiviilelanikkonna vastu, sest Tallinna sadamat ja tööstusettevõtteid ei rünnatud. 26. märtsil õhtul pommitati laastavalt Tartut, hukkus 67 linnaelanikku. Kokku on Tartu perekonnaseisuametis Nõukogude lennuväe pommirünnakute ohvrina registreeritud vähemalt 130 inimest.[16] Surmaregistri andmetel hukkus Eestis ajavahemikul 1941–1944 pommirünnakutes kokku 2409 inimest.

1944. aasta aprilli lõpul jõudis Saksa SD põrandaaluse rahvuskomitee jälile ja algas hulgaline vahistamine. Õnneks suutsid esimesed vahistatud saata sidemeeste kaudu hoiatuse ja tänu sellele pääses osa võitluskaaslasi arreteerimisest. Süütõendite puudulikkuse tõttu lasti muist vahistatuid augustis vabaks. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee tegutses edasi ja avaldas 1. augustil 1944 **manifesti** „Eesti rahvale", milles kuulutas end kuni põhiseaduslike võimuorganite taastamiseni riigivõimu teostajaks. Rahvuskomitee algatusel saavutati kokkulepe Soomes võitleva eestlaste 200. jalaväerügemendi kojutoomiseks. Saksa rinde kokkuvarisemise eel tuligi Eestisse vabatahtlikult võitlust jätkama **1752** soomepoissi. Nad saabusid 19. augustil 1944. Üks pataljon viidi otsekohe Tartu rindele, kus Pupastvere lahingus õnnestus vaenlase läbimurre tagasi lüüa ning rinne veel kolmeks nädalaks stabiliseerida.

Sõjameeste meeleheitlik vastupanu nii Narva kui ka Tartu rindel andis kümnetele tuhandetele tsiviilisikutele võimaluse läände põgeneda. Seda võimalust pääseda uuest Nõukogude terrorist kasutas u. **80 000** Eesti kodanikku. Kahjuks läks Nõukogude okupatsioonivõimudel korda osa põgenikke sunniviisil tagasi tuua. Arhiividokumentidest on selgunud, et 1. märtsiks 1945 oli Eestisse repatrieeritud **12 231** isikut.[17]

Septembri algul oli selge, et Soome teeb NSV Liiduga vaherahu ja astub sõjast välja ning Saksa okupatsioon Eestis hakkab lõppema.

Jäädavad inimkaotused Saksa okupatsiooni aastail 1941–1944 on hinnanguliselt 32 000. Nende kaotuste hulka on arvestatud ka kõik võitlustes langenud, nii Punaarmees, Soome ja Saksa armees kui ka Omakaitse üksustes surmasaanud.

Teine Nõukogude okupatsioon muutus reaalseks 17. septembril 1944, kui Saksa väejuhatus teatas Eesti mandriosa mahajätmisest ja Punaarmee ülekaalukad jõud Tartu rindel läbi murdsid. Saksa armee oli juba varem oma raskerelvad ja osa üksusi rindelt ära viinud ning Tartu rinnet kaitsesid peale mõne Saksa väeosa vaid eestlaste halvasti relvastatud

piirikaitserügemendid, soomepoiste pataljon ja Alfons Rebase 46. rügement. Narva rindel Sinimägedes oli 20. Eesti diviisil samuti raskerelvi liiga vähe, sest Saksa üksused olid rindelt lahkunud koos oma relvadega. Seni visalt kaitselahingutes rinnet hoidnud väeosad pidid taganema. Septembrikuu lahingud Eesti pinnal osutusid mitmel juhul vennatapusõjaks: vastamisi olid NSV Liidus formeeritud ja Punaarmee koosseisu kuuluvad Eesti laskurkorpuse väeosad ja Saksa armees teenivate eestlaste üksused. Eriti veriseks kujunes Avinurme lahing, kus Punaarmee tankid sõitsid üle taganeva väe haavatute voorist ja polkovnik Nikolai Trankmani käsul hukati kohapeal Avinurme kirikusse toimetatud raskelt haavatud eesti sõdurid. Kokku oli selle sõjakuriteo ohvreid 25–30, nad maeti kohalike elanike poolt kruusakarjääri.[18] Aegumatu sõjakuriteo otsene kordasaatja N. Trankmann oli seesama Eesti riigi reetur, kes 21. juunil 1940 Patarei vanglast vabastati.

Kui sai teatavaks sakslaste Eestist lahkumine, andis Jüri Uluots Otto Tiefile korralduse moodustada uus valitsus. See 1944. aasta 18. septembri käskkiri avaldati 20. septembril 1944 „Riigi Teatajas" nr. 1. Valitsuse koosseisu määratud 10 ministrist kaks (August Rei ja Rudolf Penno) viibisid Rootsis ja kolmas, kohtuminister Johannes Klesment oli koos surmahaige J. Uluotsaga teel sinna. Kõik ülejäänud valitsuse liikmed, välja arvatud Kaarel Liidak, vahistati uue okupatsiooni esimestel kuudel. Neist hukati sõjavägede ülemjuhataja Jaan Maide ja sisekaitseülem Juhan Reigo. K. Liidak varjas end valenime all ja suri 16. jaanuaril 1945.[19]

Teine Nõukogude okupatsioon algas kohe pärast Punaarmee saabumist massilise terroriga: vahistamisi, röövimisi ja kohapeal mahalaskmisi panid toime küll sõjaväeluure üksused, küll NKVD erigrupid. Siseminister Aleksander Resev sai Moskvast käsu esitada iga kuu täpsed ettekanded.[20] Oktoobrikuu aruande järgi vahistati 1200 ja võeti rahvavaenlasena arvele u. 8000 isikut. Järgmine suur arreteerimiste laine oli 1945. aasta lõpul ja 1946. aasta algul, pärast seda kui kõigi maakondade KGB osakonnad olid koostanud endiste politseiametnike, Saksa armeesse mobiliseeritute, Omakaitse liikmete jt. nimekirja. See nn. must nimekiri tehti Moskva juhtnööride järgi (NKVD ja NKGB direktiiv nr. 193/118 29. oktoobrist 1945).

25. märtsil 1949 pandi Balti riikides toime teine massiline küüditamine. Eestist viidi vastavalt Nõukogude valitsuse 29. jaanuari 1949 salajasele määrusele nr. 390-138 igaveseks ajaks Siberisse arvatavasti **20 072** inimest, peamiselt taluperedest naised ja lapsed ning vanavanemad, kuna mehed olid suurelt osalt juba varem represseeritud.[21] Peamiseks eesmärgiks oli lõplikult hävitada talumajandus ja sundida talud ühismajanditesse. Pärast märtsikuu **genotsiidi**, aprillis 1949, **vormistati** paari nädala jooksul ühismajanditesse ehk kolhoosidesse peaaegu kõik eesti talud. Need üksikud, mis kolhoosidest välja jäid, maksustati sedavõrd kõrgete nn. kulakumaksudega, et omanikud laostusid aasta-kahega täielikult ja olid ikkagi sunnitud kolhoosi minema või lõpetasid oma elu kerjusena. U. 2500

nn. maksuvõlglasest peremeest said kaks aastat vangistust ja saadeti pärast karistuse kandmist Siberisse oma perede juurde sundasumisele.

Märtsiküüditamise ohvrite koguarv on **32 536**, nende hulka on arvatud ka 10 331 **mitteküüditatuks** nimetatut, koduta jäänud lindpriid, kes elasid KGB pideva jälitamise olukorras. Siberis sundasumisel olles suri ajavahemikus 1949–1958 **2896** inimest. Arvestades ühtlasi seda, et sündimuse üldkoefitsient jäi selle represseeritute kogumi puhul (u. 32 500 inimest) normaalsest üle kaheksa korra madalamaks, tuleb eesti rahva kaotustele lisada u. **5000** sündimata last.[22]

Märtsis 1950 toimunud EKP VIII pleenumil anti löök ka Eesti haritlaskonna pihta. Kommunistlik partei kuulutas suurema osa vanema põlve haritlastest nn. **kodanlikeks natsionalistideks**, neid hakati hulgaliselt töölt vallandama ja vahistama. Vanglad ning sunnitöölaagrid täitusid arstide, kirjanike, heliloojate, kooliõpetajate, teadlaste, vaimulike, inseneride jpt. elualade esindajatega, kes olid truuks jäänud rahvuslikule vaimule ega võtnud omaks võõrast ideoloogiat. Arreteeriti ka juhtivad juunikommunistid, kes olid veel puutumata jäänud, nagu Nigol Andresen ja Hans Kruus, ning isegi vanad kommunistid Hendrik Allik ja Arnold Veimer. Nad olid Eesti riigi reetmisega oma ülesande täitnud ning kommunistlik režiim ei vajanud neid enam. Vallandatud inimesed asendati kõikjal peamiselt Venemaalt sissetoodud **Venemaa eestlaste** või muukeelsete ebakompetentsete spetsialistidega. Arreteeritud või põlu alla sattunud haritlaste lastele olid kõrgkoolide uksed suletud.

Viimane suur repressioonide laine oli Eestis aastail 1950–1951, mõni aeg enne diktaator Jossif Stalini surma. Peale haritlaste vahistati veel paljud, kes olid juba 1945. aastal kantud KGB koostatud nn. **sotsiaalselt ohtlike isikute** nimekirja, kuid esialgu jäänud vaid järelevalve alla. Neist kahest aastast on teada vähemalt **4555** vahistatut, kuid andmed pole lõplikud. Kõigi nende massiliste vägivallaaktide tõttu elas eesti rahvas pideva hirmu õhkkonnas. Piiramatu võimuga partei- ja julgeolekuorganisatsioonide juhid võisid ükskõik kelle mis tahes ettekäändel kuulutada rahvavaenlaseks ning sunnitöölaagrisse saata. [23]

Pärast J. Stalini surma hakkas repressioone järk-järgult vähemaks jääma ning aastast 1956 algas nn. **sulaaeg**, mis tõi kaasa poliitvangide vabastamise. Vabastamine ei tähendanud aga automaatselt kodumaale tagasipöördumise võimalust ega kodanikuõiguste taastamist. Ja ka Siberist naasnuna jäid kommunistlike repressioonide ohvrid salajase järelevalve alla, nende suhtes kehtisid salajased piirangud nii elu-, töö- kui ka õppimiskoha suhtes jms. Nende kahtlustamine kestis kuni Nõukogude perioodi lõpuni.

Repressioonid eesti rahva suhtes kestsid aga kogu Nõukogude okupatsiooni vältel edasi, omandades vaid teised vormid. Üks neist oli intensiivne koloniseerimine. Organiseeritud värbamisega toodi Venemaalt Eestisse uute tööstusobjektide tarvis hulgaliselt võõrtööjõudu. Kui 1944 oli

eestlaste osakaal rahvastikus u. 88–90%, siis 1989. aasta rahvaloenduse andmetel vaid 61,5%. 45 aastaga kasvas muulaste arv sisserände tõttu 495 000 inimese võrra ja 1989. aastal oli Eesti 1 566 000 elanikust venekeelseid elanikke juba 577 000.[24]

Teine represseerimise vorm oli vene keele otsene pealesurumine, mis jõudis haripunkti 1980. aastate algul. 1980 toimus mitu avalikku venestamisvastast protestiaktsiooni. Teisitimõtlejate ehk **dissidentide** suhtes rakendati kuni okupatsiooni viimaste aastateni kõige karmimaid repressiivmeetmeid alates vahistamisest ja kuritegeliku huligaansuse paragrahvi järgi süüdimõistmisest ning lõpetades sunniviisilise psühhiaatriahaiglasse „ravile" paigutamisega. Nendes kinnistes raviasutustes said kinnipeetavad sellise kohtlemise osaliseks, et paljud invaliidistusid.

Teise Nõukogude okupatsiooniga Eestile põhjustatud inimkaotuste koguarv on seni selgunud andmetel 111 000. Siia on arvestatud ka kommunistliku terrori kartuses Saksa okupatsiooni viimasel kuul läände põgenenud.

Kolm okupatsiooni, mis vältasid ühtekokku üle 50 aasta, tõid eesti rahvale ka määratu suurt majanduslikku kahju. Nii pika perioodi kohta on selle täpset suurust muidugi väga raske teaduslikult hinnata. Viimase Nõukogude okupatsiooni majanduskahjude alammääraks on teadlased arvutanud **100 miljardit USA dollarit**. Kahjustusi, mida NSV Liidu ja tema õigusjärglase Vene Föderatsiooni sõjavägi tekitas Eesti looduskeskkonnale, on Keskkonnaministeeriumi andmetel hinnatud **u. 4 miljardile USA dollarile**.[25]

Käesolevas raamatu „Majanduskahjude" peatükis käsitleb Kalev Kukk okupatsioonide pikaajaliste majanduslikult kahjulike mõjude määramist. Sellised kahjud ulatuvad sadadesse miljarditesse dollaritesse. Näiteks jäi perioodil 1969–1987 majanduse kogutoodangut saamata arvestuslikult 153 miljardi dollari väärtuses. [26]

Esimese Nõukogude okupatsiooni tekitatud majanduskahjusid on põhjalikult hinnatud Saksa okupatsiooni ajal. Väljakujunenud majandussüsteemi lõhkumine ning ebarentaabli Nõukogude süsteemi sisseviimine kohe pärast Eesti anastamist põhjustasid juba üheainsa sõjaeelse aastaga väga tõsist kahju. 1941. aasta suvesõjas tõi Eesti majandusele raskeid tagajärgi Stalini nn. põletatud maa taktika, mida rakendasid hävituspataljonid, NKVD üksused ja Punaarmee. Suured kaotused olid seotud ka varade väljaveoga NSV Liitu ja varade ülevõtmisega välisriikides. Kõik eelnimetatud kahjud on fikseeritud koguteoses „Eesti rahva kannatuste aasta".

Saksa okupatsiooni tõttu aastail 1941–1944 kantud kahjusid hindas Erakorralise Riikliku Komisjoni moodustatud vabariiklik komisjon. Tulemused avaldati 1947 raamatus **„Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944"**. Hilisem arhiividokumentidega võrdlemine on kinnitanud, et erakorralise komisjoni andmed kujutavad endast suures

osas võltsinguid ja paljud omaenda kuriteod on Nõukogude valitsus kirjutanud natsirežiimi arvele. Ilmekad näited on punalennuväe maatasa pommitatud Narva linn, purustatud Tallinn ja Tartu. Neis kolmes linnas purustati vastavalt **3326, 1885** ja **2432** maja, nagu on fikseeritud vabariikliku komisjoni dokumentides Saksa okupantide kuritegude kohta. Kõik nimetatud purustused esitas NSV Liit Nürnbergi rahvusvahelisele kohtule Natsi-Saksamaa tekitatud kahjudena. Sõjakahjude õigeks hindamiseks tuleb teha täiendavat uurimistööd.

31. augustil 1994 lahkusid Eesti pinnalt NSV Liidu õigusjärglase Venemaa viimased sõjaväeosad. Sellega olid eesti rahva jaoks lõppenud nii II maailmasõda kui ka kolme järjestikuse okupatsiooni sünge periood, mis olid kokku kestnud 54 aastat ja 75 päeva.

---

[1] Sarv, Enn. „Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus". Tartu, 1997, lk. 33.
[2] NSV Liidu Sõjalaevastiku Riiklik Keskarhiiv, f. R-92, n. 2, s. 671, lk. 1–2.
[3] РЦХИДНИ, f. 77, n. 3, s. 124.
[4] РЦХИДНИ, f. 17, n. 121, s. 57, lk. 1–2.
[5] ERA, f. R-3, n. 1, s. 104, lk. 52–53.
[6] Rahi-Tamm, Aigi. Vt. käesoleva raamatu peatükki „Inimkaotused".
[7] ГАРФ, f. 9479, n. 1, s. 87, lk. 189.
[8] ГАРФ, f. 9479, n. 1, s. 641, lk. 316.
[9] ERA, f. R-358, n. 1, s. 1, lk. 10–11.
[10] Laar, Mart; Tross, Jaan. „Punane terror". Stockholm, 1996. // Deemant, Kaupo. „Repressioonidest Tallinnas 1941. a. sõjasuvel". – Tallinna Linnamuuseumi aastaraamat 1996/97. // Lindmäe, Herbert. „Suvesõda Tartumaal 1941". Tartu, 1999; „Suvesõda Virumaal 1941". ORURK, 20. Tartu, 2002; „Suvesõda Viljandimaal 1941". ORURK, 21. Tartu, 2004.
[11] ERA, f. R-358, n. 1, s. 32, lk. 21.
[12] ERA, f. R-358, n. 2, s. 1, lk. 10p.
[13] Paavle, Indrek. „Eesti rahvastikukaotused II/I. Saksa okupatsioon 1941–1944". ORURK, 17. Tartu, 2002.
[14] ERAF, f. 130, s. 6789.
[15] Kivimäe, Jüri; Kõiv, Lea. „Tallinn tules". Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9. ja 10. märtsil 1944. Tallinn, 1997.
[16] Lindmäe, Herbert. „Punalendurite terrorirünnakud Tartule". Käsikiri, ORURK.
[17] ЦХСД, f. 89, n. 40, s. 5, lk. 1–9.
[18] Kallion, Valdo. „Avinurme lahing". Tartu, 1998.
[19] Sarv, Enn. „Eesti Vabariigi kontinuiteet 1940–1945. Tõotan ustavaks jääda..." Koguteos. Tartu, 2005.
[20] ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, lk.1.
[21] ГАРФ, f. 9401, n. 2, s. 10, lk. 11–16.
[22] Õispuu, Leo. „Küüditamine Eestist Venemaale 1949". RIR 4, lk. 340–347. Tallinn, 2003.
[23] Noor, Heino. Vt. käesoleva raamatu peatükki „Tervisele tekitatud püsikahjud".
[24] Tiit, Ene. „Eesti rahvastik ja selle probleemid". Akadeemia, 1993, 10.
[25] Raukas, Anto. „Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine". Tallinn, 1999.
[26] Kukk, Kalev. Vt. käesoleva raamatu peatükki „Majanduskahjud".

Kasutatud kirjandus

Deemant, Kaupo. *Repressioonidest Tallinnas 1941. a. sõjasuvel.* – Tallinna Linnamuuseumi aastaraamat 1996/1997.

Eesti Rahvusarhiivi Riigiarhiiv (ERA). Fond R-358.

Eesti Rahvusarhiivi Tõnismäe Osakond (ERAF). Fondid 129, 130, 131.

Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. 1–2. Tallinn, 1943.

Государственный Архив Российской Федерации. ГАРФ. Moskva arhiiv. Fondid 9401, 9479.

Kallion, Valdo. *Avinurme lahing*. Tartu, 1997.

Kuutma, Raul. *Kolmas tee*. Tallinn, 2004.

Kivimäe, Jüri; Kõiv, Lea. *Tallinn tules*. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9. ja 10. märtsil 1944. Tallinn, 1997.

Laar, Mart; Tross, Jaan. *Punane terror*. Stockholm, 1996.

Lindmäe, Herbert. *Suvesõda Tartumaal 1941*. Tartu, 1999; *Suvesõda Virumaal 1941*. ORURK, 20. Tartu, 2002; *Suvesõda Viljandimaal 1941*. ORURK, 21. Tartu, 2004.

Lindmäe, Herbert; Kurgvel, Aleks. *Pro Patria. 1940–1945*. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile. ORURK, 12. Tartu, 1998.

Paavle, Indrek. *Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944*. ORURK, 17. Tartu, 2002.

Pinn, Voldemar. *Kolonel Alfons Rebane*. Pärnu, 1997.

Purre, Arnold. *Eesti rahvastik okupeeritud Eestis. Eesti saatuseaastad 1945–1960*. Stockholm, 1966.

Raukas, Anto. *Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine*. Tallinn, 1999.

Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. РЦХИДНИ. Moskva arhiiv. Fondid 17 ja 77.

Sabbo, Hilda. *Võimatu vaikida.* 1– 2, 7. Tallinn, 1996, 2005.

Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Tallinn, 1947.

Salo, Vello. *Küüditatud 1941. Üldnimestik seisuga 24. veebruar 1993*. Ont. Canada, 1993.

Salo, Vello. *Population Losses in Estonia June 1940 – August 1941*. Ont. Canada, Maarjamaa, 1989.

Sarv, Enn. *Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus.* ORURK, 11. Tartu, 1997.

Sarv, Enn. *Eesti Vabariigi kontinuiteet 1940–1945. Tõotan ustavaks jääda...* Koguteos. Tartu, 2005.

Tiit, Ene*. Eesti rahvastik ja selle probleemid*. Akadeemia, 1993, 8–10.

Usai, Urmas. *Eestlased tööpataljonides 1941–1942.* 1–2. Tallinn, 1993.

Varju, Peep. *Eesti poliitilise eliidi saatusest*. ORURK, 1. Tallinn, 1994.

Õispuu, Leo. *Represseeritud isikute registrid.* Raamatud 1., 2., 4., 5., 6. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tallinn, 1996–2003.

II

INIMKAOTUSED

Aigi Rahi-Tamm

Aastail 1940–1953 kandis Eesti suuri rahvastikukaotusi. Täpseid arvulisi andmeid nende ulatuse kohta pole veel võimalik esitada, sest suurtesse inimrühmadesse puutuvate andmebaaside koostamine alles kestab. Seega on paljud käibivad arvandmed hinnangulised. Kogu perioodi jooksul (1940–1991) hukkus umbes 90 000 Eesti Vabariigi kodanikku, kodumaalt lahkus jäädavalt umbkaudu sama palju inimesi. Teise maailmasõja ja sellele järgnenud repressioonide põhjustatud inimkaotusi hinnatakse 17,5%-le eestlaste üldarvust, sellele lisandub Eesti vähemusrahvuste (v. a. venelased) peaaegu täielik hävitamine. Eestlased ja lätlased on Euroopa ainsad omariiklusega rahvad, kelle arv on tänapäeval väiksem kui 20. sajandi alguses (eestlasi on u. 10% vähem).[1]

2.1. INIMKAOTUSI PUUDUTAVAST UURIMISTÖÖST

Taastamatute kahjudena on inimkaotused Eestile tekitatud kahjude hulgas kõige rängemad. Et inimkaotuste väljaselgitamisel kestab veel andmete kogumine, on üldistavaid kokkuvõtteid söandanud esitada vaid üksikud autorid.[2] Andmekogude lünklikkuse tõttu on praegugi kõige usaldatavamad bilansimeetodil tehtud kokkuvõtlikud arvutused.[3] Muuhulgas on püütud arvutada ka aastatel 1939–1959 kaotatud eestlaste hulka ning tulemuseks on saadud umbkaudu 170 000.[4]

Meie rahvastikuarvestustes on tuntav lünk aastatest 1934–1959, kui rahvaloendusi ei tehtud[5], küll aga muutus 1945. aastal Eesti haldusterritooriumi suurus ja ühtlasi ka rahvaarv.[6] Seetõttu on sõjajärgse perioodi (1944–1959) demograafiline analüüs suhteliselt kasin. Paljud käibivad arvud on hinnangulised,[7] sest ei ole kokkuvõtlikke andmeid hukatute, kinnipidamiskohtades hukkunute, sundasumisel surnute, sõjas langenute, välismaale põgenenute, NSV Liidu tagalasse viimisel hukkunute jt. kohta, samuti pole teada, kui palju vangistatuid ning sundasumisel viibinuid

Eestisse tagasi pöördus. Alles 1989. aastal avanes represseeritutel võimalus luua oma organisatsioone, ning veel hiljem, alates 1993. aastast laialdaselt kasutada arhiivimaterjale.[8] Viimase kümne aastaga on repressioonide uurimisel ära tehtud hulk tänuväärset tööd, kuid sellest ei piisa okupatsioonide tekitatud inimkaotuste täpsemaks hindamiseks.

Raskustega puututakse kokku ka rahvastikukaotuste defineerimisel. On **pöördumatud inimkaotused**: mõrvatud, hukatud, langenud, surnud või teadmata kadunuks jäänud inimesed; siia kuuluvad ka need, kes alatiseks Eestist lahkusid. On **ajutised inimkaotused:** väljasaadetud, evakueeritud, põgenikud jt., keda lühemat või pikemat aega sunniti Eestist ära olema, sealhulgas need, kes surid varsti pärast laagrist või asumiselt vabanemist. Kuid millisesse kategooriasse kuuluvad võõrsil sündinud ja kasvanud ning millisesse tuhanded sündimata jäänud lapsed? Ning lõpuks, kuigi alljärgnevas on püütud lähtuda kinnitust leidnud arvudest, ei saa inimkaotusi mõõta vaid numbrite keeles ega repressioonide raskust hinnata üksnes otseselt kannatanute katsumuste põhjal. „Kellegi julgeolek polnud kindel, represseerida võidi igaüht."[9]

2.2. SAKSAMAALE ÜMBERASUMINE (1939–1941)

Okupatsioonidest johtuvaid rahvastikukaotusi kandis Eesti juba enne okupantide saabumist. Molotovi-Ribbentropi pakti (MRP) sõlmimisele 23. augustil 1939 järgnes 28. septembril NSV Liidu–Saksamaa sõprus- ja piirileping, millega nähti muuhulgas ette baltisakslaste ümberasumine oma päritolumaale. Esimesed Berliini kutset järginud baltisakslased lahkusid Eestist juba 18. oktoobril, s. t. 57 päeva pärast MRP sõlmimist.

1934. aasta rahvaloenduse andmeil elas Eestis 16 346 saksa rahvusest kodanikku. *Umsiedlung*'i käigus (okt. 1939 – mai 1940) lahkus neist tõenäoliselt 12 660.[10] Et 1941. aastaks oli Baltikumi jäänud veel märkimisväärne hulk sakslasi, korraldati järelümberasumine (*Nachumsiedlung*), millega lahkus Eestist veel umbes 7000 inimest.[11] Kokku võis ümberasujaid olla u. 20 000.

2.3. ESIMENE NÕUKOGUDE OKUPATSIOON (1940–1941)

Eesti kodanike vahistamised algasid juba okupatsiooni esimestel päevadel juunis 1940, seega enne Eesti formaalset NSV Liiduga ühendamist. Juuni viimasel nädalal arreteeriti 28, juulis 121 inimest ja edaspidi arreteeritute arv aina kasvas. 28. novembril 1940 viseeris NSV Liidu siseasjade rahvakomissar korralduse nr. 288, mille kohaselt tuli Eesti NSV (nagu ka Ukraina, Valgevene, Moldaavia, Karjala, Läti ja Leedu) Siseasjade Rahvakomissariaadis (SARK) sisse seada kartoteek nn. kontrrevolutsioonilise ja Nõukogude-vaenuliku elemendi kohta. Algul hõlmas Nõukogude-vaenuliku elemendi mõiste endisi valitsusliikmeid, Eesti Vabariigi kohtu-,

prokuratuuri- ning haldusasutustes jm. administratiivsüsteemis töötanud inimesi, parteide liikmeid, politseinikke ja ohvitsere, kuid aastatega hakkas see isikute ring üha laienema. Nõukogude korra vaenlaste avastamiseks tuli süstemaatiliselt läbi töötada kõik huvipakkuvad arhiivifondid. Jaanuarist maini 1941 võeti nn. poliitvärvingute kartoteegis arvele 37 794 isikut ning tehti päringuid veel 27 597 isiku kohta.[12]

Esimese Nõukogude okupatsiooni kestel **arreteeriti** kokku umbes 8000 inimest,[13] kellest vähemalt 1950 hukati Eestis. Vahistatute hulga kasvades suurenes piinamise tagajärjel surnute arv. Mitu Eesti Vabariigi riigitegelast läks arreteerimisohu tõttu vabasurma. 11 endisest Eesti riigipeast neli lasti maha, neli suri vangistuses, üks sooritas enesetapu ja üks suri Venemaa vaimuhaiglas. Vaid ühel riigivanemal, August Reil, õnnestus Rootsi põgeneda.[14] Venemaale vangilaagritesse saadetud inimestest hukkus enamik aastatel 1942–1944.[15] Paljude vangistatute süüdistamiseks fabritseeriti laagrites pseudovandenõusid (nt. 1941 Urallagis, 1942 Ussollagis), millele enamasti järgnes surmanuhtlus. Aastail 1940–1941 arreteeritutest jäi ellu 200–600 inimest, s. t. 2–8%.[16]

Järgmise suurema inimkaotuste kategooria moodustavad 1941. aasta **juuniküüditamise ohvrid**. Nende arvu kohta on avaldatud erinevaid andmeid.[17] Eesti Represseeritute Registri Büroo koostatud juuniküüditatute nimekirjas on andmeid 10 861 isiku kohta, kelle hulka on arvatud arreteeritud perekonnapead ning nende sundasumisele saadetud pereliikmed, aga ka sundasumisel sündinud lapsed ning küüditatavate nimekirja kantud, kuid äraviimisest pääsenud isikud.[18] Küüditamine korraldati üheaegselt kogu alal, mille NSV Liit oli MRP põhjal annekteerinud, ja hõlmas Nõukogude poole andmeil 143 416 isikut. Eestist viidi ajavahemikul 10.–17. juuni 1941 Venemaale laagritesse või sundasumisele vähemalt 9267 isikut, kellest tagasi tuli 4264.[19] Seega kaotasid elu umbes pooled äraviidud.[20]

Reaktsioonina Nõukogude okupatsioonipoliitikale puhkes enne Saksa vägede saabumist **suvesõda**. 24. juunil 1941 hakati Moskva käsul Eestis moodustama nn. hävituspataljone, mis said Stalini väljakuulutatud **põletatud maa taktika** põhjal vabad käed karistusoperatsioonideks, s. t. massiliseks vägivallaks, omakohtuks, rüüstamisteks ja tapmisteks. Suured massimõrvad leidsid aset Tartus ja Kuressaares, kus vange lasti maha kohapeal. Trükis on avaldatud 179 hukatu ja 2199 kohtuväliselt mõrvatu nimed, kellest valdava osa moodustasid tsiviilisikud.[21] Piirkonniti on 1941. aasta suvesõda uuritud üsna põhjalikult.[22]

Sõja puhkedes **mobiliseeriti** Eestist üle 33 000 mehe Punaarmeesse ja toimetati Venemaale.[23] Peale nende teenis 1941. aasta suvel Punaarmee 22. territoriaalkorpuses 5573 meest.[24] Paljud Eesti Vabariigi tegevteenistuses olnud ohvitserid olid selleks ajaks maha lastud või saadetud Venemaale vangilaagrisse.[25] Augustis 1941 hakati Punaarmees olnud eestlasi kui isikuid, kes rahvuslikel, sotsiaalsetel jm. põhjustel ei väärinud usaldust,

saatma rindelt tagalasse NKVD-le alluvatesse tööpataljonidesse.[26] Enne seda, juulis 1941, oli Porhovi lähistel sakslaste poolele üle läinud u. 4500 meest.[27] Osa tööpataljonidesse suunatuid, nagu varasemate aastakäikude mehed (sündinud 1896–1906) ning ustavam element (hävituspataljonide liikmed, miilitsatöötajad jt.), paigutati ümber kolhoosidesse või ettevõtetesse. Väidet, et tööpataljonides suri umbkaudu 12 000 meest,[28] pole arhiivimaterjalidega tõestatud. Tööpataljonide viletsusest päästis vaid rindele saatmine. Ühe osa rindele saadetud meeste tee lõppes Velikije Luki all (9. detsember 1942 – 26. jaanuar 1943). Seal hukkus umbes 2000 eesti sõdurit.[29] Eestlaste kogukaotusi Punaarmee koosseisus on hinnatud erinevalt – 9785-st 20 000 meheni.[30]

1941. aasta suvel, rinde lähenedes, evakueeriti Eestist Nõukogude tagalasse ettevõtteid (koos töötajatega) ja tuhandeid tsiviilisikuid. Enamik sõja eel NSV Liidust saabunuid, kelle kohta täpsemad arvandmed puuduvad, ruttas Eestist lahkuma. Evakueeritud tsiviilelanikke oli umbes 25 000,[31] neist 20% hukkus kas tagalas või teel sinna.[32] Küsitavused Nõukogude tagalasse saadetute ja vabatahtlikult lahkunute ning pärast sõda naasnute ümber jäävad ilmselt aastaiks püsima.

Rahvastikukaotuste hulka tuleb arvata ka need umbes 1600 isikut, kes ei kuulu loetletud kategooriatesse.[33]

1. jaanuaril 1939 elas Eestis 1 133 917 inimest. 1939–1941 kaotas Eesti umbes 100 000 elanikku, neist u. 55% alatiseks. Kõige põhjalikumalt on uuritud küüditatuid ja arreteerituid puudutavat andmestikku ning nende saatust.

2.4. SAKSA OKUPATSIOON (1941–1944)

NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja esimestel kuudel vahetus Eestis üks okupatsioon teisega. Eestlased lootsid Nõukogude okupatsioonist vabanemise järel taastada iseseisva riigi. Suvesõjas 1941 organiseerus tuhandeid eesti mehi vabatahtlikuna Omakaitsesse, et võidelda Eesti vabaduse eest. Kuid Saksa võim nurjas need lootused. See asjaolu ning sakslaste kaotused idarindel halvendasid märgatavalt eesti meeste suhtumist Saksa sõjaväes teenimisse, nagu on ka mobilisatsiooni eest **Soome põgenenud** kutsealuste arvust näha. 1943. aasta algusest 1944. aasta veebruarini siirdus Eestist Soome 4000 põgenikku, neist veidi üle 400 sõitis sealt edasi Rootsi. Enamik pagulasi olid mehed, pooled neist alla 24 aasta vanused. Kokku põgenes Saksa okupatsiooni ajal Soome 5000–6000 inimest.[34] 1944. aasta augustis tuli Soome armee 200. jalaväerügemendist tagasi Eestisse ja osales kaitselahingutes 1752 eesti vabatahtlikku soomepoissi.[35]

Saksa poolel võidelnud eestlaste arvu on arhiivimaterjalide ebaühtluse tõttu raske täpselt kindlaks määrata.[36] Tänini ei ole meil põhjalikumat uurimust **sõjategevuses langenute** kohta. Tõenäoliselt kuulub Saksa

poolel langenud Eesti kodanike arv suurusjärku 10 000,[37] ehkki on oletatud ka kuni 20 000 mehe langemist.[38] Trükis ilmunud esialgne üldnimestik sisaldab 6666 nime.[39] Täpsemaid arvandmeid on ainult mõne üksiku väeosa kohta (nt. „Narva" pataljon, soomepoiste rügement), kõige lünklikum on aga sõja viimasel perioodil langenuid puudutav andmestik.[40] Täiendavat infot võib leida eelkõige Saksamaa arhiividest, aga ka Eesti Sõjahaudade Hoolde Liidust, mis alates 1993. aastast tegeleb eesti sõjameeste kalmude otsimise ja registreerimisega.

Saksa okupatsiooni ajal arreteeritute kohta on vaid osalisi andmeid. Julgeolekupolitsei IV osakonna aastaaruande järgi arreteeriti juulist 1941 kuni juunini 1942 18 893 isikut (neist 7485 vabastati, 5634 hukati ja 5627 saadeti koonduslaagrisse).[41] Karistusajad varieerusid paarist nädalast kuni 5 aastani.

2002. aastal ilmunud uurimuse kohaselt hukkus või hukati ajavahemikus 1941. aasta juulist kuni 1944. aasta novembrini 7800 Eesti Vabariigi kodanikku. Pole tõenäoline, et Eestis hukkunuid võiks palju rohkem olla, kuid Saksamaale viidud ja seal hukkunud Eesti kodanike arv ootab veel kindlakstegemist. Suurem osa ohvritest hukati 1941. ja 1942. aastal. Enamasti süüdistati neid Nõukogude võimuorganite tegevusest osavõtmises või inimsusevastastes kuritegudes (roimades) või ka rahvuslikus kuuluvuses (juute, mustlasi). Andmebaasi järgi olid enamik hukatuid eestlased (70%; venelasi oli 15%, juute 12%).[42] Publitseeritud nimekiri võib sisaldada ka Eestiga mitteseotud isikuid, kuid teisalt on välja jäänud neid omakohtu korras tapetuid, kelle surm ei ole dokumenteeritud, ning osa 1941. ja 1944. aastal sõjakeerises hukkunud või kadunuks jäänud tsiviilelanikke. Leo Talve hinnangul saadeti Saksamaale tööteenistusse ligi 800 ja sealsetesse vangilaagritesse 4000 inimest, kellest hukkus 1040.[43]

Nõukogude **õhurünnakutes** hukkunud tsiviilisikuid võis olla 800.[44]

2.4.1. LÄÄNDE PÕGENEMINE

1944. aastal, peamiselt septembris, pärast okupatsioonivõimu teadet Eestist lahkumise kohta, pages tuhandeid inimesi läände. Põgenemisel eelistati lähedal asuvaid riike – neutraalset Rootsit (u. 25 000 põgenikku) ja Soomet (u. 6000)[45] –, kuid viimasel hetkel lahkujail tuli minna Saksamaale (u. 40 000).[46] Sihtmaadesse jõudnute koguarv võis olla 70 000.[47] Hulk põgenike paate ja laevu hukkus Läänemerel.

Eestirootslaste siirdumine **Rootsi** oli alanud juba 1939. aastal, kui nende kodupaigad Pakril, Osmussaarel, Naissaarel ja mujal võeti Nõukogude sõjaväebaaside alla. 1943–1944 põgenes paatidega üle mere u. 2800 inimest, ametlikult evakueeriti 1944. aasta suvel 3700 eestirootslast (neist 2000 olid tegelikult eestlased).[48] Viktor Amani ülevaate järgi jõudis Rootsi kokku 7920 eestirootslast.[49] 1. aprillil 1945 elas Rootsis ligi 25 000 Eesti Vabariigi kodanikku.[50]

Soome jõudnud põgenikud olid pärast seda, kui NSV Liit ja Soome sõlmisid vaherahu (19. septembril 1944), sunnitud edasi liikuma, sest paigalejääjaid ähvardas NSV Liidule väljaandmine.

1944. aasta oktoobriks oli Saksamaale Sileesiasse Neuhammeri õppelaagrisse koondunud 15 000 eesti meest, kellest formeeriti 20. Eesti SS-diviis.[51] **Saksamaa** kapituleerumise järel jagasid liitlased selle küll neljaks tsooniks, ent põgenike kohtlemise seisukohast oli neid pigem kaks: Ida-Saksamaa (Nõukogude tsoon) ja Lääne-Saksamaa (USA, Briti ja Prantsuse tsoon). Eesti sõjavange jagus igasse tsooni: eri andmeil langes lääneliitlaste kätte Saksamaal ja Tšehhis kuni 6000 ning Punaarmee kätte kuni 5500 eestlast.[52] Nõukogude väe kätte jäänud inimesed vangistati.[53] Lääneliitlaste hõivatud aladel hakati pärast sõja lõppu põgenikke koondama DP-laagreisse (DP – lühend sõnadest *displaced persons* 'maapagulased, sundsiirdlased'). Selleks loodi vastav organisatsioon UNRRA (*The United Nation Relief and Rehabilitation Administration*), mille keskus oli Washingtonis. 1. oktoobril 1946 avaldatud andmeil viibis Saksamaa DP-laagreis 32 219 eestlast.[54] Pärast nn. dipii-aastaid asus 27 096 inimest Rahvusvahelise Põgenikeorganisatsiooni (IRO) abiga teistesse riikidesse, Saksamaale jäi 4000 isikut.[55] Paljudesse maadesse hajutatud põgenike saatuse tuvastamine on raske ülesanne.

2.5. TEINE NÕUKOGUDE OKUPATSIOON (1944–1991)

2.5.1. SÕJAJÄRGSED AASTAD (1944–1953)

Koos teise Nõukogude okupatsiooniga algas 1944. aasta sügisel julgeolekuorganite koostatud nimekirjade põhjal uus **arreteerimiste** laine. Need nimekirjad valmistati ette sõja-aastail NSV Liidu tagalas.[56] 1945. aasta jooksul võeti arhiividokumentide alusel arvele 45 376 inimest, neist 13 830 isiku andmed anti üle operatiivorganitele.[57] Nõukogude repressioonide uurimise käigus oli 2003. aastaks dokumenteeritud kokku üle 53 000 poliitilise aresti, avaldatud on 34 620 arreteeritu andmed. Need arvud hõlmavad mõlemat Nõukogude okupatsiooni.[58]

28. augustil 1944, seega veel enne kogu Eesti vallutamist kuulutas Nõukogude okupatsioonivõim taas välja mobilisatsiooni. Umbes 2500 sundmobiliseeritud mehest hukkus lahingutegevuses hindamisi 10%.[59] Mobilisatsioonist kõrvalehoidnute arreteerimise korraldus kehtis aastaid, ent pole teada, kui palju mehi vahistati sel põhjusel pärast sõja lõppu.

Aastail 1944–1945 vangistati u. 10 000 inimest, kellest pooled surid kahe esimese vangla-aasta jooksul. Eri hinnangutel saadeti 1944–1953 sunnitöö- ja vangilaagrisse kokku 25 000–30 000 inimest, kellest u. 11 000 enam tagasi ei tulnud.[60]

1945–1950 naasis kodumaale 1941. aastal NSV Liitu evakueerunuid ja sunniviisil evakueerituid, Saksamaa idaosas Nõukogude võimude kätte

sattunuid ning väheseid läänest repatrieerituid, kokku u. 70 000 isikut.[61] Pärast sõda jätkusid massi**küüditamised**. 15. augustil 1945 küüditati 407 isikut rahvuse alusel (sakslased).[62] 1949. aasta märtsiküüditamise käigus (see oli suurim samal ajal kõigis Balti riikides läbiviidud operatsioon), viidi Eestist ära 20 702 inimest, kellest u. 70% olid naised, lapsed ja vanurid. Praegustel andmetel suri teekonnal ja asumisel kokku 3000 inimest, nende nimed on veel täpsustamisel. Küüditamine pidi andma löögi Eesti külale ja talumajandusele, murdma vastupanu kolhoseerimisele ning võtma toetuse metsavendadelt. Märtsiküüditamisest pääsenuid saadeti tagantjärele välja veel kuni 1956. aastani. Viimane suurem küüditamisoperatsioon toimus 1951. aastal, kui Balti riikidest, Moldaaviast, Lääne-Ukrainast ja Lääne-Valgevenest saadeti eriasumisele keelatud ususekti liikmed – Jehoova tunnistajad. Eesti kaotas 259 inimest.[63] Väiksemaid elanike ümberasustamisi toimus pidevalt.[64]

Vaenlasi otsiti kõikjalt, ka **koolinoorte** seast. Mitmesuguste karistusmeetodite rakendamise ja ideelis-poliitilise kasvatustöö abil taheti murda noorte leppimatust Nõukogude režiimiga. Kohtuprotsessid õpilaste üle kestsid 1950. aastate keskpaigani (viimane teada olev protsess peeti 1962. aastal).[65]

EKP KK 1950. aasta märtsipleenum hoogustas taas võitlust „kodanliku natsionalismi" vastu, seekord võeti ette „puhastus" eesti haritlaskonnas. Muuhulgas represseeriti u. 200 Tartu Riikliku Ülikooli õppejõudu ja eksmatrikuleeriti ligi 100 üliõpilast.[66] Selle kohta vt. ka peatükki „Teadustöö ja kõrgharidus".

2.5.2. RELVASTATUD VASTUPANULIIKUMINE – METSAVENDLUS (1944–1953)

Relvastatud vastupanus osalenute arv on erinevatel hinnangutel 16 000–30 000.[67] Metsavendadega võitlesid nii okupantide regulaar- kui ka NKVD eriväeosad, miilits, nn. rahvakaitsepataljonid ning Nõukogude aktiiv. Esimesel võitlusaastal (nov. 1944 – nov. 1947) sai surma või võeti kinni 8468 metsavenda, nende kallaletungide tagajärjel sai surma u. 1000 Nõukogude aktivisti.[68] Metsavendi otseselt rünnanute kaotusi pole veel lähemalt uuritud. Ligi 8000 vangistatud metsavennast hukkus u. 4000.[69] Julgeolekuorganite andmetel tapeti 1944–1953 vastupanuliikumise käigus 1495, arreteeriti 9870 ja legaliseerus 5255 inimest.[70]

2.5.3. AASTAD 1954–1991

Stalini surm ning Beria arreteerimine ja mahalaskmine 1953. aastal ei muutnud Nõukogude süsteemi olemust, küll aga asendusid massirepressioonid individuaalsetega. Poliitilistel põhjustel arreteeriti aastatel 1954–1989 Eestis vähemalt 350 isikut.[71]

Hulgalisem laagrist ja asumiselt vabanemine algas 1956 (alaealised „võeti arvelt maha" 1954). Julgeolekuorganite andmeil oli 1. jaanuaril 1957 Eestisse tagasi pöördunud 10 537 endist poliitvangi.[72] Aastail 1954–1960 naasis laagritest ja asumiselt kokku 27 835 inimest.[73] Koju tagasi pöördumine oli karistuskategooriate järgi reguleeritud ning paljud said loa tagasi tulla alles 1960. aastatel. 1. jaanuaril 1960 viibis eriasumisel veel vähemalt 377 Eestist küüditatut.[74]

Alates 1944. aastast kuni 1950. aastate teise pooleni arreteeriti umbes 30 000 inimest, neist hukkus u. 10 000.[75] Käesolevas uurimuses kasutatud lähteandmete põhjal represseeriti teise Nõukogude okupatsiooni ajal umbes 56 500 inimest, kellest 16 000 hukkus.[76] Nende hulka ei ole arvatud sõjavange, repatrieerituid ning Petseri ja Narvataguse eraldamisega tekkinud rahvastikukaotusi.[77]

Töö Eesti rahvastikukaotuste väljaselgitamise osas jätkub Tartu Ülikooli ajaloo-osakonnas, Eesti Represseeritute Registri Büroo ja Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni juures.

---

[1] Katus, Kalev (Lävel, 2000, 20).

[2] Nt. Tiit, Ene, 1988; Tiit, E., 1993a; Talve, L., 1991; Sarv, E., 1997.

[3] Sarv, Enn, 2001.

[4] Tepp, Leo, 1993, 10; arvutuste aluseks on 1934. a. rahvaloendusel fikseeritud rahvaarvu rahvuslik-soolis-vanuselise jaotuse ning sündimuse ja suremuse vanuskordajate sujuv dünaamika 1958/59. aastani, samuti u. 45 000 nn. liidueestlase sisseränne. Eesti rahvusest elanike kadu 1939–1959 oleks seega 171 400.

[5] Sel ajavahemikul tehti kaks rahvastikuarvestust. Saksa okupatsiooni aegne (1. XII 1941) nentis rahvaarvu kahanemist 116 106 inimese võrra (10,2%; võrreldes jaanuariga 1939), Nõukogude arvestuse järgi (30. XI 1944) oli Eestis 885 414 elanikku (vt. Varju, P. 1997, 30).

[6] 1944. a. liideti 1986 km² Eesti territooriumist koos 39 000 elanikuga Vene NFSV-ga (vt. Report, 1991, 39; EE 11, 315 (kuid lk. 246 annab kuni 90 000)). – Sept. 1944 elas Petserimaa ja Narvataguse valdades (koos Jaanilinnaga) 67 500 elanikku (Tepp, L., 1994b, 20).

[7] Sh. ka EE andmed, nt. „Eesti inimkaotused maailmasõjas olid langenute, hukatute, deporteeritute ja põgenikega ning seoses Eesti haldusterritooriumi vähendamisega u. 300 000 inimest" (EE 11, 314).

[8] Poliitvangide üldnimekirja hakati avaldama 1996. a. (Represseeritud isikute register, 1, 1996, lüh. RIR). RIR 1 toob andmed 20 164 arreteeritud isiku kohta (aluseks Vene NFSV kriminaalkoodeksi § 58; surma mõisteti 1685, vangis suri 5324), RIR 2 (1998) lisab neile 15 001 isiku andmed. RIR 3 on veel ilmumata, kuid lisab eelnevatele vähemalt 14 533 nime; selles sarjas on seega dokumenteeritud andmed u. 50 000 poliitilistel põhjustel arreteeritu kohta.

[9] EE 11, 315.

[10] Kivimäe, Jüri, 1989, 1243; 1995, 505. EV kodakondsusest lahkunud isikute nimekiri, mis avaldati 1940. a. „Riigi Teataja Lisas", sisaldab Kivimäe andmeil 12 142 nime (sh. 500–1000 eestlast).

[11] Weiss, Helmut, 1956, 221–222. Neist üle poole moodustasid eesti rahvusest kodanikud. S. Kivimäe hinnangul, lähtuvalt Eesti Panga materjalidest ja transpordinimekirjadest, võib *Nachumsiedlung*'i käigus lahkunute arv ulatuda 5500-ni. Järelümberasumiskomisjoni NSV Liidu Eesti territoriaalvoliniku Jakov Monahtini kokkuvõtte põhjal oli järelümberasunuid 7813 (ERA, f. R-2, n. 1, s. 412. L 100).

[12] Nimekirjad vormistati 3 eksemplaris, neist üks, n-ö. operatiiv-tšekistlikus töös realiseerimiseks ettenähtud nimekiri, saadeti NSV Liidu SARK-i. ENSV Riigiarhiivi erifondide osakonna tööplaan aastaks 1941 nägi ette, et esmajoones uuritakse läbi Kaitseliidu, Justiits- ja Välisministeeriumi, Prokuratuuri, Sõjaväekohtu, Poliitilise Politsei, Isamaaliidu ja vapside materjalid. Vt. Rahi-Tamm, A., 2004.

[13] Esimese nimestiku – 7926 isikut – avaldas ZEV, vt. Losses, 1989, 208. Ka ERRB hindas arreteeritute arvuks 8000, kellest hukkus 98% ehk 7840 inimest, vt. Talve, L., 1991; vrd. Report, 1991, 34.

[14] Varju, Peep, 1994.

[15] Herbert Ligi andmebaasi „Eesti rahvastikukaotused N. Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites" kohta vt. Rahi, Aigi; Must, Aadu, 1993.

[16] Leo Talve hinnangul võis ellujäänuid olla 200 (Talve, 19. X 1991), Arvo Kuddo hinnangul 500–600 (Report, 1991, 34–35).

[17] Vt. EE 5, 1990, märksõna „küüditamine"; Report, 1991, 33.

[18] RIR 6, 2001, 333.

[19] ORURK-i kartoteegi järgi (sh. 231 Värskast äraviidud sõjaväelast); KGB 1988. a. aruande järgi oli küüditatuid 9156 (vt. „Записка", 1996, 138). 1943. a. avaldas ZEV 7553 nime (13.–15. VI, vt. Losses, 1989, 211).

[20] Arvo Kuddo hinnangul võis hukkunuid olla 5700 (Report, 1991, 35); L. Talve andmeil 6010 (Talve, L., 19. X 1991); ERRB andmeil hukkus sundasunikest 2333 (33,10%), vangistatutest 2841 (84,95%), kokku 5174 (RIR 6, 2001, 348).

[21] Laar, Mart. „Punane terror", 1996. Siin on loetletud ka teada olevad hävituspataljonide tegevuse ohvrid.

[22] Tartumaa kohta toob H. Lindmäe (1992, lisad) 832, Virumaa kohta (2002, lisad) 545 ja Viljandimaa kohta (2004, lisad) 274 hukkunu nimed. Saaremaa kohta on avaldatud 4891 represseeritu nimed (Vessik, Juta; Varju, Peep. ORURK 6, 1997); Viljandimaa andmed (8842 isikut, vt. Piir, Enno, 2001, 6) hõlmavad kogu okupatsiooniaega.

[23] ZEV avaldas 33 304 nime; L. Talve annab arvuks 32 100 (Talve, 19. X 1991); P. Keskküla 35 000 (kellest NSV Liidu tagalasse jõudis 32 000, vt. Keskküla, P., 1991); P. Larin aga 50 000 (Usai, I., 1993, 6).

[24] ZEV avaldas nende nimed; vrd. Report, 1991, 36; Laasi, E., 1989a, 75.

[25] 1641 kaadriohvitseri saatuse kohta vt. Salo, V., 1996.

[26] NSV Liidu kaitserahvakomissari asetäitja korraldusega (sept. 1941) kuulusid Punaarmee tegevvägedest tööpataljonidesse arvatud eestlased NKVD GULAG-i süsteemi. Esimesel sõjatalvel hukkus neist u. 8000. Vastavalt Punaarmee Poliitilise Peavalitsuse ülema korraldusele 28. septembrist 1941 kuulusid 1939–1940 NSV Liidu poolt okupeeritud alade kodanikud tegevarmeest kõrvaldamisele. Vt. Usai, U., I, 8.

[27] Laasi, Evald, 987.

[28] Report, 1991, 36.

[29] Velikije Luki all langenud, haavadesse surnud ja teadmata kadunud 8. Eesti laskurkorpuse sõjameeste nimekiri (6474 meest, sh. alla 2400 Eestis sündinud) on avaldatud raamatus „Velikije Luki in memoriam". Langenuteks on loetud needki, kes sõjatribunali otsusega enda tahtliku haavamise või vaenulike juttude levitamise eest maha lasti. Teadmata kadunute hulka on arvatud ka vangi langenud ja sakslaste poolele üle läinud isikud, keda T. Nõmme hinnangul oli 1800 (Nõmm, T., 1990b, 116).

[30] 9785: Laasi, E. vt. Report, 1991, 41; 20 000: Talve, L., 19. X 1991.

[31] Report, 1991, 35.

[32] Hukkunute üldarvu aitavad täpsustada Mati Õuna uurimused põhjaläinud laevade kohta (juuni 1941 – 1942). Paraku on hukkunud isikute kategooriate kaupa loendamine üsna raskendatud. Vt. Õun, M., 1996; Õun, M., 1997 (lisad). Töökohustuste täitmisel viidi ära 1858 isikut (ZEV-i andmed, vt. Losses, 1989, 208).

[33] Nt. 1101 teadmata kadunut (ZEV-i andmed, vt. Losses, 1989, 208) ja u. 500 välismaale (enamasti Soome) põgenenut (vt. Talve, L., 19. X 1991).

[34] „World War II". P. 37.

[35] Soome armeesse võeti vastu u. 3500 eesti vabatahtlikku, kellest formeeriti 200. jalaväerügement. Raamat „Vabaduse eest. Soomepoiste lühielulood" (1997)

annab täpsemaid teateid 3333 mehe kohta. Neist langes 319 (Soomes 183, Eestis 110, mujal 26). Soome kaitsejõududes teenis kindlasti rohkem eestlasi. EE artiklis „Talvesõda" esitatud arv 1000 on nt. katteta, sest nimepidi on teada ainult üks eestlasest rindemees.

[36] A. Tinitsa arvutuste kohaselt oli relvastatuid mehi ühtekokku 60 000 (vt. Tinits, A., 1983, 43), T. Nõmme hinnangul käis Saksa väest läbi umbes 70 000 meest, neist 20 000 vabatahtlikku ja 50 000 mobiliseeritut (vt. Nõmm, T., 1990b, 116).

[37] Viimastel aastatel kõige intensiivsemalt Saksa okupatsiooni aega uurinud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni töörühma juhi Toomas Hiio hinnangul langes Saksa relvajõudude koosseisus või suri haavadesse kindlasti üle 10 000 Eesti kodaniku. Vt. Hiio, T., 2001, 178.

[38] T. Nõmme hinnangul hukkus 20 000 (sh. ka sõjavangid, põgenemisel hukkunud ja teadmata kadunud), vt. Nõmm, T., 1990b, 116, ja EE 11, lk. 313; L. Talve (19. X 1993) arvates võis hukkunuid olla 14 500.

[39] Teises maailmasõjas langenud, hukkunud, haavadesse või haigustesse surnud võitlejad. Vt. „Pro Patria". I, 1998. Koostaja H. Lindmäe hinnangul võiks langenuid olla u. 8000.

[40] Kaks näidet paljudest: pärast 21. septembril 1944 Loksa-Porkuni-Sauevälja kolmnurgas peetud lahingut, kus mõlemal poolel võitles eestlasi, maeti kolme ühishauda 273 meest, kelle identifitseerimine pole õnnestunud (vt. Kärp, Peep, 1989, 22). Ka novembri lõpul Sõrve sääre pärast peetud lahingutes hukkus eesti võitlejaid mõlemal poolel, kuid ülevaadet langenute kohta ei ole.

[41] Paavle, Indrek, 2002, 25.

[42] Paavle, Indrek, 2002, 17–25.

[43] Talve, Leo, 9. X 1991.

[44] Publitseeritud on 554 tsiviilisiku nimed, kes hukkusid Tallinna pommitamisel 9. III 1944. Vt. „Tallinn tules", 1997.

[45] Vt. Report, 1991, 37.

[46] Põhjalikku ülevaadet vt. Kool, 1999 (lk. 8–11 andmed eestlastest Kolmandas Riigis 1944/45).

[47] Õhurünnakutes Saksamaal sai surma u. 1000 eestlast (vt. Horm, Arvo, 1995, 179). – 1944. a sügisel meritsi Saksamaale suundunuist võis uppuda kuni 1200 (vt. Ernits, 1995, 107). On väidetud, et põgenemisel võis hukkuda kuni 7000 inimest.

[48] Raag, Raimo, 1989.

[49] Horm, Arvo, 1995, 177; Aman, Viktor, 1961.

[50] 1946. a. Rootsi statistika aastaraamat andis 1945. a. 1. aprilli seisuga eestlaste arvuks 22 092, millest on välja jäänud alla 16-aastased lapsed, kes olid kantud vanemate passi (vt. Terras, Aleksander, 1995, 115; vrd. Aman, 1961).

[51] Väidetakse, et Sileesia rindel võis hukkuda 2000, „Tšehhi põrgus" 500 meest (vt. Report, 1993, 40).

[52] Briti tsoonis kuni 4000, USA tsoonis kuni 800 ja prantslaste laagreis u. 300 meest. Gailit, 1993. Väike hulk eesti mehi vangistati ka Austrias, Itaalias, Prantsusmaal, Norras. Vt. Nõmm, 1990b, 134.

[53] 15. aprillist 31. detsembrini 1945 toodi Eestisse tagasi 5434 inimest, neist 3867 Saksamaalt, 784 Poolast, 307 Rootsist, 157 Tšehhoslovakkiast, 78 Prantsusmaalt jm. Nad paigutati filterlaagritesse, kus neid hoolikalt kontrolliti, ning enamik neist saadeti 6 aastaks asumisele Norilskisse, Uhtasse, Petšoora söebasseini ja Molotovi oblastisse. Paraku on andmed lünklikud. Vt. Kaup, Erich, 1995, 34–35.

[54] Neist 16 688 USA tsoonis (koos Berliiniga), 13 698 Briti ja 835 Prantsuse tsoonis, 998 Austrias. Vt. Pruuli, 1988, 16.

[55] Neist USA-sse 10 992, Kanadasse 4118, Austraaliasse 5958, Inglismaale 3418, Rootsi 1089. Vt. Horm, 1995, 179.

[56] 22. X 1944 oli arvele võetud üle 8000 Nõukogude-vastase isiku. N. Karotamme aruandest B. Kummile, vt. Kaup, 1994.

[57] ENSV Julgeolekuministeeriumi Arhiivide Osakonna juhataja M. Organovi aruanne 15. I 1946. Rahi-Tamm, 2002.

[58] RIR 1 (1996) on publitseeritud 20 164, RIR 2 (1998) 15 001 arreteeritu andmed.

Avaldamata RIR 3 lisab eeldatavalt 14 533 nime. Sarjas dokumenteeritakse kokku rohkem kui 50 000 poliitilistel põhjustel arreteeritu andmestik.

[59] „Repressioonidest ja nende tagajärgedest". Memento. 1996, 2.

[60] Report, 1991, 40.

[61] Kala, 1992, 511.

[62] Nn. sakslaste küüditamine; saksa rahvusest kodanikke oli äraviidute seas 261. Vt. Kaup, 1995b.

[63] Rahi, A., 2003, 19–22. Küüditatute nimekirjad on publitseeritud (RIR 5 & 6). – 1951. a. vt. Silliksaar, S. 2000.

[64] Nt. 1948. a. küüditati uuesti eelnevalt (pms. 1941) deporteeritud, kuid 1945. a. vabastatud isikuid. 1947–1950 saadeti välja represseeritud ingerisoomlased, kes olid Eestisse elama asunud (Reinvelt, 2002, 10). Alates 1952. aastast saadeti pärast karistusaja lõppu oma küüditatud perekondade juurde asumisele kõik poliitiliste „kuritegude" eest süüdimõistetud (ERAF, f. 17, n. 3, s. 112). Asumisele saadeti ka (enne 1949. a.) maksude tasumata jätmise eest vanglakaristuse ärakandnud kulakud.

[65] „Eesti koolinoored vabadusvõitluses". 1993.

[66] Martis, Ela; Ant, Jüri; Raid, Lembit, 1991; Merila-Lattik, Helbe, 1995. Pleenumi järel vahetati välja ka Eesti NSV partei- ja riigiaparaadi juhtkond, kuid konkreetset arvandmestikku arreteeritud isikute kohta pole avaldatud. Tamme, 1989.

[67] EE (6, 1992, 312j) andmeil võttis 1944–1953 relvastatud võitlusest osa kuni 15 000 metsavenda. 1944. a. novembrist 1947. a. novembrini tapeti või võeti kinni 8468 metsavenda. M. Laari hinnangul (1994, 5), kui arvestada kõiki end sõjajärgsel perioodil lühemat või pikemat aega võimude eest varjanud isikuid, tõuseb metsavendade arv üle 30 000.

[68] EE 6, 1992, 312j.

[69] Vrd. Talve, Leo, 20. X 1991. – E. Krossi hinnangul (vt. Kross, 1998) võib hukkunute koguarv ulatuda 7000, seni on tema koostatud andmebaasi kantud üle 2000 nime.

[70] Tannberg, Tõnu, 1999, 25.

[71] RIR 2, D 5j.

[72] Jürjo, Indrek, 1996, 181.

[73] Rubin, 1991, 40.

[74] Rahi, A., 1998, 124.

[75] Report, 1991, 40.

[76] E. Sarve hinnangul võis ohvrite arv olla u. 22 000 (vt. Sarv, 1997, 75).

[77] 1940. a. sept. (Tepp, 1994b, 20). – Pihkva oblastiga liidetud Eesti ja Läti territooriumi osade „vabastamine etniliselt võõrast elemendist" toimus mais 1950, kui viidi ära 1563 eestlast ja lätlast (ГАРФ, f. 9401, op. 1, d. 12).

VALIK EESTI RAHVASTIKUKAOTUSI KÄSITLEVAID TEOSEID

14. juuni 1941 mälestusi ja dokumente. Tallinn, 1990. (Koost. M. Laar.)

1944. aasta. Toronto, 1983.

A Case Study of a Soviet Republic. The Estonian SSR. Boulder, Colo, 1978. (Koost. E. Järvesoo, T. Parming.)

Baasidelepingust anneksioonini. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1991.

Baltic Refugees and Displaced Persons. London, 1947.

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. (Koost. V. Ohmann, T. Tannberg) // Akadeemia, 1999, 3–12.

Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis. // Akadeemia, 1991, 10–12; 1992, 1–8, 11; 1993, 3. (Koost. V. Boikov; A. Ruusmann.)

Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta. // Akadeemia, 1991, 8–9.

Eesti diviisi struktuur ja ohvitseride koosseis II maailmasõjas. (Koost. L. Tammiksaar.) Eesti Riigikaitse Akadeemia. Tallinn, 1998.
Eesti koolinoored vabadusvõitluses. 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid. Tartu, 1993.
Eesti rahva kannatuste aasta. 1.–2. 3. tr. Tallinn, 1995.
Eesti rahvastikukaotused I/II. *Saksa okupatsioon 1941–1944.* Hukatud ja vangistuses hukkunud. (Koost. I. Paavle.) Tartu, 2002.
Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. 1.–10. Stockholm, 1954–1962.
Eesti saatuseaastad 1945–1960. 1.–6. Stockholm, 1963–1972.
Eesti uue aastatuhande lävel. Väikerahva võimalused ja valikud. (Koost E. Rääts.) Tallinn, 2000.
Eesti Vabadusristi kavalerid. Register. 1997. (Koost. M. Strauss, J. Pihlak, A. Krillo.)
Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas. 2. tr. Tallinn, 1995. (Koost. A. Jurs.)
Eestlased Austraalias II ja Uus-Meremaal. Melbourne, 1993.
Eestlased Kanadas. I–II. Toronto, 1975, 1985.
Eestlased tööpataljonides 1941–1942. Mälestusi ja dokumente. 1.–2. Tallinn, 1993. (Koost. U. Usai.)
Estonia the Forgotten Nation. Toronto, 1961. (Koost. E. Kareda, M. Econ.)
Kaks dokumenti Suvesõjast. // Looming, 1991, 9.
Kommunismi must raamat. (Koostajad S. Courtois jt.) Tõlge eesti keelde. Tallinn, 2000.
Klooga, 1944. Eesti Juudi Kogukond. Tallinn, 1994.
Küüditamine Eestist Venemaale. *Juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940–1953.* Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tallinn, 2001.
Küüditamine Eestist Venemaale. *Märtsiküüditamine 1949.* I–II. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tallinn, 1999, 2003.
Küüditatud 1941. Üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büroos (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebr. 1993. Ont. Canada, 1993. (Koost. V. Salo.)
Küüditatud 1949. Lääne-Virumaa. Rakvere Memento Ühing. Rakvere, 1999.
Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. (Koost. T. Noormets.) Tallinn, 1999.
Lääne-Virumaa elanikkonna kaotused okupatsiooniaastatel. Rakvere Memento Ühing. Rakvere, 1996. (Koost. Õ. Nurk.)
Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. 2. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tallinn, 1998.
Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§58). 1. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tallinn, 1996.
Pool sajandit eestlust paguluses. 2. tr. Stockholm, 1995.
Punane terror. Stockholm, 1996. (Koost. M. Laar, J. Tross.)
Punane terror ja Läänemaa. 1.–8. (Koost. V. Pinn.) Haapsalu, 1989–1992.
Rahvusvahelise teaduskonverentsi „Saksamaa ja NSV Liidu 1939. a. 23. augusti ja 28. septembri lepingute õiguslik hinnang” ettekannete kogumik. // Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1990, 39/2.

Sakalamaa ei unusta. Inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940. 1.–10. (Koost. E. Piir.) Viljandi, 1991–1997.
Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Tallinn, 1947.
Sortside saladused. 1.–10. (Koost. M. Arold, L. Levala.) 1994–1999.
Statistical information on persons deported from or murded in Estonia by USSR authorities in 1940–1941. / Presented to the Participating States at the Conference on Security and Cooperation in Europe Follow-Up Meeting in Vienna, Austria. November 1986 by the Estonian World Council, INC.
Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9.–10. märtsil 1944. // Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 1997, 2. (Koost. J. Kivimäe, L. Kõiv.)
Tammine rahvas. I–II. Uppsala, 1952; Stockholm, 1965.
Terasest tugevamad. Pataljon „Narva" ajalugu. II. Tartu, 1997. (Koost. H. Tulp.)
The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Vilnius, 1999.
The Baltic States 1940–1972. Documentary Background and Survey of Developments presented to The European Security and Cooperation Conference. Stockholm, 1972.
The Estonians in America, *1627–1975.* A Chronology and Fact Book. New York, 1975. (Koost. J. Pennar, T. Parming, P. Rebane.)
Tulevik ja lootus. Soome sõjainvaliidide ja -veteranide läbielamisi sõdades aastail 1939–1944 ja rahupäevil. Tallinn, 1994.
Velikije Luki in memoriam. 8. Eesti Laskurkorpuse inimkaotused Velikije Luki lahingus 1942–1943. Tallinn, 1992. (Koost. V. Boikov.)
World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report. Tallinn, 1991. (Koost. J. Kahk.)
Im Raum Narva, *1944...1996*. 1997. (Koost. A. Puu.)
Eesti Vabariigi kodakondsusest lahkunud isikute nimekiri. // „Riigi Teataja Lisa", 1940, nr. 14, 32, 36, 41.
Eestist Saksamaale ümberasunute täiendav nimestik. Tallinn, 1940.
Гриф секретности снят. Москва, 1993.
Die Deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Hamburg, 1996.

Anderson, E. *Kuidas Narva, Petseri ja Abrene sattusid VNFSV koosseisu*. // Akadeemia, 1991, 7.
Angelus, Oskar. *Eestist Saksamaale ümberasunute nimestik*. Tallinn, 1939.
Ant, Jüri. *Ühest vastupanugrupist kahes okupatsioonis*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXVII. Tartu, 1993.
Ant, Jüri; Raid, Lembit. *EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumi mõjust Tartu Ülikoolis*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXII (1). Tartu, 1989.
Arens, Ilmar. *Peipsitagused eestlased*. Tartu, 1994.
Arro, Hendrik. *Eesti lendurid lahingute tules*. Lühike ülevaade eesti lendurite sõjateest II maailmasõja päevil. Tallinn, 1995.
Aun, Karl. *The Political Refugees*. A History of the Estonians in Canada. Toronto, 1985.

Gailit, Karl. *Eesti sõdur sõjatules*. Rindereporteri sulega. Tallinn, 1995.
Gurin-Loov, Eugenia. *Eesti juutide katastroof, 1941*. Tallinn, 1994.
Gurin-Loov, Eugenia. *Suur häving. Eesti juutide katastroof 1941. Holocaust of Estonian Jews 1941*. Tallinn, 1994.
Gurin, Samuel. *Juudi vähemusrahvuse statistika Eestis 24. III 1935. a*. Tallinn, 1936.
J. von Hehn. *Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte*. Marburg-Lahn, 1982.
Hiio, Toomas. *Eesti üksused Kolmanda Reich'i relvajõududes*. // Vikerkaar, 2001, 8–9.
Iltal, Georg. *Kohustus kutsub. Eesti Leegioni suurtükiväelasena II maailmasõjas*. Tallinn, 1998.
Яковлев, Александер. *Обращение к общественности.* Москва, 1996.
Jõgi, Ülo. *„Erna" legendid ja tegelikkus*. Tallinn, 1996.
Jürjo, Indrek. *Pagulus ja Nõukogude Eesti*. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996.
Kaelas, Aleksander. *Okupeeritud Eesti*. Stockholm, 1956.
Kala, K. *Eesti rahvuslikust koosseisust pärast Teist maailmasõda*. // Akadeemia, 1992, 3.
Kangro, Bernard. *Eesti Rootsis*. Ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1976.
Kareda, Endel. *Estonia and the Soviet Grip*. // East and West Series No. 5. Boreas, 1949.
Katus, Kalev. *Eesti demograafiline areng läbi sajandite*. // RU. Seeria B. No. 9. Tallinn, 1989.
Katus, Kalev. *Eesti rahvastiku tulevikujooned*. // Looming, 1994, 2.
Katus, Kalev; Puur. A. *Eesti rahvastiku suremustrend elutabelite analüüsi põhjal*. // RU. Seeria B. No. 14. Tallinn, 1992.
Kaup, Erich. *Sõjavangilaagrid Eestis 1944–1949*. // Kleio, 1995, 2.
Kivimäe, Jüri. *Raske lahkumine*. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. // Looming, 1989, 9.
Kivimäe, Jüri.*„Aus der Heimat ins Vaterland": die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen*. // Estland und seine Minderheiten: Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Nordost-Archiv. N. F. 4 (1995), N 2. Lüneburg, 1995.
Kivimäe, Sirje. *Estland unter der Sowjetherrschaft 1941/44–1954*. // Estland und seine Minderheiten: Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Nordost-Arcchiv. N. F. 4 (1995), N 2. Lüneburg, 1995.
Kool, Ferdinand. *DP Kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951*. Eesti Arhiiv Ühendriikides. Lakewood. New Jersey, 1999.
Krepp, Endel. *Mass Deportations of Population from the Soviet Occupied Baltic States: On the Occasion of the 40th Anniversary of First Deportations of Estonians, Latvians and Lithuanians*. Stockholm, 1981.
Kulu, Hill. *Eestlased maailmas*. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu, 1992.
Kulu, Hill. *Eestlaste tagasiränne 1940–1989*. Helsinki, 1997.
Kurgvel, Aleks; Lindmäe, Herbert. *Pro Patria*. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile. (Lühinimestik.) Tartu, 1996.
Küng, Andres. *Rootslaste jälgedes*. Tallinn, 1991.
Laar, Mart. *Metsavennad*. Tallinn, 1993.
Laar, Mart. *Vastupanuliikumine Eestis 1940–1941*. // Kultuur ja Elu, 1991, 10–11.

Laar, Mart. *War in the Woods: Estonia's struggle for survival, 1944–1956*. Washington, 1992.
Laasi, Evald. *Kas aastail 1942–1944 oli Eestis partisaniliikumine?* // Vikerkaar, 1990, 5.
Laasi, Evald. *Mis sai Eesti kaadriohvitseridest?* // Vikerkaar, 1989, 1.
Laasi, Evald. *Mobilisatsioon 1. veebruaril 1944*. // Vikerkaar, 1991, 2.
Laasi, Evald. *Sissisõjast Eestis 1945–1953*. // Looming, 1989, 11.
Laasi, Evald. *Vastupanuliikumine Eestis 1944–1949*. Dokumentide kogu. Tallinn, 1992.
Laasi, Evald. *Viimane vastulöök*. // Kultuur ja Elu, 1990, 4.
Larin, Peeter. *Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas*. Tallinn, 1962.
Leets, Georg. *Kuusteist aastat Siberis*. // Looming, 1989, 7–8.
Leps, Ando. *Võimu kuriteod*. // Nõukogude Õigus, 1989, 4.
Ligi, Herbert. *Ääremärkusi küüditamise ajaloole*. // Kleio, 1988, 1; 1989, 2; 1991, 3.
Ligi, Herbert. *Eesti rahvastikukaotused Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites*. // Kleio, 1993, 8.
Lindmäe, Herbert. *Suvesõda Tartumaal 1941*. Tartu, 1999.
Lindmäe, Herbert. *Suvesõda Virumaal 1941*. Tartu, 2002.
Lindmäe, Herbert. *Suvesõda Viljandimaal 1941*. Tartu, 2004.
Loeber, Dietrich A. *Baltisakslaste ümberasumine Eestist ja Lätist*. // Looming, 1989, 9.
Loeber, Dietrich A. *Diktierte Option*. Die Umsiedlung der Deutschbalten aus Estland und Lettland 1939 bis 1941. Neumünster, 1972.
Mandel, Mati. *Sõjalõpu sündmused Keila ümbruses*. Keila, 1994.
Maripuu, Meelis. *Eesti juutide holokaust ja eestlased*. // Vikerkaar, 2001, 8–9.
Martis, Ela. *Üliõpilaste represseerimisest 1950–51*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXV. Tartu, 1991.
Mengel, Hamilkar. *Suurim armastus.* I–IV. Geislingen, 1960–1963.
Merila-Lattik, Helbe. *Eesti arstkond ja okupatsioonid*. ORURK, 4. Tallinn, 1995.
Misiunas, Romualdas; Taagepera, Rein. *Balti sõlteaastad 1940–1990*. 3. tr. Tallinn, 1997.
Mõttus, K. *Pool sajandit märtsiküüditamisest Võrumaal 1949. a*. Metstaga, 1999.
Myllyniemi, Seppo. *Yhteistyö ja vastarinta kahden miehityksen aikana*. // Pro Estonia, 1993, No. 1.
Niitsoo, Viktor. *Avalik vastupanuliikumine Eestis aastail 1977–1984*. // Akadeemia, 1992, 9–10.
Niitsoo, Viktor. *Eesti rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1968–1975*. // Akadeemia, 1993, 9–10.
Niitsoo, Viktor. *Rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1955–1962*. // Akadeemia, 1994, 12; 1995, 1.
Noor, Heino. *Torture survival, political rituals and suicide. National experience of Estonia*. // International Rehabilitation Centre for Torture Victims (IRCT). Annual Report 1996. Copenhagen, 1997.
Noor, Heino. *Vaimse tervise poliitilisi aspekte. Enesehävituslikust käitumisest sovetiaegses Eestis*. // Akadeemia, 1994, 9.
Noor, Heino. *Victims of Communism in the Changing Society of Estonia*. Presentation on the IV Congress of the International Association of Political Prisoners and Victims of Communism. Budapest, 1995.

Nõmm, Toe. *Eesti Territoriaalkorpus 1940–1941*. // ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1990, 1.
Nõmm, Toe. *Eesti üksustest Saksa sõjaväes: Formeerimine ja isikkoosseis*. // Akadeemia, 1990, 1.
Охманн, Вальдур. *Процесс передачи архивных документов КГБ ЭССР в филиал Госархива Эстонии и материалы связанные с репрессиями граждан.* / Документы КГБ в Балтийских странах. Таллинн, 1996.
Parming, Tõnu. *Population Changes in Estonia, 1935–1970*. // Population Studies. Vol. XXVI. No. 1. March, 1972.
Parming, Tõnu. *Rahvastikuteadusest ja rahvastikust Eestis nõukogude ajastul*. // Tulimuld, 1972, 1.
Pihlau, Jaak. *Eesti sõjaväe häving aastal 1941*. ORURK. Tartu, 2003.
Purre, Arnold. *Soviet Farming Failure Hits Estonia*. Stockholm, 1964.
Raag, Raimo. *Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade*. Tartu, 1999.
Raag, Raimo. *Eestlased Rootsis*. // Looming, 1989, 6.
Rahi, Aigi. *1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas*. Tartu, 1998.
Rahi, Aigi. *On the Current State of Research into Repression in Estonia*. / Yearbook of the Occupation Museum of Latvia 2002, Power Unleashed. Riga, 2003.
Rahi, Aigi. *Mass Repressions in Estonia after World War II*. // Kleio. Estonian Historical Journal. Special Issue in English. 1994.
Rahi, Aigi. *Project A Joint Register of Estonian Population Losses: sources and methods of research*. / The Soviet Occupation Regime in the Baltic States 1944–1959: Policies and their Consequences. Materials of Conference. Riga, 2003.
Rahi, Aigi. *The Population Potential of the Estonian Countryside in the Years 1918, 1939 and 1992*. / The Independence of the Baltic States: Origins, Causes and Consequences. A Comparison of the Crucial Years 1918–1919 and 1990–1991. Lithuanian Research and Studies Center. Chicago, 1996.
Rahi, Aigi; Must, Aadu. *Katkenud töö*. // Kleio, 1993, 8.
Raid, Lembit. *Kas peremees või käsualune?* Ülevaade parteiarhiivi materjalidest. I–III. // Kleio, 1992, 5/6; 1993, 8; 1995, 2.
Raid, Lembit. *Tartu Ülikool pärast EK(b)P Keskkomitee 1950. aasta märtsipleenumit*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXVII. Tartu, 1993.
Raid, Lembit. *Tartu Ülikool stalinistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXV. Tartu, 1991.
Raun, Toivo*. Estonia and the Estonians*. 2. *ed.* Stanford, 1991.
Rebas, Hain. *Pool sajandit hiljem: 14. juuni 1941. a. Massküüditamine Eestis*. // Tulimuld, 1991, 3.
Rei, August; Uustalu, Evald. *The Drama of the Baltic Peoples*. Stockholm, 1970.
Reinvelt, R. *Ingeri elud ja lood*. Kultuurianalüütiline eluloouurimus. / Studia Ethnologica Tartuensia, 5. Tartu, 2002.
Roiko-Jokela, Heikki. *Neist, keda saatus Soome viis*. // Akadeemia, 1997, 8–9.
Roose, Enn. *Nõukogude Liidu demograafiline kujunemine*. // Vikerkaar, 1988, 9.
Rozītis, O. *Die Verantwortung angemacht.* // Baltische Briefe, 1995, No. 3/4, 4.
Rubin, M. *Eesti maarahvastiku dünaamikast aastail 1947–1950*. // Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1991, 40.
Räsanen, M. *Displaced persons: understanding human migration in Europe after the Second*

World War. // Encountering ethnicities: ethnological aspects on ethnicity, identity and migration. Studia Fennica. Ethnologica, 3. Helsinki, 1995.
Sabbo, Hilda. *Võimatu vaikida*. 1.–4. Tallinn, 1996–2000.
Sakkeus, Luule. *Post-war Migration Trends in the Baltic States*. // RU. Series B. No. 20. Tallinn, 1993.
Sakkeus, Luule. *Refugees, Displaced Persons, Immigration and Emigration in Estonia 1946–1992*. Tallinn, 1993.
Salo, Vello. *E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996*. 3. tr. ORURK, 8. Tartu, 1996.
Salo, Vello. *Population Losses in Estonia June 1940 – August 1941*. Scarborough, 1989.
Sarv, Enn. *Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis*. // Akadeemia, 1997, 2–4.
Sarv, Enn. *Õiguse vastu ei saa ükski*. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. 11. Tartu, 1997.
Silliksaar, Silver. *Sinasilmitsi Siberiga*. Mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest. Tartu, 2000.
Susi, Arno. *Mis on meile maksma läinud okupatsioon?* // Looming, 1990, 2.
Zubkova, E. *Rußland und das Jahr 1945*. // Nordost-Archiv. N. F. 5 (1995), N 1.
Taagepera, Rein. *Casualties of Soviet Estonian Army Units in WW II*. /Prepared for the Baltic Studies Conference, University of Stockholm, June 3–6, 1987.
Taagepera, Rein. *Jüri Kuke juhtum*. // Looming, 1989, 4–5.
Taagepera, Rein. *One of the Twenty Million: A Soviet Estonian WW II Army Diary*. / Paper prepared for the Tenth Conference on Baltic Studies, University of Wisconsin, Madison, May 29–31, 1986.
Talve, Leo. *Elanike ja maa-alade kaotused Eestis 1939–1958*. // Rahva Hääl, 13. juuni 1992.
Talve, Leo. *Repressioonide all kannatas pool Eesti elanikkonnast*. Memento teabe- ja ajalootoimkond. // Rahva Hääl, 19.–23. okt. 1991.
Tamm, Tuudur. *Need teod süüdistavad*. I–II. Geislingen, 1966; Toronto, 1968.
Tannberg, Tõnu. *Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944–1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis.* // Tuna, 1999, 1.
Teder, Indrek. *N. Liidu agressiooniga Eesti Vabariigile tekitatud kahjude hüvitamisest*. // Looming, 1990, 2.
Tepp, Lembit. *Eestlaste võimalikust ja tegelikust arvust Eestimaal*. // Eesti Statistika, 1993, 11.
Tepp, Lembit. *Ida-Virumaa rahvastik ja selle muutumine 1934.–1989. a. jooksul*. Riigi Statistikaameti masinakirjaline kseropaljundus. Tallinn, 1990.
Tepp, Lembit. *Rahvastiku välisrände lähte- ja sihtkohad*. // Eesti Statistika, 1994, 10.
Tepp, Lembit. *Rahvastikuränne Eestisse ja Eestist välja*. // Eesti Statistika, 1994, 9.
Tepp, Lembit. *Välismigratsiooni põhjused, migrantide paiksus ja Eesti rahvastiku sünnikohad 1989. aasta rahvaloenduse andmetel*. // Eesti Statistika, 1994, 11.
Tiit, Ene-Margit. *Eesti Vabariigi rahvuslik koosseis ja selle muutumine*. // Postimees, 23. veebr. 1993.
Tiit, Ene-Margit. *Eesti rahvastik demograafi pilgu läbi*. / Eesti tulevikusuundumused. Tartu, 1995.
Tiit, Ene-Margit. *Eesti rahvastik ja selle probleemid*. // Akadeemia, 1993, 8–10.

Tulp, Harry. *Minu au on truudus*. Pataljon „Narva" ajalugu. Tartu, 1995.

Tõnismägi, Heino. *Massimõrv Kuressaares*. (1941. a.) // Politsei, 1996, 5–7.

Tõnismägi, Heino. *Ülekohtu toimikud*. BNS. Tallinn, 1998.

Tõnnus, Uno. *„Soomepoiste" langenud*. ORURK, 9. Tartu, 1996.

Uluots, Ülo. *Nad täitsid käsku*. Eesti ohvitseride saatus. Tallinn, 1999.

Uustalu, Evald. *For Freedom Only*. Toronto, 1975.

Uustalu, Evald. *The History of Estonian People*. Stockholm, 1962.

Uustalu, Evald; Moora, R. *Soomepoisid*. Ülevaade eesti vabatahtlike liikumisest ning sõjateest Soomes ja kodumaal Teise maailmasõja päevil. 2. tr. Tallinn, 1993.

Varju, Peep. *Eesti laste küüditamine 14. juunil 1941 kui genotsiidikuritegu*. ORURK, 2. Tallinn, 1994.

Varju, Peep. *Eesti poliitilise eliidi saatusest*. ORURK, 1. Tallinn, 1994.

Varju, Peep. *Eesti rahva inimohvrid Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal 1940–1953*. ORURK, 10. Tartu, 1997.

Varju, Peep; Vessik, Juta. *Population Losses in Estonian's Saaremaa County as a Result of the First Soviet Occupation*. ORURK, 6. Tartu, 1997.

Veskimägi, Kaljo-Olev. *Nõukogude uuelaadne elu*. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996.

Villako, Kaljo. *Ühest rahvuslikust vastupanurühmast saksa ajal (1940–1943)*. // Akadeemia, 1993, 6.

Västrik, Riho. *Klooga koonduslaager – Vaivara süsteemi koletu lõpp*. // Vikerkaar, 2001, 8–9.

Vseviov, David. *Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maa-ilmasõda*. / Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 8. Tallinn, 2002.

Walter, Hannes. *Must lehekülg Eesti rahva ajalooraamatus*. // Luup, 1996, 7.

Warma, Aleksander. *Diplomaadi kroonika*. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–44. 2. tr. Tallinn, 1993.

Õun, Mati. *Võitlused Läänemerel. Suvi 1941*. Legende, oletusi ja veidi tõttki võitlustest Läänemerel, ta rannikul ja saartel. Tallinn, 1996.

Õun, Mati. *Võitlused Läänemerel. Sügis 1941 ja 1942. aasta*. Järg legendidele, oletustele ja mõningasele tõele võitlustest Läänemerel, selle rannikul ja saartel. Tallinn, 1997.

Lisa 1. Rahvastikumuutused Balti riikides 1939–1945 (ligikaudne hinnang)

	Eesti	Läti	Leedu
Rahvaarv oktoobris 1939	1 130 000	2 000 000	2 950 000
Väljaränne ja haldusterritooriumi muudatused 1939–1941	– 20 000	– 70 000	+ 50 000
Nõukogude repressioonid 1940–1941	– 15 000	– 35 000	– 35 000
Sundmobilisatsioon Punaarmeesse	– 35 000	– 20 000	– 60 000
Evakueerimine NSV Liitu 1941	–30 000	– 40 000	– 20 000
Natside repressioonid	–10 000	– 90 000	– 200 000
Sundmobilisatsioon Saksa armeesse 1941–1945	–70 000	– 150 000	– 50 000
Sundmobilisatsioon Saksa tööteenistusse 1941–1944	– 15 000	– 35 000	– 75 000
Põgenemine läände 1942–1945	– 60 000	– 100 000	– 50 000
Nõukogude repressioonid 1944–1945	– 30 000	– 70 000	– 50 000
Haldusterritooriumi muudatused 1945	– 70 000	– 50 000	+ 25 000
Väljaränne Poolasse	0	0	– 150 000
Sündide puudujääk	– 15 000	– 30 000	– 35 000
Naasmine Saksamaalt	+ 60 000	+ 80 000	+ 50 000
Naasmine NSV Liidust	+ 20 000	+ 20 000	+ 50 000
Rahvaarv 1945. aasta lõpul	850 000	1 400 000	2 400 000
Inimkaotused protsentides 1939–1945	25%	30%	15%

Allikas: Romualdas Misiunas, Rein Taagepera. „Balti sõlteaastad 1940–1990". Tallinn, 1997, lk. 329.

Lisa 2. Eesti rahvastikukaotused (ligikaudsed andmed)

Nr.	Kategooria	Kokku	Ellu-jäänud	Pöördumatud kaod
1.	**Saksamaale ümberasujad**	20 000		20 000
	I Nõukogude okupatsioon (1940–1941)			
2.	Arreteeritud:	8 000	200	7 800
2.a	– Eestis mõrvatud			2 400
2.b	– NSV Liidus hukkunud			5 400
3.	Küüditatud	10 000	4 000	6 000
4.	Punaarmeesse sundmobiliseeritud:	34 000	10 000	24 000
4.a	– teekonnal hukkunud			2 000
4.b	– Punaarmees langenud			10 000
4.c	– tööpataljonides hukkunud			12 000
5.	NSV Liitu evakueeritud	25 000	20 000	5 000
6.	Teadmata kadunud	1 100		1 100
7.	Välismaale põgenenud	500		500
	Saksa okupatsioon (1941–1944)			
8.	Saksa armees langenud	10 000		10 000
9.	Hukatud tsiviilisikud	7 800		7 800
10.	Tööteenistusse saadetud	800		200
11.	Vangilaagrisse saadetud	4 000		1 040
12.	Soome põgenenud:	6 000		4 000
12.a	– soomepoistena Eestisse tagasi tulnud	1 800		
13.	Evakueeritud rannarootslased	7 900		7 900
14.	Läände põgenenud	70 000		70 000
15.	Nõukogude õhurünnakutes hukkunud tsiviilisikud	800		800
16.	Punaarmee poolt Tšehhis ja Saksamaal hukatud sõjaväelased	1 000		1 000
	II Nõukogude okupatsioon (1944–1989)			
17.	Arreteeritud	30 000	20 000	10 000
18.	Küüditatud	23 000	20 000	3 000
19.	Vastupanuvõitluses hukkunud	3 000		3 000
20.	Poliitilistel põhjustel arreteeritud 1953–1988	500		

III

TERVISHOID

Virve Kask

Kuna tervishoiualane eriuurimus aastate 1940–1991 kohta puudub, ei saa järgnev olla rohkemat kui ainult esialgne ülevaade praegu teadaoleva põhjal. Ülevaates on välja toodud selle ajajärgu eri perioodidele iseloomulikud tervishoiuprobleemid, jälgitud arvuliste põhinäitajate dünaamikat ja tervishoiuvõrgu olukorda ning esitatud mõningaid demograafilisi andmeid.

50-aastase okupatsiooni võib jagada kolme perioodi: 1940–1941, 1941–1944 ja 1944–1991. Esimest ja teist perioodi iseloomustavad sõjaajale omased kaotused, kolmandat kuni 1953. aastani stalinistlikud repressioonid ning alles 1950. aastate keskpaigast võis alata uue tervishoiusüsteemi rahulikum ülesehitus.

Ajavahemikus 1939–1953 kaotas Eesti vähemalt 735 arsti[1] (u. 79% arstkonnast arvestades 1939. a. seisuga), sh. 25 Tartu Ülikooli meditsiiniteaduskonna õppejõudu[2]. Teise Nõukogude okupatsiooni alguses peeti oluliseks arvnäitajate kasvu, arstiabi kvaliteedile ja sisule hakati tähelepanu pöörama tasapisi, aja möödudes, kusjuures tervishoiu lahendada jäid sageli ka sotsiaalhoolekandeküsimused.

Eesti elanike keskmine eluiga oli 1940. a. 58,4 aastat (Soomes 57,3)[3] ja 1991. a. 70 aastat (Soomes 75,5)[4].

3.1. MÕNINGATEST RASKUSTEST ARVANDMETE KASUTAMISEL[5]

Arvandmete võrdlemist raskendab kõigepealt asjaolu, et statistilisi tabeleid on koostatud erinevatel alustel. Seetõttu pole lihtne kindlaks teha isegi niisugust näitajat nagu vaadeldava perioodi alguses Eestis tegutsenud arstide arv. Arstide Koja viimases, 1940. a. kevadel koostatud nimekirjas on arste 848[6], kuna enne seda (10. märtsil 1940) oli nimistust kustutatud 150 Eestist lahkunud baltisaksa arsti, kuid 1992. a. Eesti Statistika aastaraamatus avaldatud tabel annab arstide arvuks 1940. a. 1056. Selle tabeli põhjal oli 1991. a. arste üle kuue korra rohkem (6527),

keskastme meditsiinitöötajaid üle üheksa korra ja haiglaasutusi kaks korda rohkem. Ent kõik need näitajad vajaksid põhjalikke kommentaare, eriti kui sooviksime oma andmeid võrrelda nii 1940. a. kui ka pärast sõda iseseisvuse säilitanud naaberriigi Soome omadega. Nimetatud tabeli järgi oli 1940. a. Eestis 10 000 elaniku kohta 10 arsti, 14,1 keskastme meditsiinitöötajat ja 47,7 haiglavoodit ning 1991. a. olid need arvud vastavalt 41,6, 84,1 ja 112,2. Soomes pikenes inimese keskmine eluiga aastail 1940–1991 18,2 aastat, meil aga 11,6 aastat.

Ent arvandmed moodustavad tervishoiuseisukorra kirjeldusest ainult ühe osa. Seepärast rõhutagem, et kuigi 20 iseseisvusaastast ei piisanud oma tervishoiusüsteemi täielikuks väljaehitamiseks, oli Eesti Vabariigi elanikkond arstiabiga normaalselt kindlustatud. Esimese tõsise hoobi andis 195 arsti lahkumine baltisakslaste ümberasumise käigus. Arste mobiliseerisid ka mõlema okupatsioonivõimu armeed, sõja ajal allus kogu tervishoiusüsteem sõjaväe vajadustele. Pärast sõda takistasid süsteemi loomist rasked repressioonid, mille järelmõjud kestsid ka siis, kui Tartu Ülikooli arstiteaduskonnast tuli juba uus, „poliitiliselt puhta minevikuga" arstide sugupõlv.

Rahva põhilised tervishoiumured ei lahene üleöö. Näiteks alkoholism ja tuberkuloos olid Eestis tõsised probleemid juba tsaariajal ning on seda veel praegugi. Samuti ei kao nii pea okupatsiooniperioodil esile kerkinud probleemid (nt. massilised abordid, narkomaania).

3.2. ESIMENE NÕUKOGUDE OKUPATSIOON (1940–1941)

Pärast tervishoiu formaalset riigistamist ei jõutud üheainsa okupatsiooniaasta jooksul palju kaugemale uute töösuundade kavandamisest. Sotsiaalministeeriumis valmistati ette uusi seadusi ja korraldusi, mida saaks suuremate kulutusteta kiiresti ellu viia (nt. töökaitse eeskirjade muutmine, vaimse ala töötajate töökaitseseaduse koostamine).

Teine kava käsitles ressursimahukaid uuendusi, nagu tasuta ravi korraldamine, üldise vanaduskindlustuse kehtestamine, puhkekodude rajamine.[7]

Natsionaliseeriti eraraviasutused, laboratooriumid, suuremad apteegid, rohu-, optika-, arstiriistade ja arstitarvete kauplused ning töökojad. Korraldati ümber ja laiendati Tallinna tervishoiuvõrku, üldkasutusse anti 12 haiglat (kõik endised erahaiglad) endise 3 asemel.[8] Laiendati ka Tartu tervishoiuvõrku.[9] Ravimihinnad külmutati, kusjuures seni läänest hangitud ravimeid juurde ei saadud. Esimese Nõukogude okupatsiooni lõpuks oli Eesti arstide arv vähenenud 229 võrra.[10] Nendest 57 arsti langes repressioonide ohvriks, 89 evakueerus sakslaste tulekul NSV Liitu ja 17 viidi sinna mobilisatsiooni sildi all. Üks esimesi NKVD repressioonide ohvreid Eesti arstkonnas oli endine riigivanem ja välisminister, tunnustatud silmaarst Friedrich Akel, kes vahistati juba 17. oktoobril 1940 ja lasti maha

Tallinnas 3. juulil 1941. Okupatsioonivõimud kehtestasid Eestis totaalse jälitus- ja pealekaebamissüsteemi, mis oli senise demokraatliku riigi kodanikele täiesti tundmatu. Aastakümnete jooksul rakendatud vägivald põhjustas rahva vaimsele tervisele mitmesse põlvkonda ulatuva mõjujõuga kahjustusi.

3.3. SAKSA OKUPATSIOON (1941–1944)

Erinevalt Nõukogude okupatsioonidest oli Saksa periood kogu ulatuses **sõjaaegne**. Kogu Eesti tervishoiukorraldus (sh. haiglad) allutati vallutatud alade kohta kehtestatud eeskirjadele, tsiviilelanikkond sai arstiabi alles teises järjekorras, sama kehtis arstimite kättesaadavuse suhtes. Lisaks ohustasid tsiviilelanike tervist muud sõjaaja hädad, eriti toitlusolude kehvus. Sõjavajaduste teenistusse rakendati ka TÜ arstiteaduskond.[11]

Arstimite puuduse, alatoitluse ja halbade hügieenitingimuste tõttu kannatasid rohkem just linnaelanikud. Ohtlikest nakkushaigustest oli levinuim difteeria (kuni 25 juhtu nädalas). Tähnilist tüüfust esines nädala kohta 7 juhtu, tüüfust üksikuil juhtudel. Sagenesid suguhaigused, eriti naistel.

Ka Saksa okupatsioonivõim rakendas repressioone, kuigi mitte sedavõrd ulatuslikult, nagu tegid seda esimesed okupandid. Hukati 19 arsti – nii eestlasi, kel oletati kommunistlikke vaateid (dr. Artur Meerits), kui ka siia jäänud juudi meedikuid. Kolm juudi arsti päästsid neid varjanud eestlastest kolleegid. Vangistatud olid anglofiilsetes vaadetes kahtlustatavad TÜ arstiteaduskonna professorid Rudolf Bernakoff ja Valter Hiie. 1944. a. üldmobilisatsiooniga võeti Saksa armeesse teadaolevalt 39 Eesti arsti, neist 6 langes rindel. 3 arsti hukkus 1943.–1944. a., kui punalennuvägi pommitas Eesti linnu.

Saksa ja Nõukogude okupatsiooni vahetumisel lahkus Eestist kümnete tuhandete põgenike seas ka 312 arsti, kodumaale jäi neid 389.[12] Esimese Nõukogude okupatsiooniaasta massilised repressioonid tekitasid sellise hirmu, et oldi sunnitud kodumaa maha jätma. Põgenenutest on teada u. 155 Tartu Ülikooli üliõpilast, kes suutsid haridustee lõpetada ja said arstidiplomi juba paguluses, ning 12 arstiteaduskonna professorit. Põgenemisel hukkus vähemalt 8 arsti.

3.4. TEINE NÕUKOGUDE OKUPATSIOON (1944–1991)

3.4.1. ETTEVALMISTUSED EESTI NSV TERVISHOIUSÜSTEEMI TAASTAMISEKS (1943–1944)

Meditsiinikaadri ettevalmistamist alustati 1943. a., pärast seda, kui ENSV Rahvakomissaride Nõukogu 31. detsembril 1942 oli tunnistanud vajalikuks asutada Vene NFSV territooriumil eesti õppekeelega velskerämmaemandate kool. Lisaks organiseeriti Moskvas kokkuleppel NSV Liidu

Tervishoiu Rahvakomissariaadiga tervishoiuosakondade juhatajate ja nende asetäitjate (15 inimest), plaanijate (15), epidemioloogide (10), bakterioloogide (5) ja tervishoiuasutuste juhtivate arstide (12) kursused. Kavandati ka sanitaararstide abide kursusi.

11. jaanuaril 1944 valmis Eesti NSV rahvamajanduse taastamise operatiivplaani projekt, mis sisaldas esmajärgulisi ülesandeid ka tervishoiu alal (muu hulgas nägi plaan ette ka mitmesuguseid tagalas läbiviidavaid üritusi). Pakilisemateks tervishoiualasteks ülesanneteks pidas Tervishoiu Rahvakomissariaat tervishoiutöötajate arvelevõtmist, raviasutuste avamist, nakkushaigete eraldamist ja hügieenikontrolli.[13] Meetmete rakendamiseks andis ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaat 27. juunil 1944 välja käskkirja kaadri-, varustuse- ja ravialaste ning organisatsiooniliste juhistega. Spetsialistide puuduse tõttu tuli taasvallutatud Eestis tervishoiuosakondade juhatajateks võtta peale arstide ka velskreid ja arstiteaduskonna vanemate kursuste üliõpilasi, kes olid kommunistliku partei liikmed. Nad saabusid Eestisse kohe vägede järel nn. operatiivgruppide koosseisus. Tervishoiuala üldjuhiks sai rahvakomissar Viktor Hiion, eriosakonna juhiks üliõpilane Aleksander Räni. Näiteks Saaremaa osakonna juhatajaks pandi velsker Paul Oberschneider ja Valga osakonna juhatajaks üliõpilane Kirill Klenski.

Uue Nõukogude okupatsioonivõimu saabumisega algasid taas massilised vahistamised, mis hõlmasid teiste seas paljusid tuntud arste, kes olid söandanud kodumaale jääda. 14. oktoobril 1944 vahistati Juhan Reimaste, 23. oktoobril Voldemar Sumberg, novembris August Kukemilk, 18. detsembril Robert Lattik, 23. detsembril Herman Kurba jne. (aasta lõpuks kokku 10 arsti). Kuni 1953. aastani langes repressioonide ohvriks vähemalt 54 Eesti arsti.

3.4.2. TERVISHOIUTÖÖ PÕHISUUNAD 1944–1949

Tartus taastati meditsiinikool, jätkus Tallinna Meditsiinilise Keskkooli töö (Tambovist reevakueerunud õdedekooli alusel). 1945. a. lõpul avati meditsiinikool ka Rakveres ja Viljandis. Arstide täienduskursustele Moskvasse ja Leningradi saadeti 40 arsti.[14] Meditsiinikaadrit valmistas ette ka ENSV Punase Risti Selts. Kaadrivaegus tingis NSV Liidust sissetoodud madala kvalifikatsiooniga ja umbkeelsete töötajate ametissepanekut, mis võimendas veelgi eesti arstkonna antipaatiat nn. vene värgi vastu.

1. novembril 1944 alustati levinumate nakkushaiguste (difteeria, rõugete, tüüfuse, paratüüfuse ja düsenteeria) vastaseid kaitsesüstimisi. Difteeria leviku peatamiseks nähti ette laste kaitsesüstimine alates nende 6. elukuust kuni 12. eluaastani; seedeinfektsioonidevastane kaitsesüstimine hõlmas 12.–55. eluaastat. Tõsiseks probleemiks olid ka sügelised, seepärast loodi naha- ja suguhaiguste dispanserite juurde eraldi ravipunkt.

9.–11. märtsil 1945 toimus I Eesti NSV tervishoiutöötajate kongress. Konstateeriti, et kogu tervishoiuvõrgus oli 1645 arsti- ja 245 hambaarstikohta; esimestest oli täidetud 26,9%, teistest 26,1%. Tegelik vajadus olnuks 900 arsti, seega oli puudu 457 arsti. Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna suhtes nenditi, et 1941. a. õppejõududest oli järele jäänud 2/3; teaduskraadita kateedrijuhatajaid oli 11, assistendikohti täitsid vanemate kursuste üliõpilased. 1944. a. olid ülikoolis loodud uued, tervishoiu organisatsiooni ja nakkushaiguste kateedrid. Tallinnas tegutsesid novembris 1944 Meditsiinilise Varustuse Valitsus, Toompea Raviasutuste Valitsus ja Teaduslik-Meditsiiniline Raamatukogu kokku 2487 tervishoiutöötajaga.[15] Pärast demobiliseerimist ja NSV Liidust naasmist oli 1945. a. Eestis 443 arsti ja 65 hambaarsti.[16]

Tartus alustas tervishoiuosakond tegevust kohe pärast Nõukogude vägede tulekut (25. augustil 1944), kui linnas ei töötanud ühtegi raviprofülaktilist asutust ega arsti. Kõigepealt seati sisse linnahaigla Naistekliiniku ruumides. Edasi käivitus töö nakkushaiglas, naha- ja suguhaiguste haiglas, vesiravilas, laste tuberkuloosihaiglas, 1. polikliinikus, tuberkuloosidispanseris ja sanitaar-epidemioloogiajaamas. Esimese aasta jooksul (25. august 1944 – 10. oktoober 1945) kasvas tervishoiutöötajate pere 1 arstilt 44 arstile ja 67 õele.

Puhkekodude ja sanatooriumide 272 hoonest (1941. a.) oli 1944. a. sügiseks järel 186. Pärnu ja Haapsalu mudaravilad olid lõhutud ning Eesti parimad kuurordid (Narva-Jõesuus, Orul, Pühajärvel) peaaegu maani maha põlenud. Sanatooriumide võrgu areng algas visalt, kuid avati Võru ja Aegviidu puhkekodu.

Võitluses nakkushaigustega viidi 1945. a. läbi ulatuslikud profülaktilised kaitsesüstimised. Plaani järgi oli nakkushaigeile ette nähtud 770 voodikohta, ent tegelikut loodi neid 1011. Kõikide maa-arstijaoskondade juurde organiseeriti isolaator, õnnestus korraldada ka sanitaartransporti.

1946. a. oli Eestis 519 arsti, kes täitsid 871 arstikohta (kohakaasluse koefitsient 1,6). Arstidega komplekteerimise plaanist oli täidetud 64,8% (vaja oli 800 arsti, kes pidid täitma 1242 arstikohta), puudu oli 281 arsti. Paljudel plaanilistel ametikohtadel olid, nagu öeldud, NSV Liidust saabunud ja madala kvalifikatsiooniga isikud. Eriarstide vähesuse tõttu oli suuri raskusi eeskätt spetsialiseeritud arstiabi osas.[17] Tõstmaks eriravi kvaliteeti ja kindlustamaks organisatsioonilis-metoodilist juhtimist, seati 1946. a. sisse ENSV peaarstide instituut.[18] Avati ja taastati lastesanatooriume ning -haiglaid. 1946. a. lõpetati Taevaskoja lastesanatooriumi ehitus- ja Lustivere lastesanatooriumi taastamistööd. Tartus avati esimene laste tuberkuloosihaigla. Organiseeriti vereülekandejaamad Tallinnas ja Tartus.

Tuberkuloosi osas oli olukord halb: iga kuu suri keskmiselt 15–25 haiget, pms. vanuses 20–30 eluaastat. Raskete haigete isoleerimiseks puudus võimalus.

1950. a. lõpuks töötas ENSV Tervishoiuministeeriumi alluvuses 138 haiglat, neis oli kokku 6357 voodikohta,[19] kuid mitmed ravi-profülaktika-asutused kuulusid teiste ametkondade süsteemi[20].

Jätkusid repressioonid. 1949. aasta 25. märtsi massiküüditamisega viidi Siberisse Tallinna linnaarst Nikolai Sarv perekonnaga ja Tartust dr. Klaudia Bezanitskaja perekonnaga. Teist korda vahistati tuntud arstid: Mihkel Kask 1947. a. ning Harry Rütmann ja Leonhard Mardna 1949. a. Tallinna Keskhaigla arstidest arreteeriti Eesti NSV peakirurg Georg-Bernhard Järvekülg 1951. a. veebruaris ning dr. Rudolf Müürsepp ja dr. Julius Paldrok novembris. G.-B. Järvekülg hukkus Narva vangilaagris 10. augustil 1953.

3.4.3. TERVISHOID AASTAIL 1950–1991

1950. a. kuulutati meditsiinialase teadusliku uurimistöö põhiprobleemideks tuberkuloos, traumatism, kutsehaigused ja düsenteeria. Nenditi, et sündimus on suurenenud, üld- ja lastesuremus vähenenud ning loomulik iive muutunud positiivseks.[21] Samal ajal sai aga Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna tegevus korvamatut kahju massiliste repressioonide tõttu, mis saavutasid kulminatsiooni pärast partei 1950. a. märtsipleenumit. Ülikoolis represseeriti kokku 56 õppejõudu ning eksmatrikuleeriti mitusada üliõpilast, neist paljud ka arreteeriti.[22] Arstiteaduskonnas kõrvaldati nn. kodanliku natsionalismi süüdistusega ametist 12 professorit 17-st, neid asendasid madalama kvalifikatsiooniga, kuid parteile ustavad arstid. Langes ülikooli õppe- ja teaduskvaliteet. Hiljem võeti osa endisi professoreid tööle tagasi.

Seoses 1956. aastast alanud poliitilise „sulaga" pääses ka tervishoiusüsteemi ülesehitus rahulikematele rööbastele. Loomuliku arengu tulemusena edenesid teadus ja tehnika ning paranes rahva heaolu. See kajastus ka meditsiinis. Paranesid kõik demograafilised näitajad (suurenes sündimus, vähenes üld- ja lastesuremus, tõusis loomulik iive), ehitati suuri haiglaid ning tasuta arstiabi oli igaühele kättesaadav – kõike seda võib nimetada sotsialistliku ühiskonna positiivseks küljeks.

Kuid Nõukogude süsteemile omane suletus pärssis arengut ikkagi, normaalses vabas ühiskonnas olnuksid edusammud palju suuremad. Läänest isoleeritus tingis tehnilise mahajäämuse, teadusliku uurimistöö puhul polnud võimalik saada piisavat infot läänes tehtu kohta, välismaist teaduslikku kirjandust tuli tellida valuuta eest nagu ka ravimeid ja moodsat meditsiiniaparatuuri. Rahvusvahelised kontaktid olid minimaalsed ja sõltusid rohkem parteilisest positsioonist, kui inimese andekusest ning võimetest. Haiglavõrk oli kolmeastmeline – parteihaiglad, keskhaiglad ja rajoonihaiglad – ning nende võimalused erinesid tohutult. Tehnilist mahajäämust pidid kompenseerima arstide oskused ja töökus. Inimesekeskne arstiabi asendus üha enam haiguste vastu võitlemisega. Militaarne

NSV Liit eelistas sõjatööstust ja kui riigi lõpuaastatel majanduslik olukord halvenes, muutusid mõned ravimigrupid defitsiitseks.

Nõukogude alkoholipoliitika oli vägivallale rajatud ühiskonna lahutamatu osa. Juba esimesel okupatsiooniaastal tehti viin kättesaadavaks igal pool ilma igasuguste piiranguteta. Nõukogude alkoholipoliitika toel tõusis **alkoholism** üleliiduliseks terviseprobleemiks. Eestis püüti seda tembeldada kodanlikuks igandiks ning avalikkuse ees maha vaikida. 1985. aastani oli keelatud ajakirjanduses avaldada andmeid, kui palju tarbitakse alkoholi ühe elaniku kohta.[23] See näitaja saavutas kõrgpunkti aastail 1982–1984: 11,2 liitrit (Soomes samal ajal 6–7 l). Teatava kahanemise tõi üleliidulise alkoholipoliitika muutumine 1985. a., kuid suure osa okupatsiooniaja alkoholismiohvrite surm nihkus sellega lihtsalt edasi taasiseseisvunud Eesti aega. Raviasutustes arvel olevate alkohoolikute hulk oli kõige suurem aastal 1985 ja vähenes siis, 1991. a. aga oli neid patsiente koguni 4168 võrra rohkem kui 1980. a. Samal perioodil tõusis narkomaanide ja toksikomaanide arv 93-lt 266-le.

Eesti Vabariigis ja algul ka NSV Liidus keelatud **abort** seadustati 1955. a. Peagi kasvas see tõsiseks probleemiks, saavutades arvulise kõrgpunkti 1970. aastatel (1970 tuli 100 elussünni kohta 188,7 aborti). Ka see probleem on kandunud taasiseseisvunud Eestisse.[24]

Narkomaania saabus Eestisse suhteliselt hilja, sest olime okupatsiooni tõttu välismaast eraldatud. Kui 1980. a. registreeriti ainult 1000 narkootikumide tarvitamise juhtu, siis 1985. a. juba 5000. HIV saabus Eestisse alles okupatsiooni lõpuaastail üksikute juhtumitena (1990. a. tuvastati HIV-kandlus 6 ja HIV-tõbi 8 inimesel).[25]

50-aastase okupatsiooni lõpuks 1991. a. oli Eestis küll 6527 arsti, 13 215 keskastme meditsiinitöötajat ja 17 626 haiglavoodit (10 000 inimese kohta vastavalt 41,6, 84,1 ja 112,2), kuid eestlase keskmine eluiga, mille poolest olime enne okupatsioone soomlastest paremal järjel, oli nüüd jäänud põhjanaabrite omast tervelt 5,5 aasta võrra lühemaks.

---

[1] Vt. Merila-Lattik, Helbe, 1995, detailsemalt Merila-Lattik 2000, 7–34 ja lisad.
[2] Lähemalt vt. art. „Kõrgharidus ja teadustöö" (Laas, Jaan); samuti Merila-Lattik 2000 (nimestik lk. 1151j).
[3] Report, 1991, 45.
[4] Allikatena on kasutatud Eesti Statistika ja Eesti NSV Rahvamajanduse Statistika aastaraamatuid ning Ilmoja 2002. – Põhjalikum ülevaade: Ahelik 1980.
[5] Vt. Eesti Statistika, 1937, 1938, 1939, 1940 (jaanuar); Ahelik 1980.
[6] Vt. Merila-Lattik, Helbe, 2000, 17.
[7] Arutlusel olid nt. järgmised teemad: senise ravikorralduse reorganiseerimine, tervishoiutöötajate komandeerimine NSV Liitu sealse tervishoiukorralduse tundmaõppimiseks, tervishoiu alal tegutsenud eraasutuste ja -ettevõtete natsionaliseerimine, töötavale rahvale tasuta arstiabi kehtestamine, kõigile tuberkuloosihaigetele tasuta ravi võimaldamine, riikliku sotsiaalkindlustuse sisseseadmine töölistele ja teenistujatele, tervishoiuasutuste ülesanded nakkushaiguste vältimise ja tõrje alal, tervishoiuvõrgu laiendamine, ajutise töövõimetuse põhjuste uurimine suuremates

tööstusettevõtetes, tervishoiuolude uurimine põlevkivirajoonis, täiendavate haiglate avamine seoses alanud sõjaga, Eesti Punase Risti tegevus sõjaolukorras.

[8] Linna keskhaiglas (end. linnahaiglas) asus tööle 30 arsti, üldiseks mahutusnormiks määrati 562. Moodustati linna 2. haigla (end. ühishaigekassa haigla, vastavalt 12 ja 160), Tallinna sisehaiguste haigla (end. Greiffenhageni kliinik, 4 ja 60), 2. närvihaiguste haigla (end. Hirschi sanatoorium, 2 ja 40), 1. sünnitushaigla (end. Krulli kliinik, 3 ja 35), 2. sünnitushaigla (end. Knüpfferi kliinik, 2 ja 25), nakkushaiguste haigla (end. 2. haigla Magasini t., 7 ja 300; ka tiisikushaigete osakond), Tallinna lastehaigla (end. Krulli kliinik, 70 voodit), naha- ja suguhaiguste haigla (Veerenni t., voodite suurendatud arvuga).

[9] Enne olid Tartus nakkus-, naiste- ja meestehaigla, emade ja laste arstlik nõuandla, tervishoiuosakond, tervishoiupolitsei. Voodikohti oli kokku 165, arste 17, hambaarste 2, õdesid-velskreid 13. Pärast laiendamist oli voodeid 303, arste 76, hambaarste 13, õdesid-velskreid 84, muud personali 195, kokku 368 inimest.

[10] Neist 45 lahkus nn. järelümberasumisega. Lähemalt vt. Merila-Lattik 2000, 19–23.

[11] Lähemalt vt. art. „Kõrgharidus ja teadustöö" 5.3.1.

[12] EE 11, 403; Merila-Lattik 2000, 24–28.

[13] Täpsemalt: 3 päevaga teostada kõigi meditsiini-, farmaatsia- jt. tervishoiutöötajate arvelevõtmine ning tööle kinnitamine (kasutades vajaduse korral arstikohtadel IV ja V kursuse meditsiiniüliõpilasi ja keskmeditsiinipersonali); 3 päevaga organiseerida sanitaar-epidemioloogiajaamad ja nakkushaiglad; 5 päevaga rakendada tööle üldhaiglad, ambulatooriumid, leprosooriumid, lasteasutused ja vajalik apteegivõrk; 7 päevaga organiseerida vajalikul hulgal lihtsamat tüüpi sanitaarkorrastuspunkte ja desinfektsioonikambreid, et kindlustada kogu infektsioonist ohustatud paikkonna elanike sanitaarkorrastus; 7 päevaga välja selgitada ja isoleerida nakkushaigusi põdevad isikud; 14 päevaga avada maa-arstijaoskonnad, seejuures organiseerida iga arstijaoskonna juurde esimese 20 päeva jooksul statsionaar 5–10 voodikohaga ja apteegipunkt; esimesest päevast alates teostada asustatud punktide, veevõtukohtade, ladude, elumajade, kaupluste jm. sanitaar-epidemioloogilist uurimist ja puhastamist.

[14] 10 epidemioloogi, 10 sanitaarinspektorit, 5 silmaarsti, 5 kirurgi, 3 günekoloogi, 4 lastearsti, 2 naha- ja suguhaiguste arsti, 2 närviarsti (ENSV Tervishoiu RK käskkiri 11. XII 1944).

[15] Arste 353, õdesid 448, velskreid 117, ämmaemandaid 106, masseerijaid 25, laborante 46, muud tervishoiuasutustes töötavat personali 1368 (Tervishoiu RK ettekanne RKN-le 17. XI 1944).

[16] EE 11, 403.

[17] Ametikohtade täitmiseks leidus nt. epidemiolooge ainult 6%, sanitaar- ja silmaarste 20%, kurgu-nina-kõrvaarste 40% ulatuses.

[18] Ahelik 1980, 289.

[19] Sh. linnades 61 (5014 voodikohta), maal 77 (827). Kõigi raviasutuste voodikohti kokku oli 7151. Vt. Ahelik 1980, 336j.

[20] Nt. raudteelaste ja veetranspordtöötajate meditsiiniasutused, amtiühingute üldsanatooriumid jm. (vt. Eesti NSV rahvamajandus 1970. a.).

[21] Vt. Ahelik 1980, 312. Vrd. ENSV Tervishoiu Ministeeriumi kolleegiumi otsus 25. augustil 1949.

[22] Lähemalt vt. art. „Kõrgharidus ja teadustöö" 5.4.1.; hulga detaile toob Merila-Lattik 2000, 27–32. – Osa õppejõude võeti uuesti ametisse Stalini surmale järgnenud poliitilise „sula" ajal.

[23] Teadaolevalt ilmus esimene konkreetsete andmetega ajaleheartikkel alles 1985. a. Noorte Hääle veergudel.

[24] Uibu, Kalju. 2000/2001, 15j.

[25] Liiv, Anti. 2002.

Kasutatud kirjandus

Eesti Statistika. Tallinn, 1931, 1937, 1938, 1939.

Eesti Statistika. Tallinn, 1940 (jaanuar): lk. 8–44, 65–74, 172, 193–198, 279, 439, 500, 595.

Eesti Statistika aastaraamat:

1981, lk. 266–269,

1982, lk. 243–246,

1983, lk. 250–253,

1984, lk. 245–248,

1985, lk. 266–271,

1986, lk. 291–299,

1987, lk. 9–24, 345–358,

1989, lk. 334–353,

1990, lk. 45–56, 320–334,

1991, lk. 172–179,

1992, lk. 11–12, 26–27, 171–177.

ENSV Rahvamajanduse Statistika aastaraamat 1977–1988. Tallinn, 1989.

Tervishoid Eestis 1917–1950. Koostajad S. Ahelik, E. Kipper, M. Nõmm, L. Varend. Tallinn, 1980.

Ilmoja, Vello; Mardna, Peeter. *Tervishoid Eestis uue aastatuhande lävel.* TEA, 2002, lk. 288–294.

IV

TERVISELE TEKITATUD PÜSIKAHJUD

Heino Noor

Okupantriigi NSV Liidu repressiivpoliitika ja terror põhjustasid anastatud Eestis raskeid inimkaotusi. Pannes toime massimõrvu, vangistamisi ja küüditamisi, hävitas või sandistas sovetivõim hulgaliselt inimesi ning tekitas tuhandete Eesti elanike vaimsele ja kehalisele tervisele püsikahjusid. Otseste või kaudsete repressioonide all kannatas ligikaudu pool Eesti elanikkonnast.[1] Üleelatud vägivald jättis rahva mällu ja tervisesse püsivaid jälgi ning selle tagajärjed kanduvad veel mitmesse põlve.

Valge raamatu alljärgnevas peatükis käsitletakse sovetlike, sh. eriti stalinistlike repressioonide ajal (1940–1941 ja 1944–1954) Eestis sooritatud inimsusvastastest kuritegudest tingitud tervisekahjustusi.[2] Käsitlus on viktimoloogiline ja samas sovetoloogiline, sest toob esile paljusid Nõukogude tegelikkuse ilminguid.[3]

4.1. INIMSUSVASTASED KURITEOD

ÜRO 1968. aasta konventsiooni, mis käsitleb inimsusvastaseid ja sõjakuritegusid, nimetatakse rahvusvahelises õigusterminoloogias aegumatuskonventsiooniks. Selle järgi on **aegumatu inimsusvastane kuritegu** *kavatsuslikult ja/või tahtlikult sõja või rahu ajal okupeeriva võimu toimepandud rahvusliku, etnilise, rassilise või usulise rühmituse ja/või selle liikmete tapmine, hävitamine, sundasumisele saatmine, küüditamine, jälitamine ning tagakiusamine (persekutsioon), hävingut põhjustavate või sündimust takistavate elutingimuste pealesurumine, rühmituse liikmetele tõsiste kehalise ja/või vaimse tervise kahjustuste tekitamine.*

Eesti Vabariigi karistusseadustik (2002. a., § 89) nimetab **inimsusvastasteks kuritegudeks**

süstemaatilisel viisil või massiliselt ja riigi, organisatsiooni või grupi õhutusel või juhtimisel toimepandud inimõigustest ja -vabadustest ilmajätmist või nende õiguste ja vabaduste piiramist, samuti tsiviilelanike tapmist,

piinamist, vägistamist, neile tervisekahjustuse tekitamist, nende sunniviisilist ümberasustamist, väljasaatmist, prostitutsioonile sundimist, neilt alusetult vabaduse võtmist või muud väärkohtlemist.

Niisuguseid kuritegusid sooritati Eestis kogu Nõukogude okupatsiooni kestel.

Peatükis esitatud andmete, tähelepanekute ja analüüsi aluseks on kümne aasta jooksul (1993–2003) Tartus Meditsiinilise Rehabilitatsiooni Teenistuses (MRT) tehtud töö, seal abistatakse kodanikualgatuse korras ja tasuta rohkem kui 700 raskete (nii sovetlike kui ka natslike) repressioonide ohvrit. Käesoleva peatüki autor, praegune MRT arst-konsultant, küüditati 1941. a., vangistati 1944. a. ja on poliitvangina viibinud 8 aastat vangilaagris (Gulagis).[4]

4.2. NSV LIIDU REPRESSIOONIDE TÄHENDUS

Nõukogude okupatsiooni perioodil eesti rahva vastu toimepandud repressioone võib ulatuselt ja raskuselt mitmeti võrrelda **holokaustiga**. Holokausti uurijad kinnitavad, et peaaegu kõigil ellujäänutel on täheldatud pikaajalisi kehalisi ja/või psüühilisi häireid[5], niisugused psüühikamuutused kanduvad kannatanute teise ja kolmandassegi põlvkonda, kestes kokku umbes 50 aastat. Eestis ei möödu need järelikult enne 2030.–2040. aastat. 30–60% ellujäänuist vajab hooldust, neist 10–30% arstiabi. Meil toimunut ongi õige nimetada Eesti holokaustiks.[6] Aga kuigi meid tabanud repressioonide otsesed ja kaugtagajärjed sarnanevad holokausti omadega, on neid seni vähe käsitletud. Sama kehtib Nõukogude repressiivpoliitika aluseks olnud etnotsiidisuundumuse suhtes.[7] Eesti pikaajaline vägivaldne sovetiseerimine lõi üldise psühhotraumeeriva olukorra. Niisuguse psühhotrauma konkreetsed ilmingud, kestus ning tagajärjed olenesid ühe või teise sotsiaalse grupi ja/või isiksuse traumaeelsest seisundist, trauma raskusest ja sellega kohanemise võimalustest.

Muidugi ei tähendanud Nõukogude aeg Eestile ainult inimsusvastaste kuritegude katkematut ahelat. Paljud represseeritud suutsid säilitada ja edendada nii rahvuslikke väärtusi, kultuuri ja teadust kui ka majandust. Seda ei tohi pisendada, aga samuti ei tohi pisendada vägivallale vastuhakkajate kannatusi.

4.3. REPRESSIOONIDE EESMÄRGID JA MEETMED

Repressioonina käsitletakse võõrvõimu poliitilistest eesmärkidest lähtuvat ja rahvusvahelise õiguse vastast vägivalda okupeeritud maa elanike kallal.

Nõukogude repressioonide eesmärgiks oli maha suruda ja/või hävitada rahva aktiivne tuumik.[8] Samal ajal kujutasid vägivallateod vahendit, millega sunniti kogu rahvast pidevat, teadvustatud või alateadvuslikku hirmu

tundma ning selle mõjul alla andma, vaikima või muganduma, olukorraga leppima, või veel enamgi – võimuga kaasa minema, sest see oli ka hirm inimliku eneseteostuse ärajäämise ees. **Hirmu ja ärevuse tekitamine oli inimsusvastaste meetmete eesmärk ja ühtlasi tagajärg**. Teiselt poolt püüti Eesti ühiskonnale kestva vägivallaga tekitatud rasket traumat rahva ühismälust kustutada **lakkamatu ajupesuga, mis tähendas inimeste isiklike hoiakute, tõekspidamiste ja seisukohtade järjekindlat sunniviisilist ümberkujundamist.** Ajupesu objekti tunde- ja tahteelu pidi muunduma nn. Nõukogude inimesele kohaseks, tal ei tohtinud olla ei rahvuslikke, religioosseid ega üldinimlikke ideaale. Süüdistused nõukogulikest normidest kõrvalekaldumises tõid kaasa repressioone.[9]

Peamised **vägivallameetmed** olid massimõrvad, küüditamised,[10] piinamised ja ähvardused. 1940.–1941. aasta sovetliku terrori ulatust, käiku ja julmust kirjeldasid üksikasjalikult Saksa okupatsioonivõimud, kes taotlesid sõjas NSV Liidu vastu eesti rahva toetust. Selle terrori ellujäänud ohvrid võisid sakslaste esitatud andmeid kinnitada. Hirm Nõukogude võimu tagasituleku ees sundis 1944. a. kümneid tuhandeid eestlasi kodumaalt põgenema. Kojujäänutest allutati teise Nõukogude okupatsiooni ajal väga paljud juba 1940.–1941. aastast tuntud meetmetele.

Piinamist võib liigitada kehaliseks ja psüühiliseks. Mõlemat peeti NSV Liidus õigustatuks[11] ning neid rakendati kui teabe, ülestunnistuste ja pealekaebuste väljapressimise rutiinseid abinõusid.

Kehalise piinamise võtetest olid kasutusel peksmine, lämmatamine, tuleleegi või elektrivooluga „töötlemine", suguelundite pigistamine, pea ja kaela väänamine, pea „mahakeeramine" jt. Piinatavate kisa ja oigeid võimendati mõnel pool valjuhääldeist või heliplaadilt.[12]

Psüühilise piinamise võtted olid ähvardamine kehaliste vigastuste tekitamisega, püstoliga pähe sihtimine, pikaajaline ärkvelhoidmine, öised ülekuulamised, mitmeks päevaks pimedasse üksikkongi paigutamine jms. Sunniti ka vaatama teiste ülekuulatavate, sh. omaste piinamist ning samuti osalema nende alandamises (nt. pandi üks ülekuulatav põlvili, suu pärani, ning teine pidi talle kuklalasu ähvardusel suhu urineerima, et uurija saaks viimaselt esimese vastu soovitud „ülestunnistuse").

Psüühilisest piinamisest inimteadvusse jäänud jäljed on sageli rängemad kui kehavigastused. Niiviisi saadud „ülestunnistuste" põhjal võidi langetada surmaotsus, eriti poliitilistel protsessidel, kus piisaski üksnes süü omaksvõtmisest. Nende „ülestunnistustega" on võimalik tagantjärele ülestõstetud aegumatute poliitiliste „süüasjade" puhul manipuleerida pahatahtlikult nüüdki.

Uurijad võisid piinatavalt saavutada **rõõnamise**, s. t. tõelise või väljamõeldud süü kaassüüdistatavale veeretamise („ega mina üksi", „mitte niivõrd mina kui tema" vms.) või **öördamise** (pealekaebava teatamise). Kuni 1950. aastateni kehtis Nõukogude õigusemõistmises nn. Võšinski doktriin, mis tähendas süüdioleku presumptsiooni – riigil

polnud vaja tõestada süüdistatava süüd, vaid süüdistatav pidi tõestama oma süütust.

Üks psüühilise surve võtteid oli inimesele kahtlustava nimetuse andmine (nt. rahvavaenlane, kontrik ehk vastane, kulak, kulaku tütar, fašist, dissident, ebalojaalne). Niisuguse nimetuse kandjaga oli kaaskodanikel ohtlik suhelda.

Ähvardamisi ja hirmutamisi võimendas nende ulatus: neid ei kasutatud mitte ainult vanglates, vanglakeeli „väikeses tsoonis", vaid kogu NSV Liidus, millele vanglakeel andis tabava nime „suur tsoon". Sealt „väikesesse tsooni" sattumine oli sageli vaid aja küsimus. „Suures tsoonis" elasid nn. Nõukogude inimesed, pea kohal hirmumõõk.

4.4. PÕHILISED TERVISEKAHJUSTUSED

Tervisekahjustus on inimese kehalise ja/või vaimse heaolu häiritud seisund, mis vajab ravimist või raskemail juhtudel polegi ravitav. Põhilised tervisekahjustused,mille all eesti rahvas vabaduskaotuslike ja muude repressioonide tagajärjel kannatab, leiavad järgnevalt pikemat käsitlemist.[13] Diagnoosi järel olev koodinumber näitab antud tervisekahjustuse märgistust ülemaailmselt kehtivas haiguste klassifikatsioonis.

4.4.1. SOMAATILISED EHK KEHALISED HAIGUSED JA VIGASTUSED

Vägivalla rakendamisest tingitud surma või tervisekahjustuse välispõhjuseks oli enamasti lühiajaline või kestev *rünne* (X25–Y09).

Nälgimus, toitumusmarasm, alimentaarne düstroofia (E42), *kroonilised vitamiinivaegused, pellagra, skorbuut* (E50, E64), nende jääknähud ning kaugtagajärjed.

Krooniline kopsutolmustus ehk pneumokonioos (J60–J65), tekkis sunnitööl vase-, kulla-, nikli-, kivisöe- jm. allmaakaevandustes, kus puudus vähimgi töökaitse.

Kiiritushaigus koos kopsutolmustusega (T66, V88), tekkis radioaktiivsete maakide (nt. uraani) kaevandamisel Kolõma, Norilski jt. vangilaagreis. Paljud kannatanud surid Eestis varsti pärast kojujõudmist.

Nakkushaigused, nagu *kopsu- või luutuberkuloos* (A15, A19, B90), *täitõve* (A75) kaudu levinud *tähniline tüüfus* (A79) ja nende jääknähud, *kõhutüüfus* (A01). Eriline nakkushaigus oli *brutselloos* (A23). Sellesse nakatusid paljud 1949. a. sundasumisele viidud naised, keda sunniti ilma töökaitsevahenditeta töötama brutselloositekitajatega saastunud lamba-, veise- ja põhjapõdrafarmides. Nii mõnedki neist naistest kannatavad tänapäevani, kas eluaegse vaeguri või invaliidina, kroonilise brutselloosi põhjustatud raske *hulgiliigesepõletiku* all.[14]

Püsivad tervisekahjustused tekkisid ka *halva kohtlemise sündroomina* (Y07), s. t. loodusliku külma kätte või toiduta ja joogiveeta jätmise taga-

järjel (X53, X54). *Luumurde jt. kehavigastusi* (T03) põhjustasid piinamised ja laagrites valitsenud ebainimlikud töötingimused.

Alajäsemete tuiksoonte ahenemise tagajärjel kulgevad parandamatud haigused (nt. *alajäsemete oblitereeriv endarteriit*) (I 73–I 99) lõppesid sageli gangreeniga (R02) ja jäsemete amputatsiooni või surmaga. Need tervisekahjustused tekkisid enamasti polaarvöötme kaevanduste (Vorkuta, Inta) kauaaegsetel sunnitöövangidel.

4.4.2. VAIMSE TERVISE KAHJUSTUSED

Psühhotrauma on psüühikasse, hingeellu ja vaimsusesse toimiv negatiivne vapustus või negatiivsetest elamustest küllastunud pingeseisund, mis viib vaimse tervise kahjustuseni. Traumeeriv sündmus on objektiivselt või kannatanu silmis enneolematult suur ja seotud õnnetuse või vägivallaga või oma elu üle kontrollli kaotamisega. Kui trauma ja sellejärgsed nähud on repressiooni põhjustatud ja mõjutavad represseeritu või temaga seotud inimese hingeelu, on tegemist repressioonitraumaga. Võrreldes loodusõnnetuste ja paratamatuks hinnatud olukordadega toob inimese tekitatud trauma märgatavalt raskemaid püsikahjustusi.

Rahvusvahelises klassifikatsioonis jaotatakse psühhotraumasid ja nende põhjusi raskusastmete järgi.[15] Vaadeldaval perioodil Eestis tekitatud psühhotraumad kuuluvad raskusastmelt rubriikidesse *ekstreemne* ja *katastroofiline*.

Repressioonitraumas võib tinglikult eristada kolme faasi:

- šokk, vapustus, ehmatus, mis kaasnes uurimisorganisse kutsumise, vahistamise või küüditamisega;
- kohanemine, olukorraga harjumine. See faas võib kesta ainult päevi, aga ka aastaid;
- nähtude taandarenemine ja traumajärgne stresshäire. Võib koos visade jääknähtude ja perioodiliste taasägenemistega kesta kogu elu – (vt. alapeatükki **4.4.4.**).

Kõigis kolmes faasis võib tekkida ka muid kergemaid või raskemaid tervisekahjustusi.

Sovetliku poliitilise repressiooni ja nuhtlemise eriline võte oli **Nõukogude-vastasuses kahtlustatava või tegelikult Nõukogude-vastase isiku interneerimine – kinnisesse vaimuhaiglasse valve alla paigutamine**. Rakendati doktriini, et Nõukogude-vastane isik on kas vaenuliku riigi või imperialistliku ümbruse kuritegelik käsilane, klassi- või rahvavaenlane, ning ta tuleb hävitada *resp.* Nõukogude ühiskonnast isoleerida. Või on ta ühiskonnaohtlik vaimuhaige, kes peabki viibima vaimuhaiglas. Niisiis seoti poliitikaga isegi psühhiaatria. Sageli pandi interneeritule diagnoosiks kas neuroositaoline skisofreenia või loiult kulgev skisofreenia ja rakendati sundravi, mille käigus võidi isiksust mõjutada psüühilist pööret tekitavate raviainetega. Tartu psühhiaatriakliinikus selliseid

diagnoose ega mõjutusvahendeid teadaolevalt ei kasutatud (Mehilane ja Vasar, 2004) – siinsed dissidendid kadusid pigemini vangilaagreisse kui vaimuhaiglasse.

Eesti Vabariigi esimene president Konstantin Päts, kes viibis pärast vangistamist 30. juulil 1940 ligi 15 aastat interneerituna Venemaa kinnistes vaimuhaiglates, toodi 1954. a. detsembris seniilse psühhoosi valediagnoosiga kuuks ajaks kodumaale Jämejala vaimuhaiglasse. Juba jaanuaris 1955 toimetati ta erikonvoi saatel Venemaale tagasi. K. Päts suri 18. jaanuaril 1956 Kalininis Buraševo vaimuhaiglas kopsukelme- ja nakkusliku maksapõletiku tagajärjel (H. Noor, 1994). 1990. a. õnnestus tema põrm sealselt erikalmistult Eestisse tuua ja 21. oktoobril 1990 sängitati presidendi säilmed Tallinna Metsakalmistu pühitsetud mulda.

4.4.3. PSÜHHOSOMAATILISED HAIGUSED

Neid haigusi tekitasid ja soodustasid pidev stress (s. t. väliskeskkonnast ja organismi häiritud sisekeskkonnast lähtuv pingeseisund) ja düstress (pidurdatud pingeseisund, varjatud raev, vaoshoitud viha; vaegtoitumus; rasked kliimatingimused jms.).[16] Represseerituil esinevaist psühhosomaatilistest haigustest on eluaegsete tõbedena enim levinud kõrgvererõhuhaigused (I 10–I 15), mao-peensoolehaavand ehk nn. stressihaavand (K28), astma (J45), krooniline haavandiline koliit ehk jämesoolepõletik (E51).[17]

4.4.4. TRAUMAJÄRGNE STRESSHÄIRE (F43.1)[18]

Rahvusvahelises terminoloogias märgib ingliskeelse nimetuse lühend **PTSD** traumajärgset stresshäiret. See oli ja on represseeritute ning nende omaste peamine vaimse tervise häire, mida iseloomustab trauma pidev taasläbielamine sundkujutlustes ja painajalikes kordusunenägudes. Sageli tunneb kannatanu ärevusootust ja hirmu traumat meenutavate objektide, paikade või isikute lähedusse sattudes või vastavate tähtpäevade liginemisel. Traumeeriva sündmusega seonduvat püütakse vältida – see võib ilmneda ka nii, et mõningaid trauma tekkimise üksikasju ei suudeta/ taheta meelde tuletada. Võivad areneda üldine võõrandumine ning tunnete ahenemine, tuimenemine ja vaesumine. Võivad tekkida ülivalvsuse ja -virguse momendid, päevased nägemuslikud minevikusähvatused ja mälupildid. Samuti on võimalikud mahasurutud raevu pursked või ilmneb vajadus repressioonielamusi korduvalt ümber jutustada. Ehkki väga harva, on täheldatud ka püsivat, harjumuslikku ohvriksolemise meeleolu, nn. viktimismi ja rõõmutust.

Ühelt poolt ei pruugi traumajärgse stresshäire sümptomid esineda kõik koos, teiselt poolt võivad lisanduda masenduse ja depressiooni nähud. Üks sagedane masenduse üleelamise viis on tööhullus – põgenemine

töösse, püüd ennast ületada ja iga hinna eest midagi saavutada, kas või tervisega riskides. Mõne uue vapustava elamuse korral võivad repressioonitrauma jääknähud ägeneda, eriti kui tegemist on sügavalt hinge tungiva elamusega, mis on „liiga valus et nutta". PTSD kroonilise kulgemise puhul jätkuvad rasked *painajalikud ja õudusunenäod* (F51.5, F51.4), mis mõne kannatanule olulise tähtpäeva või sündmuse eel võivad tihti sageneda ja ägeneda. Sellisest unenäost ärkab inimene segaste mõtetega, ärevil ja pahurana ning niisugune seisund mõjub rusuvalt ka tema pereliikmetele. Sageli kaasnevad traumaunenäoga südamehäired, hingeldus, lihaste tõmblused, häälitsused, higistamine („luupainaja sündroom").[19]

Öiste või päevaste traumeerivate minevikusähvatuste all kannataja kaotab tihti päeva- ja elurütmi, ta peab end ikka ja jälle psüühiliselt jalule seadma, tegelikkust uuesti mõtestama. Võivad tekkida käitumishäired ja masendus, süveneda võib depressioon. Inimene hakkab kartma, eitama ja vältima traumeeriva sündmuse või tähtpäevaga vähegi sarnanevaid olukordi, tal areneb nn. *traumatofoobia*. Nõnda, tegelikkusest põgenedes, püüab inimene iseendaga toime tulla. Trauma enda ja traumajärgsete sümptomite ilmnemise vaheline aeg võib pikkuselt varieeruda, kuid üldiselt ei ületa kuut kuud.

Pikaajaline PTSD mõjutab peale ohvrite pereliikmete ka teisi lähedasi ning kaugemaidki inimesi – kogu sootsiumi. Paljudel Nõukogude repressioonide all kannatanute perekonnaliikmetel tekkis **proksimaalne ehk lähimine stress.** Raskelt traumeeritud inimese kõrval elamine, tema seisundi ning käitumise nägemine ja talumine pole ju samuti lihtne. Sageli arenes ka distaalne ehk kaugmine stress – kogu ühiskonna pingeline osasaamine repressioonielamustest ja neile kaasaelamine tekitasid **kroonilist ärevust ja hirmu**. Represseeritule võis eriti rusuvalt mõjuda see, kui tema peig, mõrsja või abikaasa vägivallavõimu surve all temast lahku läks. Vangipõlves kogetud suguelu puudumise ja seal saadud tervisekahjustuste tõttu sugenesid sellised kestvad häired nagu osaline või täielik suguvõimetus ja sigimatus. **Fertiilses eas inimeste hulgaline vägivaldne, pikka aega kestnud kodunt eemalhoidmine ja sündivuse piiramine olid eestlaste rahvaarvu languse peamised põhjused.**

PTSD raskus ja kestus olenesid inimese traumaeelsetest isiksuse omadustest, repressiooni sügavusest ja kestusest ning repressioonijärgsest olukorrast – kas inimene võeti taas perekonda ja ühiskonda vastu, kas tal oli võimalik oma õigusi, head nime, tervist ja töövõimet tagasi saada, s. t. **sotsiaalselt rehabiliteeruda**. Olulised olid nii ühiskondlik kui ka perekondlik tunnustus ja tähelepanu ning õiguslikud, moraalsed ja ainelised hüvitised.

Tuleb täheldada, et **natslike repressioonide all kannatanute kehaline ja vaimne tervis ning enesetunne taastusid tunduvalt kiiremini ja tõhusamalt**. Neile said kohe osaks ühiskondlik lugupidamine ja kaastunne ning mitmesugused korduvad hüvitised. Nõukogude

repressioonide ohvreid aga ootasid kodus ees jälitamine ning piirangud töö- ja elukoha valikul, hariduse ja eluaseme saamisel.[20] See oli tõeline *segregatsiooni* ja *nõukoguliku apartheidi* poliitika (Enn Sarv, 1997). See oli kestev, kumulatiivne, ladestuv psühhotrauma. Kogu elu pidi mööduma Gulagi varjus.

4.4.5. REPRESSIOONITRAUMA MÕJU ISIKSUSELE

Pikaaegse traumajärgse stresshäire krooniliseks pöördumatuks jätkuks võib saada *isiksuse muutus* (F62.0). Represseerituil võisid sugeneda niisugused enne traumat puudunud jooned nagu umbusklik suhtumine lähedastesse või kogu ümbrusse ja ühiskonda, teatud paranoilisus ja omapärane tühjustunne. „Närvid on pidevalt pingul" – oli tunne, justkui varitseks jätkuvalt hädaoht. Nõukogude terrori ohvrid on pigem endasse pöördunud (introvertsed) kui väljapoole suunatud huvidega (ekstravertsed).

Käesolevas analüüsis ei puudutata mittetraumaatilistest välisteguritest või ajukahjustusest tingitud haigusi ja psüühikahäireid ega ka endogeenseid, s. t. pärilikest või muudest organismi siseteguritest põhjustatud psühhoose.

4.5. REPRESSIOONITRAUMAGA TOIMETULEK JA TOIMETULEMATUS

4.5.1. KAITSE- JA KOHANEMISREAKTSIOONID

Represseeritute elutingimused osutusid sageli nii viletsateks, et normaalne toimetulek oli välistatud. Poliitvangidele öeldi pahatihti, et „teile pole ellujäämist ette nähtud", ja vangla-argoosse kuulub ütlemine „kärva sina täna, mina kärvan homme". Siiski rakendasid represseeritud iseenda ja oma eluga toimetulekuks mitmesuguseid strateegiaid ja võtteid.

Toimetulemine tähendas hoiakuid ja tegevusi, mille abil represseeritud (tegelikult kogu ahistatud rahvas) püüdsid ületada hirme ja tõrjuda hingeelu ning vaimse tervise kahjulikku mõjutamist. Nii otseselt kui ka kaudselt represseeritutel ja tinglikult vabadelgi inimestel võis areneda isikupäraseid *kaitse- ja kohanemisreaktsioone*, mis pidid kujundama ohuvastase psüühilise kaitsekilbi. Neist peamised olid *depersonalisatsioon* – iseendast võõrdumine, isiksusetu robotilaadne või kajakäitumine; *regressioon* – ahistatud isiku taandumine (mõnikord lapsikusse „nagu mängult" staadiumi); *vältimine* – lootusetuse tunnet tugevdavate mõtete ja mälestuste valikuline väljalülitamine; *eitamine* – eluliselt ohtlike asjaolude järjekindel teadvustamata jätmine, nendest eemaldumine; *mõtestamine* – igavikulise mõtte ja troosti otsimine äärmiselt masendavas olukorras; *ratsionaliseerimine* – mõistusevastaste asjaolude mõistuspäraselt seletamine ja põhjendamine.[21]

Erilise koha omandas ellujäämist ja toimetulekut võimaldav *pantvangisündroom* (psüühiline samastumine agressoriga: ahistatav võtab omaks ahistaja ideoloogia).[22] Nõukogude raudeesriide taga elav inimene võis hakata ja sageli hakkaski Nõukogude korda kiitma ja vägivalda õigustama.[23]

Kõik need aastaid toiminud kaitse- ja kohanemisreaktsioonid soodustasid topeltmõtlemist ja isiksuse killunemist (nn. splittimist), mis koos toimides võisid omakorda tekitada või süvendada vaimse tervise häireid.

Toimetulekustrateegiate hulka kuulus ka poliitvangi oskus oma nappi toitu ja näljapajukit jagada. Nii seal- kui ka siinpool vangilaagri okastraati kergendasid toimetulekut isamaalised tunded, uskumused, kujutelmad ja fantaasiad (usk õigluse võidusse, „valge laeva" ootamine või „võidukate vabastusvägede" saabumine), mis kujundasid *rituaalsed või rituaalilähedased käitumisviisid*.[24] Suust suhu levisid ka lootust pakkuvad või endeid sisaldavad lood – *kõlakad*. Kuigi nende sisu ei pruukinud kaine mõistus võtta tõena, saadi neist siiski teabekillukesi, tundeelamusi ja tuge, sest illusioonid andsid jõudu. Iseenda ja eluga aitasid toime tulla ka anekdoodid ja võllanaljad. Seega lõi Nõukogude võim ise Nõukogudevastase folkloori ja põrandaaluse kirjanduse tekke ning arengu eeldused. Vanglate jt. kinnipidamiskohtade subkultuur oli üldise vastupanukultuuri omalaadne osa.

Väga tõsine tähendus oli vangide ja küüditatute hulgas tekkinud vandeseltslaslikel meelsuskaaslustel. Nuhkimissüsteem avastas mitu niisugust meelsuskaaslust. Sissekukkumine tõi karistusi, ka surmamõistmisi. Mõnikord provotseeris-fabritseeris KGB ise selliseid „vandenõusid", vormistas „süüasjad" ja määras asjaosalised erirežiimile või hukkamisele.

Repressioonidega toimetulemisel oli tähtsaimaid tugesid **usk**.[25] Anketeerimisel teatas ligi 2/3 vastanuid, et just vabaduskaotuslike repressioonide korral saadi jõudu palvetest, usulootusest ja usukaaslusest. Mõnel represseeritul võis usuelu olla katkendlik ja koosneda ainult mõnest palvest, kuid sellestki saadi tuge. Repressioonide ajal jäi usuelu mõtestav, seletav funktsioon arusaadavalt üsna tagasihoidlikuks, esikohal olid pigem isikliku jumalasuhte otsimine ja Looja abil hingeelu kitsaskohtadest ülesaamine – usk, lootus ja armastus.[26]

Toimetulematust põhjustav vaimse tervise häire võib avalduda enesehävituslikus, *enesetapjalikus käitumises*. Nõukogude okupatsiooni ajal oli enesetappude sagedus Eestis suur, 24–25 ja enamgi juhtu 100 000 elaniku kohta aastas. Kuid poliitiliselt represseeritute hulgas näeme enesehävitajalikku käitumist ja suitsiide haruharva. Ka Nõukogude kinnipidamisasutustes olid enesetapud üsna haruldased.[27] Ilmselt tuleb seda seletada mitme teguri koosmõjuga, nagu poliitvangide eriline ühtekuuluvus, ühtehoidmine ja hoolivus, igapäevane surmaga silmitsiolek, usk surma võitvatesse igavikulistesse tõdedesse.[28] Enesetapp võis ära jääda ka äärmusliku kurnatuse, täieliku kurtumuse ja apaatia tõttu.

Okupatsiooniaja lõpuks väljakujunenud toimetulekuhoiakute kohta annab ülevaate Marju Lauristini artikkel „Inimene ja süsteem"[29]. 1988 tehtud uurimus sisaldab muu hulgas järgmisi andmeid:

– isiklikku tööalast edu, piisavat tunnustust ning küllaldast kultuuritarbimist märkis 35–40% vastanutest. Samas olid vastajad üsnagi ühiskonna- ja süsteemikriitilised. Ainult 5–7% leidis, et nende ideoloogilised põhimõtted langevad kokku Nõukogude ideoloogia põhimõtetega;
– endale sobiva, nagu varjatud sotsiaalse niši ja keskkonna oli leidnud 20%;
– vaid oma kodus ja oma perega (otsekui sisepaguluses) elada eelistas 20%;
– üle parda heidetuna (uurijate sõnutsi ennast ühiskonnast kõrvale heitnuna) tundis end ligi 15%.

4.6. REPRESSIIVPOLIITIKA TERVISTKAHJUSTAVAD KAUGTAGAJÄRJED

4.6.1. ELUKESKKONNA PSÜHHOLOOGILINE SAASTUMINE

Okupatsiooni tagajärgi kokku võttes tuleb peale füüsilise keskkonna saastumise[30] rõhutada ka elukeskkonna psühholoogilist saastumist. Seda põhjustas hulk Nõukogude repressiivpoliitikast tulenenud meetmeid:

– üleindustrialiseerimine ja linnastumine, Venemaa ja venelaste kui „vanema venna" ainujuhtiva osa esiletõstmine, hariduse allutamine ühele ideoloogiale;

– rahvuse ja isiksuse identiteedi kahjustamine, meie-mõiste võõrastamine, eesti kultuuri tasalülitamine „vormilt rahvusliku ja sisult sotsialistliku kultuuri" pettenimetuse all, loovuse piiramine, rahvusmeelse loomingu keelamine ja selle loomingu eest karistamine;

– rahvuse polariseerimine ja lõhestamine klassivõitluse petteloosungi all, patriootiliselt meelestatud inimeste, eriti haritlaskonna jälitamine, totaalse jälitus- ja pealekaebamissüsteemi juurutamine;

– sundmaterialism ja -ateism, kirikuelu piiramine, Piibli väljaannete keelamine ja hävitamine, vaimulike ja usklike füüsiline ning moraalne represseerimine;

– igasuguste tõeliste veendumuste ja tõekspidamiste kaotamine (anoomia), rahvuseta, jumalata ja isikupärata kariinimese („kajakäituri") kujundamine. Nukra humoristliku liialdusena võib öelda, et hakkas arenema *homo sapiens'*i uus liik *homo soveticus*.

Elukeskkonda saastava repressiivpoliitika koostisosaks oli riiklik alkoholipoliitika, mis sisuliselt tähendas elanikkonna lausalkoholiseerimist. Selle alkoholipoliitika tagajärgi leiame ka 21. sajandi algusaastate

iseseisvast Eestist, kusjuures sageli seondub alkoholism mitme muu psühhoaktiivse aine ehk meelemürgi tarvitamisega. Sovetlikest repressioonidest alguse saanud rahvuslik enesehävitamine võib ähvardada eestlaste vaimset tervist viitsütikuga pommina.

Samuti kuuluvad psühholoogilise saaste hulka **inimväärikuse moonutused ja kahjustused**. Üldise karistamatuse ja kahetsematuse olukorras levisid moraalne ja juriidiline nihilism, eetikaväärastused, topeltmõtlemine, põhimõtete, väärtuste ja normide eiramine, seadusetus. Hea ja kurja ning süü ja andestuse mõisted kaotasid tähenduse. Mitme moonutuse (seadusetuse, isiksust lamendava lausalkoholismi) ilmingud kipuvad ulatuma tänapäeva ja kaugemalegi.

Hingepuhastuseks ja psüühiliseks vabanemiseks vajalik kuritegude andestamine saab olla vaid teadlik, see ei saa rajaneda pelgal otsusel jätta kogetud ülekohus arvestamata. Kõigepealt aga peaks andestamine eeldama süüdlase kahetsust. Paljud repressioonide ohvrid ja nende lähedased, aga ka repressioonide täidesaatjad kannatavad ikka veel meelelõhestatuse ja hingesaastuse all. Aegumatuid inimsusvastaseid kuritegusid pole meil veel mitte keegi avalikult kahetsenud. Seepärast on repressioonide tragöödia lõpetamata, andestamise hingepuhastav katarsis olemata.

„Eesti ajaloo kogemus vajab ka küüditajate ja kvislingite elulugusid – mitte kättemaksuks, vaid mõistmiseks. Võitja tunnus on suuremeelsus." (Lennart Meri, 2000)[31]

Poliitiliste ja sotsiaalpühholoogiliste tegurite tähendust, vaadelduna inimeste kehalise ja vaimse tervise seisukohast, näitavad ilmekalt Eesti laulva revolutsiooni (1988–1991) ja sellele järgnenud aja kogemused. Uus rahvuslik ärkamine, meie-tunde elavnemine, lootuste ja tõelise poliitilise aktiivsuse suurenemine ning sotsiaalsete hirmude ületamine tõid ka muid tervitatavaid muutusi: vähenes ennasthävitava käitumise ja enesetappude ning alkoholimürgistuste sagedus (H. Noor, 1993), elavnes usuelu, kohati suurenes sündimus. Järgnenud üleminekuaja kriisides aga ei saanud need positiivsed tendentsid jätkuda.

Aastakümneid kestnud sovetliku repressiivpoliitika kaugtagajärgede hulka tuleb arvata ka rahva **geneetilise fondi rikkumine ja rüüstamine** rahvastiku tervema osa hävitamise, sunniviisilise ümberasustamise ja pagendamise teel. Sellekohased uurimused ja üldistused ootavad veel oma aega.

4.6.2. REPRESSIIVPOLIITIKA KAUGTAGAJÄRGEDE TEADVUSTAMINE JA RAVI

- Nõukogude repressiivpoliitika rasked kaugtagajärjed, eriti inimeste tervisele tekitatud püsikahjud, jätkuvad tänapäevalgi. Neid on vaja teadvustada ja ravida. Kahjude igakülgseks väljaselgitamiseks on vaja

edasisi uuringuid sotsioloogia, meditsiini ja tervishoiu ning psühholoogia ja kriminoloogia vallas.

- Okupantriigi NSV Liidu õigusjärglaselt ja -kohuslaselt Venemaalt on tarvis jätkuvalt nõuda, et ta tunnistaks Eesti riigile ja rahvale tekitatud kahju ja hüvitaks selle. On loomulik ja ootuspärane, et Venemaa peab tekitatud kahju pärast kahetsema ja Eesti käest vabandust paluma.

Teavet repressioonidest tulenevate tervisekahjustuste uurimise kohta Eestis vahendab Okupatsioonimuuseum (*www.okupatsioon.ee*).

---

[1] Talve, Leo. 19.–23. oktoober 1991.

[2] Saksa okupatsiooni aegseid (1941–1944) repressioone kirjeldab Indrek Paavle, 2002, 9–26.

[3] Viktimoloogia definitsioon: *The scientific study of the extent, nature and causes of criminal victimization, its consequences for the persons involved and the reactions thereto by society, in particular the police and the criminal justice system as well as voluntary workers and professional helpers.* (www.victimology.nl/)

[4] Sh. 11 päeva surmamõistetute kambris. Autori ema ja isa vangistati samuti 1941. a. ja mõrvati Sosva surmalaagris 1942. a.

[5] Väidetavalt on nad kõik psüühiliselt raskesti ohustatud (sks *psychisch schwer gefährdete Personengruppe*, vt. Lansen, Johan, 1995).

[6] Teadaolevalt tegid seda esimestena Heino Noor ja Juhan Kokla. Stockholmi Eesti Päevaleht, 3. aprill 1992.

[7] Vt. NLKP KK Poliitbüroo otsust 31. jaanuaril 1938. Sabbo, Hilda, 2000, nr. 20. – Vrd. Must, Aadu. Postimees, 28. august 2003.

[8] Sarv, Enn, 1997, 68.

[9] Süüdistuseks piisas okupatsioonieelsest ametist (nt. riigiametnik, politseinik), mõnda vabatahtlikku organisatsiooni (nt. Kaitseliitu, Naiskodukaitsesse, Naisliitu) kuulumisest, tegevusalast (nt. vaimulik) või omandist (nt. taluomanik, kaupmees).

[10] Lähemalt vt. art. „Inimkaotused".

[11] NSV Liidus nimetati kehalist piinamist **füüsilise mõjutamise vahendiks** (vn *меры физического воздействия*). Stalini allkirja kandev NLKP Keskkomitee korraldus 20. jaanuarist 1939 rõhutab, et „füüsilise mõjutamise vahendid" ei ole mingi kuritegu – vastupidi, neid tuleb enamgi rakendada nende „rahvavaenlaste ülekuulamisel, kes tõrguvad ja ei paljasta veel vabaduses olevaid kaassüüdlasi ja vandenõulasi ja sellega jätkavad nõukogudevastasust". „Niisuguseid mõjutusvahendeid tuleb ka edaspidi kasutada klassivaenlase purustamisel ja kuigi neid meetodeid on mõned määrinud, tuleb neid edasi kasutada ülestunnistuse saamiseks. Parteijuhtidel tuleb kontrollida nende võtete kasutamist vajalikel kordadel ja vajalikel viisidel." Vt. Sabbo, Hilda, 2000, nr. 15.

[12] Tallinnas NKVD hoones (Pagari t.), Sverdlovski sisevanglas jm.

[13] Siin on kasutatud rahvusvahelist haiguste klassifikatsiooni RHK-10 (*International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems*. World Health Organisation, Geneva, 1992) ja selles antud koodinumbreid. Vaimsete häirete käsitlus järgib psüühika- ja käitumishäirete klassifikatsiooni RHK-10 ja selle juurde kuuluvaid juhiseid (WHO, 1992, ja Tartu Ülikool, 1999).

[14] On teada, et radiatsioonikahjustusi (nt. kiiritustõbi) võis tekkida inimestel, kes küüditati 1949. a. Kasahstani-Semipalatinski piirkonda, sest sealsetel polügoonidel tehti tuumarelvakatsetusi. (Toom, Marju. Eesti Sõnumid, 13. märts 1995). Neid võimalikke tervisekahjustusi tuleb eristada brutselloosist, mida diagnoositi küüdituspaikade karjafarmides. Ilmselt vajavad selgitamist nii radiatsiooniohtlikes piirkondades viibinute kui ka nende järglaste võimalikud geneetilised kahjustused.

[15] *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, 4. Edition, 1994 (DSM–IV).
[16] Nt. äärmuslik külm või kuumus, päikesevalguse puudus Venemaa põhjaaladel polaaröö ajal.
[17] Saksamaal tuntakse taolisi haigusi nimetuse all *Spätheimkehrers-Krankheit* ('hiliskojutulija-haigus'). Tuhandeid vangilangenud sakslasi ei lastud peale sõja lõppemist koju, vaid hoiti aastaid surmalaagreis. 1950. aastate lõpus, pärast nn. Adenaueri amnestiat lasti enamus ellujäänuid siiski koju tagasi – nüüd juba Gulagis saadud ülalnimetatud haigustest koormatuina. Sama amnestia tulemusel ja samasuguste tervisekahjustustega jõudsid 1960. aastail ka Eestisse tagasi need, kes olid sõdinud Saksa väeosades NSV Liidu vastu ja saanud pikaajalised (25+5) sunnitöökaristused.
[18] Ingl *posttraumatic stress disorder*, lüh. PTSD.
[19] Tüüpilisi juhtumeid: K. (75), Kolõma laagri endine poliitvang kirjeldab, kuidas ta 40 aastat hiljem kordusunenägudes ühtelugu võitleb tšekistiga või selle käsilasega, taob rusikaga vastu türmimüüri ja ärkab rabelemise peale, ehmatades üles ka abikaasa. – L. (80), Kirovi laagri poliitvang, näeb enamasti ägedat võitlust kallaletükkivate blatnoidega. – N. (80), Ivdeli laagri poliitvang, näeb rusuvalt sageli, kuidas teda pidevalt jälitatakse või kuidas peletislik laagriametnik talle päev enne vangitähtaja lõppu teatab eriotsuse: „Veel viis aastat, kirjuta alla." N. ärkab valudega südames, ühe taolise unenäo pealt sai ta südameinfarkti.
[20] Represseeritu passis oli kuni 1956. aastani kodeeritud erimärge, mis tähendas, et seda inimest ei tohtinud igasse võimalikku elukohta sisse kirjutada ega kõrgkooli vastu võtta ning tööd võis ta saada ainult piiratud elualadel.
[21] Nõukogulik ajupesu põhines suurel määral psühholoogilisel ratsionaliseerimisel. Kannatusi, viletsust, isikuvabaduse piiramist jt. poliitilise surve vahendeid pidid inimesed endale seletama klassivõitluse, õiglaste sõdade, maailmarevolutsiooni, sotsialismi ja kommunismi paratamatu võidu ning helge tuleviku nimel toodavate ohvritena.
[22] Nn. **Stockholmi pantvangi sündroomi** on kirjeldatud 1971. a. pangaröövlite kätte pantvangiks langenud pangalaekurite näitel, keda röövlid üsna viisakalt kohtlesid. Mõne päeva jooksul hakkasid röövlid pantvangidele meeldima, viimased asetasid ennast röövijate rolli, samastusid nendega ja keelitasid politseid, et pantvange mitte mingil juhul ei puudutataks ega kahjustataks.
[23] Seda sündroomi võis täheldada ka loovisiksustel. Meenutagem Juhan Smuuli „Poeemi Stalinile", samuti paljude teiste autorite kirjatöid või kunstiteoseid, mis tunnistavad oma autori ideoloogiliseks pantvangiks.
[24] Kujukas näide „enda vabaks laulmisest", tegelikult vastupanukultuurist üldse, vägivallavõimu all toimetulemisest ja eneseksjäämisest oli laulupidude ühislaul „Mu isamaa on minu arm".
[25] Seda näitab 1998–2001 Tartus korraldatud sotsiaalpsühholoogiline uurimus (ligi 100 küsitletut). Vt. Lehtsaar/Noor, 2002.
[26] „Meie elu on taevas" – nii on Kolõma sunnitööline, vaimulik Harri Haamer sõnastanud paljude kaaskannatanute juhtlause (tema samanimeline raamat ilmus Eestis 1993).
[27] Sedasama on nentinud natslikes surmalaagrites viibinute psüühikat uurinud V. Frankl ja T. Bronisch.
[28] Ka siinkirjutajat hoidis enesetappu sooritamast igavikulistesse tõdedesse uskumine.
[29] Ilmunud kogumikus „Eesti rahva elulood", III. Tallinn, 2003.
[30] Seda kirjeldavad käesolevas kogumikus lähemalt Anto Raukas ja Rein Ratas.
[31] Lennart Meri. „Inimene ongi ajalugu". Eessõna kogumikule „Eesti rahva elulood", I. Tallinn, 2000.

Kasutatud kirjandus

Bronisch, Thomas. *Suicidality in German concentration camps*. Archives of Suicide Research 2, 1996.

Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Fourth edition. American Psychiatric Association. Washington, 1994.

Eesti rahva elulood, III. Tallinn, 2002.

Eitinger, Leo. *Victimology. Psychiatry and its Related Disciplines.* The Next 25 Years. World Psychiatric Association Symposium, Copenhagen, 1986.

Frankl, V. E. *Psychologie und Psychiatrie des Konzentrationlagers*. In: H. N. Gruhle et al. Psychiatrie der Gegenwart. Forschung und Praxis. Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1961.

Haamer, Harri. *Meie elu on taevas*. Tallinn, 1993.

Hion, Ene; Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter. *Meie muutuv elulaad*. Tallinn, 1988.

Jacobsen, Lone; Vesti, Peter. *Torture Survivors – a New Group of Patiens*. The Danish Nurses' Organisation. Copenhagen, 1990.

Kallasmaa, Talvi. *Isiksus ja kohanemine. Isiksuse psühholoogia*. Tartu Ülikooli kirjastus, 2003.

Karistusseadustik. Kommenteeritud väljaanne. Tallinn, 2002.

Keerberg, Aita. *Kroonilise PTSD7PDSD esinemine represseeritutel ning ravi üldised põhimõtted*. Eesti represseeritute arstiabikeskuse (MRT) toimetised. Käsikiri. Tartu, 2000.

Kelam, Tunne. *Tartu rahu ning okupatsioonijärgse Eesti vanim demokraatlik erakond. (Hirmu ületamine)*. Kõne Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei asutamisel 20. augustil 1988 Pilistveres. Käsikiri.

Küüditamine Eestist Venemaale 1941. Eesti Represseeritute Registri Büroo (ERRB). Tallinn, 2001.

Lansen, Johan. *Spätfolgen bei den Opfern der Shoah*. In: Multikulturelle Gesellschaft – monokulturelle Psychologie. Antisemitismus und Rassismus in der psychosozialen Arbeit. Dtsch. Gesellschaft für Verhaltensterapie. Tübingen, 1995.

Lauristin, Marju. *Inimene ja süsteem*. „Eesti rahva elulood", III. Tallinn, 2003.

Lehtsaar, Tõnu; Noor, Heino. *Kannatustega toimetulek Eestis*. Projekti materjalid. Tartu, 1998.

Lehtsaar, Tõnu; Noor, Heino. *Religiooni osa poliitilise repressiooni järgse traumaga toimetulekul*. Usuteaduslik Ajakiri, 2003, 1 (51).

Lehtsaar, Tõnu; Noor, Heino. *Religiooni osa repressioonijärgse traumaga toimetulekul*. Tartu Ülikooli usuteaduskond. Käsikiri, 2003.

Mehilane, Lembit; Vasar, Veiko. *Psühhiaatriakliinik*. Kogumikus „Tartu Ülikooli Kliinikum 200". Tartu, 2004.

Meri, Lennart. *Inimene ongi ajalugu*. Eessõna kogumikule „Eesti rahva elulood", I. Tallinn, 2000.

Noor, Heino*. Consequences of Communist Crimes against Humaniy. Psychological Findings in Estonia*. In: Anti-Communist Congress and Proceedings of the International Public Tribunal in Vilnius 2000. Vilnius, 2002.

Noor, Heino. *Coping and suicidal behaviour among the victims of political regimes*. In: Caring for Victims, 9th International Symposium on Victimology. Amsterdam, 1997.

Noor, Heino. *Inimsusvastaste kuritegude sotsiaalpsühholoogilisi tagajärgi*. Kultuur ja Elu, 2000, 4.

Noor, Heino. *Konstantin Pätsi viimane eluaasta*. Postimees, 23. veebruar 1991.
Noor, Heino. *Parasuicide Incidence in the Changing Society of Estonia. Political Aspects of Mental Health*. In: B. Strauss, H. Speidel (Eds.) New Societies. New Models in Medicine. New York, Stuttgart, 1993.
Noor, Heino. *Torture survival, political rituals and suicide. National experience of Estonia*. Annual Report of RCT and IRCT. Copenhagen, 1996.
Noor, Heino. *Vaimse tervise poliitilisi aspekte. Enesehävituslikust käitumisest sovetiaegses Eestis*. Akadeemia, 1994, 9.
Noor, Heino; Kokla, Juhan. *Eestlaste holocaust*. Eesti Päevaleht, Stockholm, 3. aprill 1992.
Psüühika- ja käitumishäirete klassifikatsioon RHK-10. Kliinilised kirjeldused ja diagnostilised juhised. Maailma Terviseorganisatsioon, 1992. Tartu Ülikool, 1999.
Rahvusvaheline haiguste klassifikatsioon RHK-10. Tõlge eesti ja ladina keelde. Eesti Vabariigi Sotsiaalministeerium. Tallinn, 1994.
Ryn, Zdzislaw. *The evolution of Mental Disturbances*. In: The Concentration Camp Syndrome (KZ-Syndrom). Department of Social Pathology, Medical Academy, Krakow, Poland, 1992.
Rüütel, Arnold. *Head Eestimaa inimesed.* Avaldus. Postimees, 8. märts 2005.
Sabbo, Hilda. *Võimatu vaikida,* V. Tallinn, 2000.
Sahharov, Andrei. *Künniseta bioloogilised efektid*. Znamja, 1990, 12. Tõlkinud Marju Toom. Käsikiri, 2003.
Salo, Vello. *Küüditatud 1941*. Brampton, Kanada, 1993.
Sarv, Enn. *Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus*. ORURK, 11. Tartu, 1997.
Sorring, Kirsten. *A Life in the Shadow of Gulag (Heino Noor's Story). Victims of Torture*. IRCT. Copenhagen, 1997.
Sorring, Kirsten. *The Torturers Still Give Him Nightmares. Victims of Torture*. IRCT. Copenhagen, 1997.
Varju, Peep. *Eesti rahva inimohvrid Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal 1940–1953*. ORURK, 10. Tartu, 1997.
Värnik, Airi. *Maaelu enesetapu peeglis*. Postimees, 29. märts 1994.

V
KÕRGHARIDUS JA TEADUSTÖÖ

Jaan Laas

Okupatsioonikahjude peamised valdkonnad on kaader, aineline baas (hooned, seadmed jms.), uurimistöö akadeemiliste vabaduste piiramine, riiklikult kehtestatud ebaadekvaatne organisatsiooniline korraldus ning üldine vaimse keskkonna ja teadusliku suhtlemisvabaduse piiramine.

Raskeimad kahjud olid kaadrialased: 1945. a. loendati Eestis 83 doktorit ja 283 magistrit vähem kui 1940. a., kadunud oli seega 57% doktoreist ja 64% magistritest. 1941. a. tapeti 12 õppejõudu ja teadlast, arreteerituist suri hiljem NSV Liidu vanglates 3 TÜ professorit, kümmekond õppejõudu küüditati. Eksiili sunniti üle poole Eesti teadusdoktoreist ja ⅔ teadusmagistritest. Saksa okupatsiooni ajal hukati 9 ülikooli õppejõudu ja vangistati paarkümmend. Teise Nõukogude okupatsiooni algusaastail 1944–1949 represseeriti ja vangistati mitmed silmapaistvad teadlased. 1950. ja 1951. a., kodanlike natsionalistide väljajuurimise ja lääne ees lömitajate paljastamise ning isoleerimise kampaania käigus, represseeriti ideoloogilistel põhjustel paljud Teaduste Akadeemia töötajad ning Eesti kõrgkoolidest vallandati kokku 125 õppejõudu.

Suurt püsikahju põhjustas teatmeteoste ja teiste väärtraamatute ning -perioodika hävitamine, samuti totaalse ideoloogilise tsensuuri sisseseadmine. Eesti majanduse ja kultuuri arenemisele tekitasid suurt kahju teadustöö allutamine impeeriumimeelsetele okupatsioonivõimudele, bürokratiseerimine, uurimisvaldkondade kohati ebaproportsionaalne paisutamine või piiramine ning Eesti teadlaste isoleerimine muu maailma teaduselust.

5.1. TEADUSTÖÖ JA KÕRGHARIDUS ENNE OKUPATSIOONE

Eesti teaduse 20-aastase rahuliku arenguperioodi tulemusena oli **Tartu Ülikooli** (TÜ) juures kaitstud kokku 156 doktori- ja 441 magistri-

väitekirja.[1] Kvalifitseeritud teadlaskaadri arvuline kasv, teaduse funktsioonide avardumine ning mitmekesistunud praktilised vajadused tingisid ja võimaldasid ajavahemikus 1934–1939 Eesti teadusasutuste võrgu spetsiifilisemat arengut.[2] 1940. a. loendati Eestis 544 professionaalset teadustöötajat (põhiliselt kõrgkoolide õppejõud); 1. jaanuaril 1940 õppis TÜ-s 2789 üliõpilast.

1936. a. asutati TÜ tehnikateaduskonna alusel **Tallinna Tehnikainstituut** (TTI; a-st 1938 **Tallinna Tehnikaülikool**, TTÜ). Instituudil oli 3 osakonda: ehituse, keemia ja mehaanika ning mehaanilise tehnoloogia osakond. Koosseisus oli ette nähtud 14 professuuri ja 6 dotsentuuri. TÜ-st kutsuti õppejõududeks 11 professorit ja 3 dotsenti; kokku sai 1936–1940 tehnikakõrgkooli diplomi ainult 24 inimest. 1940. a. õppis TTÜ-s 628 üliõpilast.

1937. a. asutati oluline uurimiskeskus **Loodusvarade Instituut**, mille raames alustas tööd 10 sektsiooni. Instituudil oli 1939. a. 23 palgalist töötajat, instituudi liikmeid oli kokku 66.

1938. a. kutsuti ellu **Eesti Teaduste Akadeemia** (ETA). Seadusega nähti ette humanitaarteaduste ja loodusteaduste sektsioon, kummaski 10 liiget. ETA esimene täiskogu toimus 28. novembril 1938; presidendiks sai Karl Schlossmann, asepresidendiks Julius Mark. ETA juurde koondati Õpetatud Eesti Selts, Loodusuurijate Selts, Akadeemiline Ajaloo Selts ja Eesti Kodu-uurimise Selts.

1920.–30. aastail said ka vanimate harukondlike teadusasutuste – põllumajanduslike uurimisinstituutide – eelkäijad riiklikku toetust. 1929. a. avati Kuremaal Seakasvatuse Katsejaam ja 1936. a. Õisu Piimanduse Katsejaam, mis viidi 1938. a. Põllutööministeeriumi alluvusse.

Suurt osa mängis tollases Eesti teadusarenduses harrastusteadus, mis toimis ja arenes mitmesuguste teaduslike seltside ning instituutide raames. Hinnanguliselt oli harrastusuurijaid kokku ümmarguselt 700.

5.2. ESIMENE NÕUKOGUDE OKUPATSIOON

Okupatsioonivõim hakkas kohe kõrgkoolide struktuuri ja õppekorraldust radikaalselt ümber tegema, teadusasutuste võrku ja sisulist teadustööd uue korra kavade ning ettekirjutuste kohaselt NSV Liidu praktikaga ühtlustama.

Kõigepealt keskenduti tähtsamate teadus- ja kõrghariduskeskuste (TÜ, TTÜ, ETA) tegevuse, struktuuri ja õpetuse sisu sovetiseerimisele ning ideologiseerimisele. Puhastused kõrgkoolides ja teadusasutustes algasid juba 21. juunil 1940 ametisse seatud nn. rahvademokraatliku valitsuse ajal. Kõrghariduse sisu, õpetuse ja teadusarenduse sovetlik-kommunistlikule ideoloogiale allutamine ning nende süsteemide monopoolne juhtimine jäi Nõukogude võimu põhieesmärgiks hiljemgi; samas kestis aastakümneid võitlus okupatsioonirežiimi vastu, kusjuures selle sisu ja vormid olid vägagi muutlikud.

5.2.1. EESTI TEADUSTE AKADEEMIA

Eesti TA likvideeriti 17. juulil 1940 antud seadusandliku aktiga. Eesti väljapaistvaimad, rahvusvaheliselt tunnustatud teadlased tõrjuti teadusarenduse võtmeküsimuste lahendamise juurest eemale. Seaduse juurde kuuluvas kommentaaris deklareeriti küll, et „Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimine ei ole teadusvaenulikuks aktiks," vaid et „teaduslikku tööd on vaja arendada veel palju ulatuslikumalt, milleks koostatakse ka vastavad kavad," kuid see jäi vaid repressiooniakti demagoogiliseks tasanduskatseks.

Eesti Teaduste Akadeemial oli 1940. a. 13 liiget. Nende käekäik Nõukogude esimese ja sellele järgnenud Saksa okupatsiooni ajal oli järgmine: Paul Kogerman (1891–1951) arreteeriti 1941. a. juunis ja saadeti Siberisse vangilaagrisse, Ludvig Puusepp (1875–1942) suri Tartus 1942. a. oktoobris maovähki, Teodor Lippmaa (1892–1943) hukkus Nõukogude pommirünnakus 1943. a. 27. jaanuaril, Hendrik Sepp (1888–1943) suri Lätis 5. septembril 1943. a., Aleksander Paldrok (1871– 1944) suri Kuressaares 1. juulil 1944. a. Ülejäänud akadeemia liikmed – Hugo Kaho (1885–1964), Edgar Kant (1902–1978), Oskar Loorits (1900–1961), Julius Mark (1890–1959), president Karl Schlossmann (1885–1969), Gustav Suits (1883–1956), Jüri Uluots (1890–1945) ja Ernst Öpik (1893–1985) lahkusid 1943–1944 põgenikena Eestist ning töötasid elu lõpuni paguluses. Nii mõnigi neist töötas viljakalt mitu aastakümmet.

Teise Nõukogude okupatsiooni alguseks ei olnud Eestisse jäänud enam ühtegi Eesti Teaduste Akadeemia liiget. Sellega oli Eesti tippteadlaste ja tippteaduse organisatsiooniline struktuur põhjalikult lammutatud. 1946. a. ellu kutsutud ENSV Teaduste Akadeemias jätkas akadeemikuna ainult põlevkivi teadusliku uurimise peateoreetik ja organisaator P. Kogerman, kes oli vangistusest vabastatud.

5.2.2. TARTU ÜLIKOOL (ALATES 9. OKTOOBRIST 1940 TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL)

Juba 1940. a. suvel asus Johannes Varese „rahvavalitsus" TÜ tegevust ümber korraldama. Senine rektor H. Kaho ja dekaanid pidid lahkuma. Asemele tulid uued: rektoriks nimetati 19. juulil prof. Heinrich Riikoja ja prorektoriks prof. Artur-Tõeleid Kliimann. Nende üheks ülesandeks sai õppejõudude hulgas esimese poliitilise puhastuse läbiviimine.

Paar päeva pärast nn. Eesti NSV konstitutsiooni vastuvõtmist Ülemnõukogus (25. augustil 1940) asus Eesti uute haridusjuhtide delegatsioon Moskva poole teele, et saada sealt ülikoolide ja teadusasutuste tegevuse ümberkorraldamise juhiseid. Delegatsiooni kuulusid hariduse rahvakomissari asetäitjad Johannes Semper ja Aleksander Valsiner, TÜ rektor H. Riikoja ja TTÜ rektor Jüri Nuut. Delegatsiooni juhtis Hans Kruus.

Eesti delegatsioonil oli mitu pikemat nõupidamist Üleliidulise Kõrgema Kooli Komitee esimehe S. Kaftanovi juures. Probleemiks oli õppetöö üleviimine kursuste süsteemile, mis Eesti kõrgkoolides oli seni tundmatu. Delegatsiooni juhtinud H. Kruusi arvates tekitasid muret marksismi-leninismi aluste õpetamise võimalused ja tase, sest häid õppejõude ei olnud piisavalt. Delegatsioon lahkus Moskvast, kaasas S. Kaftanovi kiri, mis volitas ENSV hariduse rahvakomissari Nigol Andreseni otsustama Eesti NSV kõrgemate koolide suhtes tekkivaid küsimusi Üleliidulise Kõrgema Kooli Komitee kompetentsi ulatuses (nii pidi see jääma vähemalt ühe õppeaasta jooksul).

10. septembril määrati rektoriks ajalooprofessor H. Kruus. Juhtkonda hakati tooma ja edutama inimesi Venemaalt. Prorektoriks õppetöö alal määrati Leningradist toodud kommunist Kristjan Kure, kes nime poolest oli keeleteadlane soome-ugri keelte alal, tema pidi täitma ka ülikooli ühiskondlik-poliitilise kasvatuse ehk ideoloogiajuhi ülesandeid. Marksismi-leninismi kateedri juhatajana ja sisuliselt ka erivolitustega poliitkomissarina täitis ta ülikooli bolševiseerimisel järelevalvaja osa. Tema piiratust ja vastuolulisust on meenutanud paljud tollased õppejõud.

30. septembril 1940, kui ülikool uuesti avati, esines ülikooli aulas toimunud avaaktusel kõnega ka EKP II sekretär Nikolai Karotamm. Värske võimukandja kõne juhtmotiiv oli, et partei hakkab teraselt jälgima ülikoolis toimuvat ning et kõige tähtsam töö ülikoolis on edaspidi poliitiline kasvatustöö.

1940. a. II poolel vallandati ülikooli teenistusest rohkesti kõrge kvalifikatsiooniga õppejõude. Asemele võeti okupatsioonivõimudele ideoloogiliselt sobivamaid, järeleandlikumaid ja karjäärialtimaid teadlasi ja pedagooge. Vakantsetele kohtadele asus ainuüksi 1940. a. sügissemestril 70 uut õppejõudu ja teadustöötajat.[3] Kuna 15. aprillil 1941 töötas ülikoolis kokku 385 õppe- ja teadusliku tööga tegelevat isikut,[4] siis selgub, et töötajate koguarvust oli lühikese ajaga üks viiendik välja vahetatud ja ümber paigutatud.

TÜ esimene nõukogulik õppeaasta algas 30. septembril 1940. Kõigis teaduskondades viidi õppetöö üle uutele õppeplaanidele ja -programmidele, mis olid rajatud NSV Liidu kõrgkoolides kehtivale kursuste süsteemile. 9. oktoobril 1940 kinnitas ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ülikooli ajutise põhikirja. Ülikooli ametlikuks nimeks sai Tartu Riiklik Ülikool (TRÜ). Uues põhikirjas rõhutati ülikooli edasist ideoloogilist hoiakut: eesmärgiks on „valmistada ette kaadreid, kes on võimelised omandama eesmist teadust ja tehnikat, relvastatuina teadusliku sotsialismi teadmistega on valmis kaitsma nõukogude kodumaad ning ennastsalgavalt pühenduma kommunistliku ühiskonna ehitamistööle."[5]

Vastavalt uuele põhikirjale jagunes ülikool kuueks teaduskonnaks, need omakorda 77 kateedriks, millele lisandus veel 4 üleülikoolilist kateedrit. Senise ülikoolivalitsuse asemele loodi TRÜ nõukogu. Prorektorite

ja dekaanide kõrval kuulusid nõukokku ka partei-, ametiühingu- ning komsomoliorganisatsiooni esindajad. 1941. aasta algul asutati TRÜ kaadriosakond, mille üheks ülesandeks sai hoolitseda selle eest, et komplekteeritav kaader vastaks peale erialaste nõuete ka ideelis-poliitilistele nõuetele.[6]

5. septembril 1940 moodustati ülikooli juurde kommunistliku partei algorganisatsioon; 1941. a. alguses kuulus sellesse 15 partei liiget ja 8 kandidaati. Organisatsiooni peamiseks ülesandeks oli ideoloogiline töö ning „võitlus tagurlike elementide vastu" nii õppejõudude kui ka üliõpilaste hulgas. Rohkete parteiorganisatsiooni koosolekute päevakorras olid pidevalt punktid „ideoloogiline töö" ja „võitlus vaenulike kodanlike elementide vastu". 1940. a. II poolel asuti ülikooli juhtide ja ENSV Haridusministeeriumi koostöös järsult muutma ka üliõpilaskonna senist sotsiaalset koosseisu. Haridusministri määrusega 6. augustist nähti ette, et ülikooli tuleb vastu võtta esmajoones tööliste, kehvema talurahva ja töötava intelligentsi hulgast pärinevaid noori.[7] Lisaks haridust, vanust, sõjaväekohustust ja kodakondsust tõendavatele dokumentidele tuli nüüd üliõpilaskandidaatidel esitada valla- või linnavalitsusest pärit tõend oma sotsiaalse päritolu, senise teenistuse ning perekonna varalise olukorra kohta enne 21. juunit 1940. Üliõpilaskandidaatide avaldused vaatas läbi kolmeliikmeline komisjon (rektor, EKP Keskkomitee ja Ametiühingute Keskliidu esindaja). 1940. a. sügissemestril esitati ülikooli astumiseks üle 1000 avalduse. 1. oktoobril 1940 oli TÜ-s 3478 üliõpilast, kuid nimekirja klassitunnuste alusel läbivaatamise ja mitme muu vähemtähtsa põhjuse tõttu langes nende arv järgneva poole aasta jooksul (kevadsemestri lõpuks) 1987-le.

Paljud endised õppejõud, peamiselt ühiskonnateaduste alalt, pidid ülikooli teenistusest 1940. a. sügissemestril lahkuma. Mitmed silmapaistvad teadlased ja õppejõud arreteeriti ning saadeti Venemaa vangilaagritesse.[8]

Okupatsioonivõimude halastamatud repressioonid tabasid teadusalade tasandil kõigepealt ideoloogia ja omariiklusega seotud sotsiaal- ning humanitaarteaduste valdkondade teadlasi ja õppejõude – õigusteadlasi, ajaloolasi, kirjandus- ja kunstiloolasi.

Suhteliselt lühikese ajaga hävitati omariikluse 20 aasta jooksul TÜ-s koolitatud ja euroopalikul kõrgtasemel ettevalmistatud õigusteadlaste-professorite põlvkond.[9] Eesti teenekas õigusteadlane prof. Ilmar Rebane on toimunu kohta kirjutanud: „Aega alates Eesti Vabariigi sõjalisest okupeerimisest võib teaduskonna elus lühidalt iseloomustada aadrilaskmisena. Stalini vägivallarežiimi ohvriteks langesid ja kaotasid elu professorid Ants Piip ja Uno Lender, vanemassistendi kt. Rein Eliaser ja ilmselt ka õppeülesandetäitja Richard Räägo, kelle kohta alates arreteerimisest 1941. a. puuduvad igasugused andmed, seega kokku vähemalt 4 inimest."[10]

Marksismi-leninismi õpetamiseks ja vastava maailmavaate kiirkorras juurutamiseks loodi üleülikooliline kateeder, mille juhatajaks määrati K. Kure. Ülikooli õppejõududele ja ka kõigile teistele töötajatele hakati aulas iga nädal korraldama marksismi-leninismi alaseid loenguid (nn. ajuloputusi), kus esinesid ka EKP KK lektorid.

1941. a. mais valmis esimene ülikooli tsentraalne teadustööplaan, milles tähtsal kohal oli sovetlike õpikute tõlkimine vene keelest eesti keelde ning nende kasutuselevõtmine Eesti kõrgkoolides.

Vaatamata ülikooli tollaste ideoloogiajuhtide pingutustele, suurele hulgale kulutatud ajale ja vahenditele, ei andnud ülikooli õppejõudude hulgas korraldatud ajuloputused ja ideoloogilise ümberkasvatamise aktsioonid kuigi ulatuslikke ja sisulisi tulemusi. Okupatsioonivõimu ja sovetlikku ideoloogiat siiralt toetavaid õppejõude oli vähe. Tolle aja vahest kõige veendunumaks nõukogulikuks kommunistiks võib arvata Harald Habermani, kes 1940. a. tõusis sisekaitse ülemaks (s. t. Eesti NSV riikliku julgeolekuorgani juhiks) ja okupatsioonivõimu ustavaks tööriistaks.

1941. a. juuniküüditamise käigus kaotas TRÜ veel kümmekond õpetajat. Suhteliselt tagasihoidliku puhastuse põhjust näeme asjaolus, et ülikooli bolševistlik ülevõtmine polnud veel lõpule viidud ning ilma kogenud õppejõudude osaluseta poleks sellega toime tuldud.

Okupatsioonivõimude ideoloogiline rookimistöö intelligentsi kallal jätkus kuni sõja alguseni 22. juunil 1941. NSV Liitu evakueerusid ainult vähesed ülikooli töötajad.

1941. a. juulis said ülikooli hooned ja varad Tartust lahkuvate okupatsioonivägede suurtükitule ning muu lahingutegevuse tõttu raskelt kannatada. Ülikool kaotas 22 hoonet, sh. 3 õppehoonet ja 3 elumaja. Majandusjuhataja ametis töötanud A. Mitti kogutud andmetel (sügis 1944) oli hävinud 19 suurt hoonet: Raadil 12, loomakliiniku omi 3, mujal 4. Raskelt kahjustatuks hinnati peahoone, õppehoone Aia (Vanemuise) 46, tähetorn ning Botaanika Instituudi ja Matemaatika Instituudi hoone. Hävitatud või raskelt kahjustatud oli üle 80 000 m^3 hoonete kubatuurist. Hoonete esialgseks korrastamiseks oli vaja 12 000 m^2 klaasi.[11, 12]

Suured olid kultuurivarade kaotused: hävis 135 eraraamatukogu, ära põlesid ülikooli mitme allasutuse erialaraamatukogud ning raamatukauplustе ja trükikodade raamatulaod, hinnanguliselt hävis kokku vähemalt 465 000 raamatut.

5.2.3. TALLINNA TEHNIKAÜLIKOOL

1940. a. alguses oli TTÜ-s kaks teaduskonda, ehitus- ja mehaanikateaduskond ning keemia- ja mäeteaduskond, üliõpilasi veidi üle 600, õppejõude kolmveerandsada.[13]

9. oktoobril 1940 kinnitati „ENSV Tallinna Tehnikaülikooli ajutine põhimäärus". See sai TTÜ sovetiseerimise alusdokumendiks ja edasise

tegevuse korraldamise aluseks. Tähtis muudatus oli, et loodi uut laadi struktuuriüksused – kateedrid. 1940. a. sügisel moodustati ideoloogiatöö tõhustamiseks marksismi-leninismi aluste kateeder, mille juhatajaks ja korraliseks professoriks nimetati Leningradist toodud kommunistlik tegelane A. Sipsakas. Ülikooli teaduslik-pedagoogilisele kaadrile hakati korraldama poliitõppusi.

Olemasolevail andmeil läks sõja alguses NSV Liidu tagalasse 33 TTÜ õppejõudu ja 350 üliõpilast, enamik neist sundmobiliseerituna.

5.3. SAKSA OKUPATSIOON

Ka Saksa okupatsioon (1941–1944) tõi teadustöö osas kaasa kannatusi, inimkaotusi ja suurt materiaalset kahju ning seadis eestimeelsed teadustöötajad paljude poliitiliste, ideoloogiliste ja maailmavaateliste dilemmade ette.

5.3.1. TARTU ÜLIKOOL

Okupatsiooni esimestel kuudel hukati 9 TRÜ õppejõudu, nende hulgas 4 õigusteaduskonnast: prof. A.-T. Kliimann, abiõppejõud Väino Lang, õppeülesandetäitja Aleksander Looring, assistent Elmar Kruus.[14] Peale nende, kes olid hiljaaegu olnud represseerijad ning Nõukogude võimu aktiivsed toetajad (nt. hävituspataljoni liikmed), leidus hukatute seas ka ühegi põhjenduseta tapetud inimesi. Nõukogude võimu andmetel langes esimesel sõjaperioodil üle 40 ülikooli õppejõu ja üliõpilase.[15]

18. juulil 1941 sai ülikooli ajutiseks rektoriks E. Kant, kes andis mõni päev hiljem korralduse vabastada ülikooli teenistusest kõik pärast 21. juunit 1940 tööle võetud inimesed, rookida raamatukogudest välja kogu kommunistlik kirjandus ning allasutuste nimedest nõukogulikud lisandused.[16]

Ülikooli eestimeelsed õppejõud ja laiem üldsus olid lootnud avada Eesti rahvusülikooli võimalikult endisel kujul ja võimalikult kiiresti. Kuid 1941. aasta lõpul deklareeriti Berliinis, et kõik Ostlandi kõrgkoolid jäävad suletuks kuni sõja võiduka lõpuni.[17] Erandina kavatseti lubada tegutsemist mõnel sõjaliselt tähtsal erialal. Rahvusülikooli likvideerimist hoidsid tagasi ka venima hakanud sõda ja okupatsioonivõimude soov teha koostööd okupeeritud alade noorsooga. Ülikooli oli vaja ka kui õppeasutust, mis koolitas sõdiva riigi jaoks arste, loomaarste ja agronoome.

1942. a. jaanuaris andsid okupatsioonivõimud loa alustada õppetööd arsti-, loomaarsti- ja põllumajandusteaduskonnas. Eesti Omavalitsuse Tartu Ülikooli (selline oli nüüd ülikooli nimi) suhtes rakendati Eesti Vabariigi ülikooliseadust, mille järgi pidi edaspidi ülikooli juhtima rektor ainuisikuliselt, ilma mingi nõuandva organita; TÜ õppejõud loeti Eesti Omavalitsuse teenistujateks. 1942. a. augustis saadi luba alustada

sõjaaegsete eriõppeplaanide alusel õppetööd humanitaarteaduskondades. Ülikooli astujailt nõuti aastast riigitööteenistust. Eelistatud olid Saksa sõjaväes teeninud noormehed, nemad võeti vastu ilma eksamiteta (kõrgharidus kui preemiakaup lojaalsetele!). 1942. a. oktoobris võeti ülikooli vastu 835 uut üliõpilast, neist eksamitega ainult 133.[18]

Teaduslik töö oli Saksa okupatsiooni ajal ülikoolis tagaplaanil. Uue asutusena avati ülikooli juures 1943. a. Antropoloogia ja Rassiteaduse Instituut, arendamaks ja propageerimaks kohalikke olusid arvestavat rassiteooriat. 15. aprillil 1943, pärast totaalse sõja väljakuulutamist Saksamaa poolt, algas Baltikumi ülikooliteaduse sõjalise rakendamise kampaania. Sõjaliselt tähtsaid teemasid (A-rühma teemad) arvati kokku ainult 18. Sõjaliselt ja majanduslikult vähemtähtsate või koguni tähtsusetuks arvatud alusuuringuliste teemadega (B-, C- ja D- rühma teemad) tegelemine kas peatati või lubati ainult mõnel üksikuurijal seda vähehaaval jätkata. Teadustöö selline suunamine ja vahendite planeerimine tõi klassikaliselt heade teadustraditsioonidega ülikooli õppejõududele, teadustöötajatele ja abipersonalile kaasa nii moraalset kui ka materiaalset kahju.

1944. a. märtsis otsustasid Saksa okupatsioonivõimud ülikooli kas evakueerida Königsbergi või hoopis sulgeda. TÜ õppejõud olid üksmeelselt mõlema kava vastu ning organiseerisid hiljem, okupatsioonivõime ignoreerides, ülikooli varade kaitse kohapeal, korraldades suure osa varade ning inventari laialivedamise Tartu ümbruse varjepaikadesse. Augustikuu II poolel evakueeriti paljud ülikooli töötajad koos osa hinnalise inventariga Haapsallu ja Tallinna. See õppejõudude ja töötajate üksmeelne talitusviis hoidis ära õppejõudude täieliku laialipudenemise ning materiaal-tehnilise baasi lõpliku laastamise.

Paljud Eesti kõrge kvalifikatsiooniga õppejõud-professorid, teadlased, vilunud teadusorganisaatorid ja kõrgharidusjuhid valisid aastail 1942–1944 pagulastee, nagu suur osa rahvastki (vt. art. „Inimkaotused").[19] Üle Läänemere oli põgenenud 110 ülikooliõpetajat, umbes sama palju oli kunstnikke, näitlejaid, muusikuid, kirjanikke ja ajakirjanikke.[20] Nõukogude okupatsioonivõimude represseerituina või uue okupatsiooni eest läände pagenuina kaotas Eesti enamiku oma tippteadlastest.[21]

1944. aasta augustis-septembris Tartu ümber toimunud lahingute käigus kaotas ülikool veel 15 õppe- ja majandushoonet. Ka sõjatulest puutumata jäänud hooned olid sisuliselt kasutuskõlbmatud, sest kabinetid ja laboratooriumid olid kõik segi pekstud ning rüüstatud. Kahju kogusummaks hinnati üle 40 miljoni rubla.[22] Nõukogude poole andmeil oli ülikooli 1941. a. kevadsemestri personalist ja üliõpilaskonnast lahingutes langenutena või Saksa okupatsioonivõimude ja nendega koostööd teinute poolt mahalastuina kaotatud 57 inimest.

5.3.2. TALLINNA TEHNIKAÜLIKOOL

TTÜ peahoonesse tungis esimene grupp Saksa sõjaväelasi 28. augustil 1941. Saksa erikomandod viisid ära väärismetallist esemeid, millega tekitasid ülikoolile kahju 112 000 rubla ulatuses.[23]

12. septembril 1941 nimetati rektoriks prof. Robert-Johannes Livländer, pisut hiljem ristiti TTÜ ümber Eesti Omavalitsuse Tallinna Tehnikaülikooliks. Vaatamata õppejõudude pingutustele, suudeti õppetööga alustada alles 1. veebruaril 1942. Kui 1941. a. kevadsemestril oli ülikoolis 110 õppejõudu ja 1258 üliõpilast, siis nüüd oli ainult 64 õppejõudu ja 428 üliõpilast. Sõjaaja tingimuste kõrval oli õppejõudude ja üliõpilaste arvu vähenemine teatud määral tingitud ka struktuursest ümberkorraldusest – majandusteaduskond viidi tagasi Tartu Ülikooli juurde. Muus osas jäi TTÜ struktuur endiseks.[24]

Ebapiisava finantseerimise tõttu olid 1941/42. õ.-a. semestrid ülilühikesed (mõlemad alla kolme kuu; ka 1941. a. sügissemester toimus 1942. a. I poolel).[25] 1942. a. sügisel võeti vastu 110 uut üliõpilast ning üliõpilaste koguarv tõusis selle perioodi tipptasemele (693, seisuga 1. detsember). Järgmisel kevadel oli üliõpilasi 675, sügisel 495 ja 1944. a. juuni lõpus 499. Ka õppejõudude arv püsis suhteliselt väike (1942. a. sügissemestril 58, 1943. a. kevadsemestril 62, 1943. a. sügissemestril 58).

Õppetöö toimus suurte raskustega ja oli puudulikul tasemel. Enamik üliõpilasi oli sunnitud õpingute kõrvalt töötama ning osa võtma kohustuslikest küttevarumise aktsioonidest. Vaatamata sellele, et 29 teemat oli liigitatud sõjaliselt tähtsaks ning 22 teemat arvatud ülesehituse seisukohalt oluliste hulka, jäid teadustööd sisuliselt rahastamata.[26]

Õppetöö peatati 16. veebruaril 1944 ja TTÜ jäi suletuks kuni okupatsiooni lõpuni. Eestimeelsetel õppejõududel õnnestus ära hoida ülikooli varade ja personali evakueerimine Saksamaale.

Nõukogude võimud hindasid 1941–1944 Saksa okupatsiooni poolt TTÜ-le tekitatud materiaalse kahju suuruseks kokku 146 679 rubla.[27]

5.4. TEINE NÕUKOGUDE OKUPATSIOON

Eesti unitaarse impeeriumi koostisosana nõukoguliku ideoloogia ja poliitika surve all. NSV Liit kujutas endast pika aja jooksul stalinistlikku totalitaarset süsteemi, kus olid maha surutud kõik euroopalikku tsiviilühiskonda iseloomustavad tunnused ja ühiskonna iseorganiseerumise läbi kujuneda võivad sõltumatud ühiskondlikud institutsioonid. NLKP hoidis majanduspoliitika, totalitaarse ideoloogia, hirmu ja terroriähvarduste süsteemi abil ühiskonda täieliku kontrolli all. Stalinismi üks lähte-eeldusi oli, et relvastatuna õige ja võitlusliku õpetuse-teooriaga on võimalik muuta maailma ja inimesi, saavutada kommunismiideede triumf. Stalinistlik totalitaarne valitsemissüsteem ja selle ideoloogia püsisid

NSV Liidus kuni Jossif Stalini surmani 1953. a. Siis algasid teatud muutused. 1953. a. sai NLKP I sekretäriks Nikita Hruštšov, kes esines 1956. a. NLKP 20. kongressi kinnisel istungil ettekandega J. Stalini isiku kultuse kahjulikest tagajärgedest. Kongress arutas Stalini isikukultuse küsimust ja mõistis selle hukka. Ideoloogiline võitlus isikukultuse ja riigi edasise arengu ümber puhkes uuesti 1957. a. juunis, kui NLKP KK pleenum paljastas ja kõrvaldas riigi juhtimisest partei peajoone vastased fraktsionäärid. Järgnevatel aastatel viidi läbi piiratud ulatusega majandusreformid ning mõningane ideoloogiline liberaliseerimine, mida hakati nimetama Hruštšovi sulaks. Liiduvabariigid said õigusi juurde, eriti oluline oli rahvamajandusnõukogude loomine 1957. a. Kommunismi ehitamise kavad ja poliitilised suundumused jäid aga sisuliselt endisteks.

NSV Liidu arengu suund muutus jälle 1964. a., kui võimule tuli Leonid Brežnev. Ideoloogiasfääris algasid uued piirangud. 1970. aastate keskel hakkasid stagnatsioon ja majandusraskused süvenema. Kommunismi ehitamise suured plaanid takerdusid lõplikult. Võidule pääses tagurlik tees nn. ühtsest nõukogude rahvast, see sai aluseks uuele venestuslainele. L. Brežnevi võimu aega hakati hiljem nimetama stagnatsiooniperioodiks, paljude arvates aga oleks õigem nimetada seda poststalinismiks.

1985. a. tõusis NSV Liidu juhiks Mihhail Gorbatšov, kes püüdis nn. uutmispoliitika abil alustada õige sotsialismi ülesehitamist ja päästa NSV Liitu kokkuvarisemisest.

Okupeeritud Eesti kohalikud juhid täitsid 1940. aastast alates püüdlikult kõiki NSV Liidu ideoloogilise keskvõimu soovitusi ja korraldusi. Teise Nõukogude okupatsiooni alguses püsisid veel teatud illusioonid Eesti piiratud autonoomia võimaluste suhtes. Kuid 1947–1948 rakendati stalinism kogu oma hoolimatus jõhkruses ka Eestis. 1949. aastast hakkasid Eestis üha rohkem domineerima Venemaa eestlastest kommunistid, partei- ja riigiametnikud, kelle maailmapilt ja ideoloogilised arusaamad olid kujunenud NSV Liidus stalinistlik-totalitaarse süsteemi raames. 1949. a. teravnes võimuvõitlus EK(b)P juhtkonnas oluliselt. Kujunesid kindlapiirilised leerid ja vastasseisud. 1950. a. märtsis toimunud EK(b)P KK VIII pleenumil saavutasid Venemaal sündinud eestlastest kommunistid Ivan (Johannes) Käbini juhtimisel võimuvõitluses täieliku võidu. Järgneva puhastuse käigus kõrvaldati parteist suur osa kohalikest kommunistidest. Algas nõiajaht teadusasutustes, kõrgkoolides ja loomeliitudes, hävitati kättesaadud eestiaegseid raamatuid. Riigivõim soosis pealekaebamist ja salasüüdistusi. Kui NSV Liidus stalinistlik terrorirežiim likvideeriti, jäid Eestis selle aktiivsed juurutajad ja okupatsioonijõudude käsilased endiselt võimule, tehes ainult suhteliselt väikesi järeleandmisi. I. Käbin püsis EK(b)P (hiljem EKP) eesotsas 1950–1978, seega 28 aastat, ning jõudis 1978–1983 olla veel ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees. 1978. a. sai EKP I sekretäriks Venemaa eestlane Karl Vaino, kes oli sellel ametikohal 10 aastat ja rakendas püüdlikult venestamispoliitikat.

5.4.1. TARTU ÜLIKOOL

Kommunistlik partei ja selle TRÜ algorganisatsioon asuvad ülikooli sovetiseerima. 17. novembril 1944 avasid okupatsioonivõimud ideoloogilistel kaalutlustel kiirustades Tartu Riikliku Ülikooli uuesti ning see jätkas tegevust 1940/41. õppeaastal kujundatud struktuuri ja õppeplaanide alusel. Üliõpilaste nimekirjas oli 1455 inimest, neist esimesele kursusele võetuid 543.

TRÜ kolmeliikmeline parteialgorganisatsioon alustas tegevust 25. oktoobril sekretär Lydia Rootsi juhtimisel. 1945. a. kevadel kuulus sellesse 11 partei liiget ja 3 liikmekandidaati. Mitmeks aastakümneks jäid parteiorganisatsiooni ning selle juhtide põhimuredeks ideoloogiline kasvatustöö, soosikute juhtivatele ametikohtadele edutamine nii ülikoolis kui ka mujal ning ideoloogilistel põhjustel kõlbmatuks arvatud eriteadlaste ja õppejõudude ülikoolist väljatõrjumine. Samas tuleb silmas pidada, et ülikooli juhtorganid ei olnud oma kaadripoliitikas kaugeltki iseseisvad ja vabad.

Juhtivtöötajate kontrollimiseks ja iga pisutki olulisema edutamise jälgimiseks oli NSV Liidus rakendatud üleriigiline NLKP Keskkomitee ametikohtade nomenklatuur, millesse arvatud ametikohtadel töötajate kohta peeti üksikasjalikku arvestust ning koostati põhjalikud isiklikud toimikud. See nomenklatuur oli kaheastmeline: üleliiduline (NLKP Keskkomitee) ja vabariiklik (EKP Keskkomitee). Nomenklatuursete ametikohtade arv kasvas, 1947. a. alguses suurendati ka TRÜ nn. üleliiduliste ametikohtade arvu. Täiendavalt arvati NLKP Keskkomitee nomenklatuuri hulka mitme kateedri juhatajad (NSV Liidu ja Eesti NSV ajalugu; riigiõiguse teooria ja ajalugu; rahvusvaheline õigus; administratiivõigus; tsiviilõigus ja -protsess; maa- ja kolhoosiõigus; riigiõigus; kriminaalõigus ja -protsess). EKP Keskkomitee nomenklatuuri hulka lisati dialektilise ja ajaloolise materialismi, üldajaloo, kirjandusloo ja rahvaluule kateedri juhatajate ametikohad. Ka nn. arvestusliku reservi nomenklatuuri kohtade hulka laiendati. Kõikide nendel ametikohtadel töötavate inimeste kohta tuli kiiremas korras esitada EKP Keskkomiteele põhjalikud isiklikud toimikud.[28]

See uus kord kitsendas tunduvalt TRÜ ja teiste kõrgkoolide ning teadusasutuste oma kaadripoliitika ajamist ning kärpis suuresti valikuvabadust vakantsete akadeemiliste ametikohtade täitmisel. Kompartei jälgis kõiki ülikooli kaadrialaseid liikumisi üha üksikasjalikumalt ning valiku ja edutamise põhieeldusteks ei olnud enam erialane kompetentsus ja andekus, vaid isiku ideoloogiline lojaalsus ja suurel määral ka sotsiaalne päritolu.

1947–1953 sai Eestis ideoloogiarinde üha teravnevaks probleemiks nn. kodanlike natsionalistide paljastamine ja elimineerimine. Kuigi kodanliku natsionalismi ilmingute ja sisu kohta polnud antud mingeid pädevaid määratlusi, sobis see suurepäraselt okupatsioonivõimude peaaegu iga tasandi ideoloogiaarsenali.

Peale TRÜ kommunistide jahtis nn. kodanlikke natsionaliste ka ENSV Haridusministeerium, kus ministri asetäitja H. Maran võttis salajases kirjas (10. veebruar 1947) EKP Keskkomitee sekretärile Nikolai Karotammele ideoloogilise paljastamise või siis läbikatsumise alla terve rea TRÜ õppejõude. Kiri toob esile mitmeid kodanlikke natsionaliste ja annab neile ministeeriumi hinnangu: Jakob Kents, geograafiakateedri dotsent, on „...mitte ainult võõras, vaid ka kahjulik element selle vastutava töö juures, kuhu ta on rakendatud"; Villem Alttoa, kirjandusloo dotsent, „...ei ole vaba kodanlik-natsionalistlikust kallakust ja arvestades tema endise tegevusega ja nüüdsete teostega (...), on ta ebasobiv inimene juhtima üliõpilaste tööd kõrgemas koolis nii tähtsas sektoris, nagu seda on kirjanduslugu"; Jaan Konks, NSV Liidu ajaloo dotsent, „...koostas ajaloo õpikuid okupatsiooni ajal. (...) Need raamatud on kui kõlbmatud käibelt kõrvaldatud. Ülikooli juhtivad töötajad peavad aga võimalikuks autori rakendamise..."; Daniel Palgi töötab Tartus teadusliku kirjanduse toimetajana, „üldiselt on (...) tuttav kui kodanlik-natsionalistliku suunaga kirjandusloolane"; Johannes Silvet, inglise keele õppejõud, „ ... läks augustis 1944 okupatsiooni võimude poolel vastu pealetungivale Punaarmeele ja sai haavata. (...) evakueerus hiljem Saksamaale. 1945. a. septembris jõudis ta tagasi Tartu. (...) Oli kummaline see südidus, millega rakendati ülikooli juurde tööle J. Silvet (...), ometi peaks ülaltoodud faktidest olema selge, et ta ei ole seda väärt."[29]

H. Marani kiri ei jäänud tähelepanuta. Karotamm andis oma alluvatele range korralduse: „Kui faktid leiavad kinnitust, siis on vaja need kodanlik-natsionalistlikud tegelinskid ülikoolist eemaldada."[30]

Õppejõudude ideoloogilise töötlemise üheks vormiks oli kohustuslik õppetöö marksismi-leninismi õhtuülikoolis, selle pidid läbi tegema kõik õppejõud ja töötajad. Kuid hoolimata nendest ulatuslikest meetmetest leiti parteibüroo istungitel ikka ja jälle, et ülikooli kaadri meelelaad pole küllalt internatsionalistlik ja kommunistlik, vaid lausa „prügine".

Pärast EKP VIII pleenumit (1950) pidas TRÜ parteibüroo 20. mail järjekordse istungi, kus arutati kaadri olukorda.[31] Büroo liikmed Vill, Raag, Raudsepp jt. otsustasid sel koosolekul „kaadrite prügistatuse tõttu rakendada järgmised abinõud", mis seisnesid dekaanide, kateedrijuhatajate ja professorite vallandamises ning ümberpaigutamises, dotsentide kõrvaldamises õppetööst ning paljude õppejõudude minema kihutamises. Need nn. abinõud kavandati rakendada kokku 7 teaduskonna 46 õppejõu ja töötaja suhtes.[32]

1951. a. jaanuaris TRÜ kaadriosakonna juhataja H. Kure koostatud teates EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooniosakonna juhatajale Endel-Johannes Jaanimäele on toodud ära ülikooli 16 endise töötaja nimed.[33] Nimekirjas esitatud 16 töötu õppejõu hulgas oli 3 professorit – Elmar Ilus, Elmar Liik ja Harri Moora, 5 dotsenti – Richard Kleis, Leo Leesment, Valmar Adams, Johannes Silvet ja Juhan Aul, 4 vanemõpetajat –

M. Kengsepp, J. Saviauk, Fred Kudu ja Arthur-Robert Hone ning nendele lisaks veel mitmed sõjalise ettevalmistuse õppejõud.

Pärast kodanlike natsionalistide vastase kampaania käigus tehtud puhastust õppejõudude hulgas jõudis klaarimise järg ka tollase rektorini. Ülikooli parteibüroo 1951. a. 13. märtsi koosolekul arutati teadusprorektor Eduard Martinsoni kriitikat ülikooli juhtimise kohta. „Kriitiline arutelu" võttis rektor Alfred Koorti suhtes selgelt vaenuliku hoiaku. Samal koosolekul märkis ülikooli parteibüroo sekretär muuhulgas: „Mis puutub teadusliku nõukogu pidamisse vene keeles, siis mõtlen, et see saab olema õige ja et keegi ei ole vastu."[34] Tartu ülikool oli 1951. a. jõudnud koos sovetiseerimisega ka täieliku venestamise künnisele.

A. Koorti rektoriametist vabastamine toimus 8. juunil EKP Keskkomitee sekretäri J. Käbini kabinetis, kus kohe ka uus rektor ametisse määrati. Ümmarguselt ühe aasta jooksul oli TRÜ-st vallandatud ja sunnitud lahkuma 76 õppejõudu ja üle 120 muu töötaja.[35]

Uut rektorit oli otsitud väljastpoolt Eestit juba pikka aega. 1950. a. alguses jäädi peatuma Leningradi Riikliku Ülikooli eesti rahvusest füüsiku Feodor Klementi kandidatuuri juurde. Pärast pikka kooskõlastusringi kinnitati valitu NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumis ja NLKP Keskkomitee Poliitbüroos (!). Nii oluliseks oli tõusnud viimastel aastatel ülikooli rektori ametikoht.[36]

Esimese töönädala lõpus teatati F. Klementile EKP Keskkomiteest, et tal tuleb kindlasti osaleda kohe-kohe toimuval Teaduste Akadeemia üldkogu istungil, sest ta seatakse seal üles akadeemia tegevliikmeks. See oli Klementilegi suur uudis. Nii valis Eesti NSV TA 1951. a. endale uusi liikmeid.[37]

Rektor F. Klement asus ülikoolis kindlakäeliselt nõukogulikku ülikoolikorraldust maksma panema. 1952. a. 15. veebruaril toimus ülikooli kommunistide lahtine üldkoosolek, mis märkis ära rohkesti puudusi. Eraldi leidis rõhutamist, et „pole aktiivset võitlust kodanliku ideoloogia elementide vastu teaduses. Täiesti puudulik on aga kodanlik-natsionalistlike kontseptsioonide paljastamine Eesti ajaloo küsimustes."[38] Partei üldkoosoleku venekeelne otsus tehti nüüd juba tuntud sovetlike mallide järgi.

1952. a. tegeles Eesti kõrgkoolidele Moskvast ja Leningradist õppejõudude otsimise ja värbamisega ka EK(b)P Keskkomitee sekretär I. Käbin. 1952. a. 17. jaanuaril läkitatud kirjas palub ta NSV Liidu kõrgema hariduse ministrit V. Stoletovit saata professoreid Eesti kõrgkoolidesse nii loenguid pidama kui ka püsivale tööle. Eriti huvitub parteijuht teemast „Mitšurinliku bioloogia dialektika". Minister V. Stoletov lubas palve – saata Eesti kõrgkoolidesse tööle kõrge kvalifikatsiooniga eriteadlasi – rahuldada esimesel võimalusel.[39]

1953 oli NSV Liidu elus murranguline aasta: märtsikuu algul suri J. Stalin. Aasta esimesel poolel domineerisid aga endiselt Stalini

geniaalsete tööde ülistused, suure juhi kultus ning karm kriitika õppejõudude kohta, kes ei suutnud mõista ja propageerida Stalini „teaduslike tööde" tähtsust ja suurust.

1950. aastate keskpaigast algab kõrgharidus- ja teadussfääri arenemise uus periood. Ideoloogiline ja poliitiline kasvatustöö ning maailmavaateline kalibreerimine nihkuvad kõrgkoolides ühiskonnateaduste õpetamise kateedrite, eriti marksismi-leninismi kateedri (nimetati hiljem NLKP ajaloo kateedriks) ja teadusliku kommunismi kateedri tegevussfääri.

TRÜ ühiskonnateaduste kateedritest alustas esimesena 1944. a. sügisel tegevust marksismi-leninismi aluste kateeder, mis hiljem nimetati ümber **TRÜ NLKP ajaloo kateedriks**. Esimesel tööaastal oli kateedris ainult 2 õppejõudu: juhataja Vilhelm Reiman ja Lydia Roots. Järgmisel õppeaastal kasvas kateedri õppejõudude arv seitsmeni. Kateedrit juhatas 1960–1968 Johannes Jakobson, 1969. a. sai kateedri juhatajaks Johannes Kalits. 1980/81. õppeaastal kuulus kateedrisse 15 õppejõudu, sh. 1 doktor ja 14 kandidaati. NLKP ajalugu õpetati I ja II kursusel 170 tunni ulatuses, mõnes osakonnas 120 tunni ulatuses.

TRÜ teadusliku kommunismi kateeder asutati 1964. a. seoses teadusliku kommunismi aine kohustusliku lülitamisega kõrgkoolide õppeplaanidesse. Kateedrit on juhatanud Aleksander Blumfeldt, Kalev Koger, Ivan Volkov, õppejõududena on seal töötanud Meeta Murd, Toomas Alatalu, Ivar Aimre, Märt Kubo jt.

Teaduslikku kommunismi õpetati TRÜ-s V ja VI kursusel 80 tunni ulatuses, kursus lõppes riigieksamiga.

1980/81. õppeaastal oli kateedris kaheksa õppejõudu. Nad andsid ühistöös välja teadusliku kommunismi alaste tööde kogumikke ning muid ideoloogilis-kasvatuslikke materjale.

EKP TRÜ organisatsioon alustas tegevust 25. oktoobril 1944. Ülikoolis oli siis kokku 3 kommunisti: Hans Kruus, Karl Taev ja Lydia Roots. 1980. a. oli seal 600 partei liiget ja 43 liikmekandidaati.

Läbi aastakümnete oli ülikooli parteiorganisatsiooni tähtsaimaks ülesandeks, nagu juba eespool märgitud, ideoloogilise võitluse tugevdamine, eelkõige aga võitlus kodanliku natsionalismi ilmingute vastu.

Ülikooli parteiorganisatsiooni sekretäri ametikohalt läbikäimine oli tulevaste kommunistliku nomenklatuuri tegelaste jaoks justkui ideelis-poliitilise ustavuse eksam. Pärast selle sooritamist avanesid uued võimalused erialaseks ja ka laiemas mõttes poliitiliseks karjääriks. Ülikooli parteiorganisatsiooni etteotsa valiti harilikult keegi ülikooli kommunistidest.

Ülikooli partorgi ametit on pidanud paljud inimesed – Lydia Roots, Arkaadi Uibo, August Premet, Pavel Kalju, Andrei Vill, Arno Köörna, Jenny Ananjeva, Vsevolod Arhangelski, Liina Stepanova, Johannes Kalits, Endel Laasik, Endel Silk, Antidea Metsa, Uno Polisinski, Lembit Raid, Edgar Salumaa, Vilmar Ruus, Kalev Koger, Jaan Reimand, Advig Kiris, Paul Kenkmann jt. Parteibüroo või -komitee liikmeteks on aastate jooksul

olnud väga paljud õppejõud ja administraatorid. Kõigil neil lasub teatud vastutus ülikooli sovetiseerimise, okupatsioonivõimudega tiheda koostöö ning Eesti omariikluse kahjustamise pärast.

5.4.2. TALLINNA TEHNIKAÜLIKOOL (1944–1989 TALLINNA POLÜTEHNILINE INSTITUUT)

27. septembril 1944 peeti uue direktori Albrecht Altma eesistumisel õppejõudude esimene koosolek, õppetöö algas 15. novembril. Aasta lõpuks oli üliõpilasi 941 (veebruaris oli neid olnud 499). Novembri lõpus oli õppejõude kokku 86, sh. 32 professorit ja dotsenti, 5 vanemõpetajat, 3 õpetajat ja 46 assistenti (veebruaris oli teenistujaid olnud kokku 66). Kommuniste oli TTÜ töökollektiivis ainult 3. Algorganisatsiooni peamine tähelepanu oli suunatud TPI nõukogulikuks tehnikakõrgkooliks kujundamisele, õppetöö ideelis-poliitilise taseme tõstmisele, eesti natsionalistide mõjust ülesaamisele ja uute liikmete värbamisele. Täpsemaid juhiseid esitas esimestel sõjajärgsetel aastatel korduvalt EKP Keskkomitee I sekretär Nikolai Karotamm.[40]

Tehnilise intelligentsi kasvatamisega tegeles tollal aktiivselt ka Rahvakomissaride Nõukogu esimees A. Veimer. 9. veebruaril 1945 võtsid ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EKP Keskkomitee vastu määruse „Eesti NSV kõrgemate koolide töö parandamise kohta". Kõiki kõrgkoole ja nende kateedreid kohustati jälgima teraselt ja printsipiaalselt, et loengud ja seminarid oleksid „kaasaja eesrindliku teaduse viimaste saavutiste tasemel" ning eriti seda, et nad oleksid „ideoloogiliselt õiged ning toetuksid marksismi-leninismi teooriale, mis on kogu eesrindliku teaduse metodoloogiliseks aluseks, teenib töötava inimkonna huvisid ja on vaba võltsinguist ja idealistlikust ahtasusest".[41]

1947. a. ilmneb TPI algorganisatsiooni vaenulik hoiak mõne õppejõu seisukohtade ja loengumaterjalide suhtes: 24. juuni kinnise koosoleku protokollis tuuakse välja professorid, kes ignoreerivad NSV Liidu saavutusi ja kummardavad Lääne-Euroopa saavutuste ees. Need on Paul Kogerman, Ottomar Maddison, Leo Jürgenson, Arnold Humal...[42] Sama aasta oktoobris alustas TPI-s tööd EKP Tallinna Linnakomitee marksismi-leninismi õhtuülikooli osakond. Paari järgmise aasta jooksul olid selle kursuse läbi teinud kõik instituudi õppejõud.

Üha teravneva ideoloogilise võitluse raames sai ootamatu pöörde TPI meeskoori 1948. a. Tartusse ja Riiga tehtud kontserdireis. Kuna meeskoor laulis „Gaudeamust" ja liikus Riia tänavatel hanereas, tehti Riias, Moskvas, Tallinnas ja ka instituudi parteibürool sellest kaugeleulatuvaid järeldusi. TPI parteibüroo koosolek otsustas: „1. Kodanlik-natsionalistlike ja buršlike igandite vastu võitlemine viia teraval kujul tervesse õppejõudude ja üliõpilaste kollektiivi. Rakendada sellesse töösse kõik ühiskondlikud organisatsioonid, administratsioon ja rühmakolmikud."[43]

EKP V kongressi eel leiame TPI parteiorganisatsiooni kinnise üldkoosoleku otsusest (15. oktoober 1948) järgmist: „Instituudi juhtivaid kaadreid on puhastatud inimestest, kes ei olnud suutelised teostama õiget nõukogulikku õppe- ja kasvatustööd TPI-s ning olid nõukogude ühiskonnale ideoloogiliselt ja poliitiliselt võõraks elemendiks (prof. Võrk, dotsent Oengo, assist. Hellam)" ning et „direktori ja direktori asetäitja (...) kohtadele on määratud uued töötajad."[44] Otsuses tuuakse positiivse saavutusena esile seegi, et „ainuüksi 1947/48. õppeaasta vältel on Instituudist välja heidetud 30 üliõpilast, kui sotsiaalselt võõras element".[45]

Erilise hoo ja mastaabi saavad nn. ideoloogiast ja sotsiaalsest päritolust tulenevad repressioonid pärast EKP Keskkomitee VIII pleenumit (märts 1950). TPI 51-liikmelise parteialgorganisatsiooni seitse ja pool tundi kestnud üldkoosolek arutas personaalküsimusi ning kuulas ära ettekande VIII pleenumi tulemustest. Personaalküsimuste osas otsustati: „Erit, Voldemar välja heita parteist, kui juhuslikult parteisse vastuvõetu... (...) Lukas, Jaan Marki pg. välja heita parteist... (...) Mullas, Olav Jüri pg. välja heita parteist... (...)" Kahe viimase puhul oli väljaheitmise aluseks fakt, et „...Lukas ja Mullas on arreteeritud Julgeoleku võimude poolt...".[46] Üldkoosolekul kõlanud sõnavõttudes osutati mitmetele õppejõududele kui võõrale ja kahjulikule elemendile ning nõuti nende kõrvaldamist instituudist. Lisaks prof. Ottomar Maddisonile arvati nn. kahjurite hulka veel professorid Paul Kogerman, Schmidt ja Jaan Kark ning dotsendid Oskar Kirret, Hugo Oengo, Georg Mets ja Bernhard Veimer. 1940. aastate lõpus ja 1950. aastate algupoolel kaotasid instituudis töö mitmed silmapaistvad õppejõud. Vallandati tehnikakõrghariduse rajaja prof. O. Maddison ja prof. J. Kark, vallandati ja arreteeriti prof. Hans Võrk, kes mõisteti 1951. a. süüdi Nõukogude-vastases agitatsioonis. 1950. a. arreteeriti sõjandusala õppejõud O. Mullas ja J. Lukas, viimane suri vangilaagris 1953. a.

TPI parteiorganisatsiooni repressiivpoliitika takistas aastatel 1945–1951 oluliselt kõrgkooli õppetööd ja teaduslikku tegevust ning pärssis paljude inimeste arenguvõimalusi.

Nagu eespool juba viidatud, nihkusid nn. ideelis-poliitiline tegevus ja ideoloogiline kasvatustöö 1950. aastate keskpaigast alates üha rohkem ideoloogiatööga vahetult seotud kateedrite õlule.

Ühiskonnateaduste teaduskond – kommunismiideede juurutamise, ideoloogilise kalibreerimise ja kontrolli teaduskond. 1945. aastast tegutses TPI-s 2 vastavat kateedrit: 1) marksismi-leninismi aluste ja 2) poliitilise ökonoomia kateeder. 1961/62. õppeaastal oli marksismi-leninismi aluste ja poliitilise ökonoomia õpetamisega ametis juba 3 kateedrit: iseseisvaks reorganiseeritud filosoofiakateeder, NLKP ajaloo kateeder ja poliitilise ökonoomia kateeder. 1963. a., tulenevalt NLKP juunipleenumi otsustest ideoloogiatöö kohta, organiseeriti kiires korras ka TPI-s veel üks keskne ideoloogiatöö kateeder – teadusliku kommunismi kateeder. Need 4 kateedrit jäid tervelt kolmekümneks järgmiseks aastaks

õpetama, sisendama ja levitama kommunistliku ideoloogia aluseid. Nimetatud kateedrite ülesannete hulka kuulusid üldine ideoloogiline järelevalve ja kontroll üliõpilaskonna arusaamade ja taotluste üle ning teatud määral ka kommunistliku ideoloogia arendamise regionaalsete iseärasuste üldistamine ja nende uute killukeste üldteooriasse sulandamine. Vaatleme lähemalt kahe kõnealuse kateedri tegevust ja nende poolt põhjustatud kahjusid.

TPI NLKP ajaloo kateeder: „kogu jõud ja energia üliõpilaste kommunistlikku kasvatusse." NLKP ajalugu õpetati kohustusliku ainena juba okupatsiooni algusest alates. Iseseisva (ainult NLKP ajaloo) kateedrina alustati tegevust 1961/62. õppeaastal.

Kateedri juhtfiguuride avaldatud nn. teaduslikud tööd ja dissertatsioonid olid aastakümnete vältel Eesti Vabariigi ja Eesti isesseisvuse suhtes teravalt vaenulikud ning ajaloosündmuste sisulisi seoseid ja fakte moonutavad. Nii kirjutas 1949–1954 marksismi-leninismi kateedrit juhatanud Adolf Päss kandidaadiväitekirja teemal „Eestimaa Kommunistlik Partei – töörahva võitluse innustaja ja organiseerija välisinterventide ja nende abiliste – eesti kodanlike natsionalistide vastu aastail 1918–1920". Analoogse sisu ja hoiakuga tööd olid kateedri õppejõududele iseloomulikud neljakümne aasta jooksul. 1962–1964 oli NLKP ajaloo kateedri juhataja A. Päss, kes 1956–1960 oli olnud EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi direktor. 1964–1967 oli kateedrijuhataja kohusetäitja Ülo Taigro, 1967–1977 oli kateedri juhataja Edgar Mattisen ja 1977–1985 Mati Graf.

1985. a. töötas kateedris 15 koosseisulist õppejõudu, sh. 3 doktori- ja 12 kandidaadikraadiga inimest. NLKP ajalugu õpetati kohustusliku ainena kõigile üldtehniliste erialade üliõpilastele 120-tunnise ja majandusteaduskonna üliõpilastele 170-tunnise õppeprogrammi järgi. 1985. a., kui Eesti kõrgkoolides õppis kokku 9609 üliõpilast, kulutati pseudoteaduse – NLKP ajaloo – sundõpetamise peale kokku ümmarguselt 260 000 õppetundi üliõpilaste aega. Ühe kümnendi jooksul kulus selleks aga juba üle 2,6 miljoni õppetunni, mis tagasivaatavalt hinnates oli ühiskondlikus plaanis ka suur materiaalne kahju.

Teadusliku kommunismi kateeder: „terviklikud teadmised kommunistliku formatsiooni arengu seaduspärasustest ja proletariaadi diktatuuri kehtestamise teedest." Kateeder moodustati juba 1963/64. õppeaasta alguseks. Teadusliku kommunismi kateedrit kutsuti juhatama ajalookandidaat Boris Tamm. Sinna asus tööle ka endine ELKNÜ Keskkomitee sekretär (1955–1962) Klara Hallik, kes 1974–1984 oli kateedri juhataja. Pärast K. Hallikut juhatas kateedrit Jusef Livšits.

Uut ainet õpetati 70 tunni ulatuses TPI kõigi erialade üliõpilastele. Õppejõudude hulgas olid veel Gabriel Hazak, Herbert Vainu, Mikk Titma, Georg Sootla, Ivar Aimre jt. Need inimesed olid tollal teadusliku kommunismi alal Eesti tippasjatundjad ja täitsid õpetajate ning eksamineerijatena mööndusteta ideoloogilist tellimustööd. Üliõpilastel kokku tuli aga

kulutada igal aastal ümmarguselt 150 000 tundi nn. kommunismiloengute kuulamiseks ning palju aega eksamiteks valmistumiseks.

Alates 1974/75. õppeaastast oli teadusliku kommunismi riigieksam kõigis kõrgkoolides üldkohustuslik.

TPI teadusliku kommunismi kateeder likvideeriti 1980. aastate lõpus.

TPI ideoloogiaorganisatsioonide – partei ja komsomoli – kasv ning funktsioonide teisenemine. 1944. aasta hilissügisel oli kõrgkoolis ainult 3 kommunisti. 1945. aasta detsembriks oli parteiorganisatsioonis juba 14 liiget ja 4 liikmekandidaati. Järgnevatel aastatel hakkas kommunistide hulk suhteliselt kiiresti kasvama ning nad hakkasid arutama ja kontrollima dekanaatide ja kateedrite tööd, ametikohtade komplekteerimist, teadurite, dotsentide ja professorite valimist, väliskomandeeringusse sõitjatele kohustuslike soovituste andmist, üliõpilaste ideelis-poliitilist kasvatamist jms. Parteiorganisatsioon ning eriti selle juhtkond kujunes mõne aastaga totaalse instituudisisese ideoloogilise kontrolli organiks ja ka majandus- ning organisatsiooniliste küsimuste üheks peaotsustajaks. 1950. aastal oli kõrgkooli parteiorganisatsioonis 58, 1960. a. 102, 1970. a. 296, 1980. a. 417 ja 1985. a. 472 liiget.[47] (1986. aastal töötas TPI-s kokku üle 2100 inimese ning üliõpilasi oli üle 9000.)

Okupatsiooni aastakümnete jooksul TPI kommunistliku partei algorganisatsiooni funktsioonid ja tegevus muutusid. Esimesel kümnendil (1945–1955) oli põhitähelepanu suunatud ideoloogilisele võitlusele rahvuslikult meelestatud ning euroopalike hoiakutega õppejõudude ja üliõpilaste vastu, nende paljastamisele ning „kodanliku natsionalismi ja Lääne ees lömitamise põhjalikule väljajuurimisele" ning kokkuvõttes kõrgkooli kui teadusasutuse muutmisele „tõeliselt sotsialistlikuks kultuurikoldeks".

1973. aasta lõpuks olid instituudi õppejõududest 39% kommunistid. Peaaegu sajaprotsendiliselt kuulusid parteisse ühiskonnateaduste kateedrite õppejõud. TPI parteiorganisatsiooni on aastakümnete jooksul juhtinud ja selle juhtkonda kuulunud paljud inimesed. Nimetame järgnevalt mõned partorgid, büroo- ja komiteeliikmed, kes on kommunistide eneste poolt esiletõstmist pälvinud.

1944–1952 olid esirinnas kommunistid Ludvig Kalman, August Sipsakas, Aleksei Tsõgankov, Ferdinand Eisen, Ervin Kangur, Ludvig Schmidt, G. Radionov, Adolf Päss, A. Palm ja Albert Korsmik. Vähehaaval lisandus 9-liikmelisse bүroosse uusi liikmeid. 1950. aastate II poolel oli pikka aega sekretäriks August Klement. 1960. aastail jõudsid parteiorganisatsiooni juhtkonda Agu Aarna, Karl Allik, Vsevolod Arhangelski, Bernhard Hiire, Sergei Dokelin, Ivo Soidra, Erich Köpper, Vladimir Kozlov, Endel Uus, Oleg Bussel, Hugo Tiismus ja Voldemar Maasik. 1970. aastail lisandusid Aadu Talts, Heli Joonase, E. Kogerman, Mihkel Pikner, Olga Põder, Uljas Tamm, Linda Vambola, Gabriel Hazak, Igor Mihelson, Rein Otsepp, H. Herm, Mati Graf, Raivo Vihvelin jmt. 1980. aastail oli TPI

parteikomitee juba 20-liikmeline. Kümnendi algul lisandusid parteiaktiivi hulka Andres Keevallik, Leili Möldre, Eduard Saul, Vladimir Tatrokov jmt.

1945. aasta algul oli TPI-s ümmarguselt 1000 üliõpilast. Kommunistlikke noori oli 4, 1950. aastal oli neid juba 365, 1960. a. 887, 1970. a. 3572 ja 1980. a. 4966.[48] Komsomoli üheks põhiliseks ülesandeks oli igati kaasa aidata kommunistliku partei poliitika elluviimisele ja konkreetsete otsuste täitmisele. Organisatsiooni tegevuses oli olulisel kohal ka noorte maailmavaate ja ideelis-poliitilise meelsuse kontrollimine ning etteantud mallide alusel suunamine.

5.4.3. EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA

1946. aastal asutati Eesti NSV Teaduste Akadeemia (TA), kuhu suhteliselt lühikese ajaga koondati Eesti teadusjõud, kes ühtaegu vastasid ka tollastele kitsastele klassikuuluvus- ja ideoloogianõuetele. 5. aprillil 1946 toimus Toompea lossis Eesti NSV TA üldkogu esimene koosolek, millest võttis osa sellele kohale määratud 14 teaduste doktori kraadiga tegevliiget ja 10 korrespondentliiget. TA presidendiks valiti Hans Kruus, asepresidentideks Juhan Vaabel ja Aksel Kipper, sekretäriks Jüri Nuut. Aasta teisel poolel anti TA alluvusse 10 teadusasutust, aasta lõpus töötas neis kokku 360 inimest (sh. 160 teadurit). 1947. aasta lõpuks oli TA-l 4 osakonda, 12 instituuti, 3 muuseumi ja 3 teaduslikku seltsi. 862 koosseisulisest kohast oli täidetud 745.

Aprillis 1947 toimus TA esimene teaduslik sessioon, mis andis ülevaate akadeemia tegevusest, uurimistemaatikast ja teaduslike uuringute esialgsetest tulemustest. Sessiooni käigus demonstreeris TA juhtkond oma ideoloogilist ustavust kommunistlikule parteile ja okupatsioonivõimudele ning kinnitas truualamlikkust J. Stalinile enesele, „…meie ajastu suurele teadlasele”.[49] Sessioonil kavandatud Eesti majanduse ja kultuuriarenduse alane uurimistöö ei kestnud kaua: 1949. aasta suurküüditamisele järgnenud repressiivpoliitika uus laine teravdas intelligentsi ja võimumeeste ideoloogilist vastasseisu. EKP ideoloogiajuhid otsisid jälle innukalt kodanlikke natsionaliste ning asusid neid kõikjalt välja juurima.

28. jaanuaril 1950 arutati EK(b)P Keskkomitee büroo istungil TA Ühiskonnateaduste Osakonna tööd. EKP ideoloogiajuhi I. Käbini hinnang TA ja selle juhtkonna senise töö kohta oli hävitav: „Me võtsime vaid osa TA tööst, seepärast, et just siin ilmneb see mädane poliitika, mis omane Teaduste Akadeemiale algusest peale. Põhjus selles, et Kruusi arvates teadus kuulub kodanlikule intelligentsile ja proletaarlaste parteil pole siin midagi teha. Veel oli seisukoht, et teistest liiduvabariikidest inimeste, ka eestlaste kutsumine paiskab eesti kultuuri ja teaduse 10–15 aastat tagasi. Seda teesi propageeris Andresen, see pole võõras ka Kruusile. … 25% TA kaadritest pärineb kodanlikest parteidest. Teaduste Akadeemias on palju selliseid, kes iialgi ei saa nõukogude teadlasteks. … Kruus tegi

parteivastast poliitikat kaadrivalikus. … „Ladvik" istub ja ei lase parteilist teadust massidesse." Lõpetuseks teatas Käbin: „… ma teen täienduse resolutsiooni – Kruus parteist välja heita."[50]

Kruus heideti EKP-st välja 18. märtsil, veidi aega enne VIII pleenumit. Sama aasta aprillis kuulutati ta keelatud autoriks ning arvati TA liikmete hulgast välja (seda otsust olla TA täiskogu palavalt tervitanud), oktoobris ta arreteeriti.

1950. aastal sai Eesti NSV TA presidendiks Johan Eichfeld ja 1952. aasta alguses tõusis asepresidendi kohale Gustav Naan. Mõlemad mehed olid NSV Liidu koolituse ja töökogemusega Venemaalt tulnud eestlased. Nad olid ühel nõul ka akadeemias toimunud puhastuse ja edasiste töösuundade suhtes.

1951. ja 1952. aastal tegelesid EK(b)P Keskkomitee sekretärid Ivan Käbin ja Leonid Lentsman vahetult akadeemia uurimisteemade, aruannete ja mitmesuguste sessioonide materjalide jälgimise ja ideoloogilise kontrollimisega. 1951. aasta lõpus oli töös juba palju nn. kinniseid ehk salajasi teemasid. Keskkomitee sekretärid nõudsid uurimiseks välja akadeemias tehtud tööde annotatsioone ja aruandeid ning autorite iseloomustusi. Teadustöötajatele tähendas see aga rohkesti muresid ja pidevat ebakindlust homse päeva ees.

1952. aasta tõi kaasa uusi ideoloogilisi rünnakuid kodanlike natsionalistide vastu ja oli ajendiks akadeemias mitmete töötajate ümberpaigutamisele. Septembris esines EK(b)P VII kongressil sõnavõtuga Balti Laevastiku poliitvalitsuse ülem Komarov ja nõudis: „Tahaks kuulda, miks kuni käesoleva ajani tegutsevad meil parteis ja vabariigis inimesed, kes on tuntud oma natsionalistlike vaadete poolest, väga tähtsatel juhtivatel kohtadel? Ma pean eelkõige silmas Veimerit. … Räägitakse sellest, et ta toetas Nõukogude võimu vastaseid. Miks pandi ta siis sellisele tähtsale tööle, nagu on Eesti majanduse teaduslik läbitöötamine? … On vaja võimalikult kiiresti puhastada tähtsad postid Veimeri-taolistest inimestest, kes toetavad kodanlikke natsionaliste, inimestest, kes pikka aega varjasid nõukogude rahva vaenlasi."[51]

Arnold Veimer vabastati ENSV TA Majanduse Instituudi direktori ametikohalt EK(b)P Keskkomitee büroo määrusega 28. novembril 1952. Akadeemik Nikolai Tomson jättis asepresidendi ameti 1953, akadeemik Nikolai Buzulukov lahkus akadeemiksekretäri ametist 1954 ning paljud teised seletusi andnud inimesed ootasid murega võimalikku arengut.

Teadmine, et ideoloogiast, ideoloogiavõimudest ja nende tegevusest pole isegi omavahelises kitsas ringis ohutu rääkida, pääses pikaks ajaks veelgi täielikumalt võidule. Isegi 1953. aasta sündmused, Stalini surm ja sellele NSV Liidus järgnenud protsessid, ei murendanud seda Eestis saavutatud poliitilist vaikimist. Käbini ja Lentsmani ideoloogilise suuna võidulepääsule ning selle pikaajalisele püsimisele akadeemia asutustes, kõrgkoolides ja teistes kultuurisfääri institutsioonides aitas kaasa ka

valitsevale kildkonnale ustavate inimeste edutamine juhtivatele, totaalset meelsuskontrolli võimaldavatele ametikohtadele. 1950 määrati ENSV TA presidendiks Johan Eichfeld ja 1951 asepresidendiks Gustav Naan, TA Ajaloo Instituudi direktoriks sai 1951 Viktor Maamägi ning TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktoriks 1950 H. Tobias. 1951. aastal algas Endel Sõgla ideoloogiliselt õigete kirjanduskäsitluste ulatuslik levitamine. Järgmisel aastal asus ta tööle Keele ja Kirjanduse Instituuti. 1955. aastal sai TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktoriks kindlameelne bolševik, 1940 Punaarmee vanempolitrukina Eestisse saadetud Eduard Päll. [52] 1968 võtab selle ametiposti üle E. Sõgel, kes tolleks ajaks oli juba pikka aega kaitsnud kirjanduse ja kunsti bolševistliku parteilisuse printsiipe ning nõudnud kirjanduse ja kunsti käsitlemisel selle klassiiseloomu terast jälgimist. Kirjastuse „Eesti Raamat" kauaaegne peatoimetaja Aksel Tamm kirjutab E. Sõgla kohta: „… kes siis muu kui raudsete põhimõtetega Endel Sõgel sobinuks juhtima kirjandusloolaste tegevust, kirjanduslugude koostamist, kirjanduse korrashoidmist. Endel Sõgel koondas enda kätte nii suure kirjandusloo toimetamise kui ka kõigi teatmeteoste kirjandusosa kontrollimise." [53]

Eesti NSV TA sotsiaal- ja ühiskonnateaduste alaste instituutide sisulise töö ideologiseeritus ning ajaloo võltsimine kandus üle ka laiemat ühiskondlikku tähendust omavate teatmeteoste koostamisele ja nende sisule. Kui 1960. aastate teisel poolel hakati välja andma „Eesti nõukogude entsüklopeediat", said selle peatoimetuse liikmeteks ka teenekad kommunistid Hendrik Allik, Johan Eichfeld, Harald Haberman, Kaarel Ird, Feodor Klement, Albert Laus, Viktor Maamägi, A. Panksejev ja Arnold Veimer. Eesti kirjanduse ühiskondliku teadusliku toimetuse eesotsas oli E. Sõgel. Entsüklopeedia peatoimetajaks määrati Käbini ja Lentsmani suuna omaaegne ustav ideoloog ja kursihoidja G. Naan.

ENE 8 köidet ilmusid aastail 1968–1976, täiendused ja register avaldati lisaköitena 1978. ENE artiklites, mis käsitlevad sotsiaal- ja humanitaarteadusi, on järjekindlalt jälgitud tollaseid ideoloogilisi kaanoneid ning ajaloosündmuste kirjeldamisel lähtutud propagandistlikust, NSV Liidu ja Venemaa huvides võltsitud ajaloost.

17 aastat hiljem hakkas ilmuma uus ENE. Kuigi vahepealsel ajal oli kõigil elualadel toimunud palju muudatusi, olid uue ENE tegijate lähenemismallid endised. Peatoimetuse kolleegiumis oli esimeste köidete ettevalmistamise ja ilmumise ajal veel rohkesti Nõukogude-, Vene- ja NLKP-keskseid, pealesunnitud kommunistliku ideoloogia esindajaid. Juhtivalt võtsid tööst osa G. Naan, V. Maamägi ja E. Sõgel. Esimese 4 osa peatoimetaja oli G. Naan, kes oli selles ametis kuni 12. veebruarini 1989.

5.5. TOTAALSE TSENSUURI RAKENDAMINE JA KIRJANDUSE HÄVITAMINE

NSV Liidus ühendati kaks ajaloost tuntud tsensuurimeetodit – eel- ja järeltsensuur – ning lisati neile veel üks täiesti uus aspekt – teatmeteostes ja raamatutes varem ilmunud andmete ja seisukohtade pidev korrigeerimine. Sellist uut laadi tsensuuri on hakatud nimetama ka permanentseks tsensuuriks.[54]

Pärast Eesti okupeerimist 1940. aastal rakendati permanentset tsensuuri kohe ja täies mahus. Esimeseks ja oluliseks töövaldkonnaks oli totaalse eeltsensuuri rakendamine ning raamatukogude puhastamine poliitiliselt kahjulikust kirjandusest. Teatmeteoste, teadusliku ja populaarteadusliku sisuga raamatute ning muu väärtkirjanduse täielik kasutusest kõrvaldamine raskendas eelkõige üliõpilaste õpinguid, aga ka õppejõudude ja teadurite teadustööd.

1995. aastal tehtud uuringu järgi kõrvaldati 1940–1941 kõigist Eesti raamatukogudest kokku umbes 50 000 eksemplari raamatuid. Tartusse kokkuveetud raamatuid palgati hävitama paarkümmend inimest, kes raiusid neid kirvestega tükkideks kaks nädalat.[55]

1941. aasta suvel kehtestasid ka sakslased kogu ilmuva trükitoodangu ideoloogiliseks vormimiseks mitmeastmelise tsensuuri. Raamatukogude puhastamisel tuli aluseks võtta keelatud raamatute nimekirjad, mis sisaldasid nii Saksamaalt pärit raamatuid kui ka Eestis trükituid. Raamatukogudest tuli seekord kõrvaldada kommunistlik kirjandus, inglise ja prantsuse kirjandus (alates 1933. aastast), juudi kirjandus, Saksa-vaenuliku hoiakuga kirjandus jms. Nõukogude okupatsiooni ajal antud hinnangul hävitati Saksa okupatsiooni ajal üle 250 000 raamatu.[56]

Teise Nõukogude okupatsiooni esimestel aastatel käisid paralleelselt ideoloogilise profülaktikaga ettevalmistused suuremate ideoloogiliste puhastusoperatsioonide läbiviimiseks raamatukogudes. Kaalumisel olevat olnud kogu eestikeelse väärtkirjanduse keelamine ja hävitamine nii avalikes kui ka erakogudes. ENSV Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse ülema L. Pälli salajane aruanne (20. oktoobril 1948) EKP Keskkomiteele konstateeris: „Peab tunnistama, et enne nõukogude korda Eestis ilmunud kirjandus tuleb suuremalt osalt kõrvaldada. Vaatamata sellele, et mõned teosed omavad kirjanduslikku või teaduslikku väärtust. ... Nii on tulnud kõrvaldada ajakiri „Looming" /kuni 1940 juulini/, ajakiri „Varamu", „Eesti kirjandus", osaliselt „Eesti Entsüklopeedia"".[57]

1947. aastal levitatud ÜK(b)P Keskkomitee kinnine kiri intelligentsile avas NSV Liidus kampaania „lääne ees lömitajate, igat masti kosmopoliitide ning kodanlike natsionalistide" paljastamiseks ja isoleerimiseks. Lömitamiseks arvati välisriikidest pärit autoritele viitamine, nende hüpoteeside ja teooriate tutvustamine, oma tööde võõrkeeles avaldamine ning koguni võõrkeelsete raamatute lugemine.

Sellest kampaaniast kasvas välja välismaise erialase kirjanduse kättesaadavuse tuntav piiramine ning Eesti ühiskonnateadlastele antud ülesanne kogu rahvuslik ja üldine kultuuripärand ideoloogiliselt ümber hinnata.

Väga halvaks hindasid totaaltsensuuri peamehed näiteks TRÜ üldraamatukogu ja selle juures oleva erifondi (sisaldas 10 000 raamatut) olukorda. 1948. aasta algul raamatukogu koguni suleti Peavalitsuse ülema korraldusel kuni „... keelustatud kirjandusest puhastamiseni".[58]

NSV Liidus juba varem väljatöötatud süsteemi alusel olid raamatukogud puhastatud 1950. aastate alguseks. Suur osa varem ilmunud väärtteostest ning võõrkeelsest kirjandusest viidi nn. erifondidesse (neist 5 olid suured), kus neid sai lugeda ainult eriloaga.

Kõik keelamised, kõrvaldamised ning kõrvalejätmised on 1966. aasta seisuga kokku arvanud K.-O. Veskimägi: „Ja kui nüüd lõpuks kõik kokku arvestada, siis nõukogude võim keelas ... Eesti Wabariigi aegsetest raamatutest 27 500 – 28 300 nimetust." See on ümmarguselt 87%.[59]

5.6. ARHIIVIDE JA MUUSEUMIDE OKUPATSIOONIKAHJUD

5.6.1. ÜMBERKORRALDUSED JA KAHJUD ARHIIVIDES

1920.–1930. aastail rajati Eestis riiklik tsentraliseeritud arhiivindus, loodi riiklikud keskarhiivid ja kujundati välja kohalike arhiivide võrk. Arhiivindus arenes tollal hoogsalt, see oli kooskõlas riigi praktiliste vajaduste ja Eesti ajalooteaduse nõuetega. Arhiivide arendamisel ja korrastamisel pöörati eelkõige tähelepanu vanematele ajajärkudele (enne 1710. a.). Vanemaid arhiividokumente käsitleti põhjalikumalt ja püüti need viia paremasse kasutamiskorda. Aprillis 1940 oli Riigiarhiivi fondides ümmarguselt 4000 jooksvat meetrit arhivaale.

Nõukogude okupatsiooniga algas 1940 arhiivide ümberkorraldamine ja nende kasutamine uue võimu ning tema repressiivpoliitika huvides. Juba 4. septembril anti välja määrus arhiiviasjanduse organiseerimise kohta.[60]

Kõik riiklikust seisukohast väärtuslikud dokumendid, sealhulgas ka eraettevõtete ja füüsiliste isikute fondid, kuulutati kogu rahva varaks. Tsentraliseeritud riiklikule säilitamisele kuulus nüüd palju rohkem dokumentaalmaterjale. 1940 ja 1941 tuli Eesti riiklikel arhiividel vastu võtta väga palju natsionaliseeritud või likvideeritud ettevõtete ja 1939. aastal Saksamaale ümberasunute arhivaale.

Nõukogude okupatsioonivõimudel oli 1941. aastal kavas evakueerida kõik Eesti olulised arhivaalid Venemaale, Kirovi oblasti riiklikku arhiivi. Piiratud transpordivõimaluste tõttu jäi see tegemata. Ära viidi vaid osa kõige hinnalisemaid ürikuid. Teatud osa Eesti vabrikute ja tehaste väärtuslikke fonde hävis aga transportimisel või sõjategevuse tõttu.[61]

Järgnev Saksa okupatsioon tekitas Eesti arhiivindusele uut kahju. 1942. aastal viidi näiteks Tartu arhiivist 2658 säilikut, mis puudutasid 1918. aasta Saksa okupatsiooni, Saksamaale Potsdami sõjaväearhiivi. Tallinna Linna Arhiivist viidi Saksamaale üle 7000 säiliku väärtuslikke dokumente. Palju kahju said Eesti arhiivid sõjategevuse ja pommitamiste läbi. Täielikult hävis Narva Linna Arhiivi hoone. Tallinna Linna Arhiivis põles ära umbes pool materjalidest. Tulekahjus hävis ka palju Riikliku Keskarhiivi väärtuslikke arhivaale, kokku üle 100 000 säiliku.[62]

Peatselt pärast sõda tõusis esikohale komplekteerimine ja materjalide korrastamine, sest korrastamata oli u. 80% arhiivimaterjalidest.[63] Kiirustamise tõttu jäi aga ekspertiis puudulikuks ning nii läks hävitamisele materjale, mis oleksid pidanud kuuluma säilitamisele.[64]

5.6.2. ÜMBERKORRALDUSED JA REPRESSIOONID MUUSEUMIDES

Eesti muuseumide tegevust hakati okupatsiooni algusest peale Nõukogude tavade järgi ümber korraldama. Muuseumid kui ideoloogiasutused võeti partei terase järelevalve alla. Okupatsioonivõimude ideoloogiliseks põhinõudeks muuseumidele oli leida ja näidata läbi aegade üha teravnevat klassivõitlust illustreerivaid dokumente, rahvakihtide ja -klasside erinevat elukeskkonda iseloomustavaid tarbeesemeid ning olmesituatsioone. Kõikjal ja kõiges nõuti Oktoobrirevolutsiooni ülistamist ning tollaste relvade, võitluslippude ja muude säilinud esemete eksponeerimist. Väga tähtsale kohale seati vene ja eesti rahva ajalooliste sõprussidemete selgitamise ja illustreerimise nõue. 1940. aastate II poolel ja 1950. aastail nõuti kõigi võimaluste kasutamist Vene teaduse, kultuuri ja majanduse saavutuste ning eriti uue, „eesrindliku ühiskondliku korra" üleoleku näitamiseks võrreldes manduva lääne tsivilisatsiooniga.

5.6.3. AJALOOMUUSEUMI PROTSESS (1945–1946)

Muuseumide väikesi töökollektiive vapustas ning külvas pikaks ajaks paljude inimeste vahele kahtlusi ja umbusku 1945–1946 toimunud ajaloomuuseumi protsess. Allika ehk siis nuhi ettekannetest alguse saanud poliitiline protsess viis kogu tollase teadusliku personali ja mõned abitöötajad KGB uurimise alla ning seejärel süüpinki ja vangilaagrisse. 15 töötajat (8 meest ja 7 naist) süüdistati kavatsuses organiseerida muuseumisse kogutud vanade, katkiste ning rikutud relvade ja keelatud kirjanduse abil relvastatud ülestõus ENSV-s Nõukogude võimu kukutamiseks.[65] Sellele protsessile oli iseloomulik, et nuhi ettekannete põhjal esialgu arreteeritud 4 muuseumi töötajale lisandus intensiivsete ülekuulamiste tagajärjel muuseumi kogu teaduslik personal. Esialgu süütuina paistnud seltskondlike Nõukogude-vastaste jutukeste teatud mööndustega omaksvõtmist osa ülekuulatavate poolt ja KGB relvaspetsi leitnant Jeršovi tehnilist lõppjäreldust,

et muuseumisse kogutud vanu, katkisi ning ilma oluliste osadeta relvi on võimalik töökorda seada („puuduvad detailid on asendatavad, kui on varuosad, saab relvi kasutada") tõlgendati ülestõusuks ettevalmistumise tõestusena.

1945. aasta 23. mail, kui „relvastatud ülestõusu" vandenõu uurimine oli veel täies hoos, sekkus ka EKP Keskkomitee büroo. Asja arutati ja võeti vastu otsus „Olukorra kohta Tallinna linna Ajaloomuuseumis". Otsuses rõhutati, et muuseumi aparaati on pääsenud Nõukogude-vastased isikud, kes on oma töös näidanud Saksa okupantide tegevust heatahtlikus valguses. Määrati, et muuseumi juhtiv aparaat tuleb komplekteerida poliitiliselt ustavatest inimestest.[66] Oktoobri lõpuks oli juurdlus lõppenud ja selle materjalid suunati erinõupidamisele, mis määras meestele valdavalt 10 ja naistele 8 aaastat vangilaagrit (mõnede eranditega).

Kõik süüdimõistetud istusid oma karistusaja ära, üks suri laagris, üks vahetult pärast vabanemist. 1957–1958 vaadati süüasi uuesti läbi ning lõpetati süütõendite puudulikkuse ja kuriteo koosseisu puudumise tõttu. Ajaloomuuseumi protsessi kujunemist, käiku ja tagajärgi käsitlenud Sirje Annist jõudis järeldusele, et „paranoilisele kommunistlikule totalitaarsüsteemile jalgujäänud haritlased olid lihtsalt süüdi selles, et neil olid demokraatlikud veendumused erinevate seisukohtade ja diskussioonide lubatavusest ja nad arvasid, et neil on õigus oma keelele, kultuurile ja riigile, sellistena olid nad täiesti teistlaadi kultuuri esindavale süsteemile vastuvõetamatud".[67]

5.7. SOTSIAAL- JA HUMANITAARTEADUSTE VÕLTSIMISE NING LOODUSTEADUSTE MOONUTAMISE PÕHJUSTATUD KAHJUD

Okupatsioonivõimude ideoloogiline surve tekitas suurt kahju: paljud seni tunnustatud seisukohad keelustati ning kogu vastav faktoloogia töötati ümber ja kohandati kommunistliku ideoloogia ja impeeriumikesksete käsitlustega. Palju uurimisjõudu ja üliõpilaste õppeaega ning muid ressursse raiskavaks kujunesid pseudoteaduste – NLKP ajaloo ja teadusliku kommunismi – ulatuslikud uuringud ning nende suuremahuline sundõpetamine kõigis Eesti kõrgkoolides.

Marksismi-leninismi õpetuse ja selle stalinlike täienduste ülimuslikkuse kuulutamise ning nende kaanonite jäiga rakendamisega teaduslike uuringute vallas loodi tingimused pseudoteaduste arenguks ka loodusteaduste ning täppisteaduste valdkonnas. Näiteks kuulutati geneetika kodanlikuks ebateaduseks, selle uurimine keelustati ning nimekaid teadlasi represseeriti, pikka aega oli pidurdatud ka küberneetika areng. Ideoloogiliste pseudoteaduslike käsitluste pinnalt kujunesid aga üha uued suured stalinlikud looduse ümberkujundamise plaanid. Alljärgnevalt vaatleme lähemalt Eesti ajaloo võltsimise ja lõssenkismi juurutamise kahjulikke tagajärgi.

5.7.1. EESTI AJALOO SOVETLIKU KÄSITLUSE LOOMINE NING SELLE PÜSIMINE

Ajalooteaduse olukord Eestis halvenes oluliselt ajavahemikul 1939–1944, see oli seotud tööolude ja avaldamisvõimaluste, erinevate ajaloovaldkondade tippasjatundjate ja ka kõrgkoolide pedagoogilise personaliga. Mõned tunnustatud spetsialistid olid Saksa okupatsiooni ajal surnud (Otto Liiv, Hendrik Sepp), mõned läände põgenenud (Evald Blumfeldt, Juhan Vasar, Arnold Soom, Erik Tender), mõned 1945 vangistatud (August Annist, vangistuses 1945–1950; Peeter Tarvel, vangistuses 1945–1950, suri Siberis asumisel 1953. a.).

TRÜ juures komplekteeriti 1944. aasta sügisel kolm väikest ajalookateedrit, igaühes vaid kaks-kolm õppejõudu. 1947 asutati kolme uurimissektoriga ENSV TA Ajaloo Instituut; mille direktoriks sai Richard Kleis, sektoreid valiti juhtima Artur Vassar, Harri Moora ja Voldemar Vaga. Samal aastal loodi Tallinnas NLK(b)P Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi Eesti filiaal – EK(b)P Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut. Selle üdini nõukoguliku asutuse direktoriks sai Venemaalt tulnud parteitöökogemustega Ivan Käbin ja direktori asetäitjaks Joosep Saat. Instituudi põhiülesanne oli parteiajaloo uurimine ja marksismi-leninismi klassikute tööde eesti keeles avaldamine. Sellises organisatsioonilises raamistikus algas Eesti ajaloo uurimise „ümberkorraldamine ja täielikku vastavusse viimine marksistlik-leninliku metodoloogiaga", kommunistlikust ideoloogiast ja impeeriumikesksusest tulenevate nõuete alusel ajaloo ümberkirjutamine ning uue ajaloolaste põlvkonna kasvatamine.

Ajalooga tegelemine ei olnud ausameelsetele ajaloolastele noil aastail kerge. „Eriti piiratud olid võimalused lähiajaloo valdkonnas, mille kõik senised käsitlused läksid keelatud raamatute nimekirja juba 1940. aastal. … Lähiajaloo käsitlus sõltus täielikult stalinlike parteijuhtide propagandistlikest taotlustest. … Kõik sobimatu kuulus mitteteadmisele, see ei tohtinud saada avalikuks ega minna ajalukku. … Pool elu oli salastatud … Tekkis nõukogulik kaksikmoraal, kus küüniliselt põimusid valetamine, oma naha hoidmine ning lömitav teesklus ja järelekiitmine võimukandja ees."[68] Isegi tollased parteiajaloolised käsitlused olid uuelaadsete nõukogulike raskuste ees, sest paljude eelmiste kümnendite Eesti juhtivate kommunistide nimetamine oli keelatud (nad olid hukatud stalinlike puhastuste käigus). Ajapikku lisandus keelatud isikute nimekirja üha uusi Eesti kultuuritegelaste, teadlaste, endiste kommunistliku partei tegelaste ning nende truude teenrite nimesid.

1940. aastate II poolel kujunesid Eesti lähiajaloo sovetliku käsitluse põhiprobleemideks Balti riikide annekteerimise kujutamine NSV Liiduga vabatahtliku liitumisena, Eesti viimaste kümnendite poliitilise, majandusliku ja kultuurilise arengu stalinlike mallide alusel ümberhindamine ning kodanliku natsionalismi rahvavaenulikkuse paljastamine ja selle

väljajuurimine. Nende lähiajaloo pakiliste küsimuste kõige õigemale ideoloogilisele hindamisele ja Eesti rahva uue, nõukoguliku ajaloo loomisele-kirjutamisele pretendeerisid kaks ideoloogiavõimude ees võistlevat grupeeringut. Esimene neist oli Nikolai Karotamme leeri „ideoloogilise ajalooteenistuse" meeskond eesotsas Hans Kruusiga ja teine vähehaaval jõudu koguva I. Käbini stalinlikuma leeri „ideoloogilise ajalooteenistuse" grupp eesotsas Gustav Naaniga.

Eesti lähiajaloo ümberkirjutamine algas koos teise NSV Liidu okupatsiooniga. Aastail 1945–1947 oli ümberhindamise teoreetiliseks ja sisuliseks eestvedajaks H. Kruus. Juba 1945. aastal andis ta välisasjade rahvakomissarina TRÜ-s tehtud ettekandes marksistliku hinnangu Eesti Vabariigi välispoliitikale. Ettekanne avaldati „Postimehes". Hiljem tuli H. Kruusil end parandada ja kahetseda oma kunagisi kodanlikke seisukohti mitmetes ajaloo küsimustes, eelkõige aga suhtumises Eesti vabadussõja käsitlustesse. Oma endiste tööde ja seisukohtade avaliku kriitika ning ümberhindamisega olid sunnitud noil aastail üldsuse ees esinema ka R. Kleis ja H. Moora.

Märksa radikaalsematelt, töörahva klassipositsioonidelt lähtuvat ning stalinistlike hoiakutega paremini kokkukõlavat Eesti ajaloo ümberkirjutamist taotles Moskvas värskelt parteilise hariduslihvi saanud G. Naan. Aastail 1945–1946 avaldas ta ajakirjas „Eesti Bolševik" kolm artiklit, mis 1947 ilmusid raamatuna „Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus".[69] Raamat sai peatselt kodanliku natsionalismi vastase võitluse stalinlikuks alusdokumendiks ning hilisemate I. Käbini ja KGB läbiviidud puhastuste ideoloogiliseks õigustuseks. See üllitis kujunes ka G. Naani juhitud Eesti ajaloo ümberkirjutamise ideoloogiliseks aluseks ja sisuliseks eeltööks ning jäi G. Naani ainsaks monograafiliseks „teadustööks".

Ühiskonnateadlaste hulgas paistsid G. Naani kõrval kodanlike natsionalistide paljastamisel bolševistlikult jõulise stiiliga silma ka Viktor Maamägi ja Paul Vihalem.

Kodanlike natsionalistide paljastamine ja väljarookimine ning lääne ees lömitavate teadlaste hukkamõistmine ja ümberkasvatamine võttis erilise ulatuse EK(b)P juhtkonnas puhkenud võimuvõitluse ajal 1949–1951. Peamistes teadusasutustes (TRÜ, Eesti NSV TA) vahetati senised, Eesti teaduse ja kultuuri arenguga tihedalt seotud inimesed välja Venemaalt kutsutud, I. Käbinile ideoloogiliselt ustavamate kommunistide vastu.

Eesti NSV TA presidendi ametikohalt vallandatud juhtiv ajaloolane H. Kruus jäeti neljaks aastaks vanglasse eeluurimise alla, Ajaloo Instituudi direktori kohalt vallandati R. Kleis, TRÜ juures kaotati Eesti ajaloo ja arheoloogia professuurid. Samal aastal sai Ajaloo Instituudi direktoriks G. Naan, kes asus juhtima ka stalinlik-nõukoguliku Eesti NSV ajaloo koostamist. Juba järgmisel aastal valiti G. Naan Eesti NSV TA akadeemikuks ning edutati akadeemia asepresidendiks. Ajaloo Instituudi direktoriks sai Leningradis 1941. aastal ülikooli lõpetanud V. Maamägi.

Aastaid kiireloomulise ideoloogilise tellimusena päevakorras olnud „Eesti NSV ajaloo" koostamiseks oli G. Naanil nüüd ideoloogiavõimude täielik usaldus, vabad käed ning kuulekas põhiautorite töögrupp, kuhu kuulusid H. Moora, A. Vassar, Hilda Moosberg, J. Saat ja V. Maamägi. Eesti ajaloo uus käsitlus sündis koostöös kommunistliku partei juhtkonnaga. G. Naan pöördus n-ö. kahtlaste küsimuste korral abi saamiseks otse I. Käbini poole.

Suhteliselt mahukas (484 lk.) „Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)" ilmus 1952. aasta lõpus. Stalinlik-nõukogulik Eesti ajaloo käsitlus oli valmis saanud! Seda soovitati laialdaselt kasutada parteipropagandas aga ka kõrgkoolides ja keskkoolides õppevahendina.

Õige pea, mõned kuud pärast Stalini surma 1953. aasta märtsis, hakkas selguma raamatu mittevastavus muutunud poliitilisele olukorrale. Kohe hakati ette valmistama raamatu teist trükki. 1957 ilmunud „Eesti NSV ajaloo" uues väljaandes oli küll paljusid formuleeringuid muudetud, käsitletud varem mahavaikitud ajaloolisi isikuid jms., kuid „Stalini päevil paika pandud ajaloolised põhitõed jäid siiski vankumatult püsima ..."[70] Põhijoontes püsisid sovetlikud ajaloovõltsingud ning sovetlik ajalookäsitlus ja -seletus kuni NSV Liidu lagunemiseni (vt. lähemalt ka A. Viires, 2003). Kaua aega pärast Stalini isiku kultuse hukkamõistmist ning EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi otsuste taunimist parteiliikmete eneste poolt kirjutati kolmeköitelise Eesti NSV ajaloo III köites (1971) ikka veel niiviisi: „40-ndate aastate lõpul ja 50-ndate aastate algul etendas märkimisväärset osa eesti marksistliku ajaloolise mõtte ideoloogilisel tugevdamisel Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige G. Naan."[71] Veel 1980. aastate algupoolel ilmusid Eestis mahukad koguteosed „Tartu ülikooli ajalugu. 1632–1982" (1982) ning „Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986" (1986), mis 20. sajandi II poole Eesti ajaloo sündmuste ja arengu käsitlemisel osutusid juba mõne aasta pärast iganenuks ning sovetlike ajaloovõltsingute raames ja vaimus koostatuks.

5.7.2. GENEETIKA MURDMINE LÕSSENKISTLIKUKS PSEUDOTEADUSEKS[72]

Nõukogude võim oma terrori ja miljonite süütute inimeste hävitamisega haardus ka teaduse külge. Vägivaldselt juhiti teaduslik mõte suundadesse, mis olid meelepärased Stalinile ja tema agaratele tallalakkujatele. Üks suur teadusharu, mida asuti juba 1930. aastatel ideoloogiliselt õiges suunas ümber kujundama, oli geneetika. Geneetiline korpuskulaarteooria ja geenide olemasolu üldse tunnistati agrobioloog Trofim Lõssenko (1898–1976) poolt kodanlikuks, imperialiste teenindavaks ebateaduseks. Lõssenko ja tema ümber koondunud bioloogid ja agronoomid eitasid geenide kui organismi omadusi pärilikult edasi kandvate kehakeste olemasolu. Organism tervikuna on pärilikkuse kandja, mitte mingid müütilised

geenid, väitis Lõssenko. Klassikalise geneetika demagoogilise kriitika kõrval suhtus Lõssenko halvustavalt ka darvinistlikku evolutsiooniõpetusse, väites, et see tuleb asendada „mitšuurinliku loova darvinismiga", mis eitab liigisisese võitluse kui olulise evolutsiooniteguri olemasolu. Lihtsamalt öeldes, Lõssenko asendas tõelise evolutsiooniõpetuse lamarkismiga.

Lõssenko taktika võimude suhtes seisnes lõpututes lubadustes tõsta Nõukogude põllumajandus kiiresti enneolematule tasemele. Ta propageeris nn. kolhoosnikuteadust – iga kolhoosnik võib teadust arendada, teaduslikke katseid korraldada, oma teadustulemusi trükis avaldada jms. Sellega tekitas Lõssenko suure pretensioonika poolharitlaste ja ebateadlaste armee, kes ei teadnud midagi teaduslike katsete puhtuse nõuetest, teaduse traditsioonidest, teaduse erinevate arenemisjärkude saavutustest jms. Lõssenko sisendas oma jüngritele veendumust teadustöö lihtsusest ja sellest, et ainult kommunistliku-sotsialistliku korra juures on võimalik praktiliselt tähtsate probleemide objektiivne lahendamine, kapitalistlik-imperialistlik kord seda ei võimalda.

Kui tapeti suur teadlane Nikolai Vavilov, hakkasid paljud tõelise bioloogia, eriti geneetika esindajad mõistma Lõssenko ohtlikkuse ulatust. Teda hakati järjest teravamalt kritiseerima. Kriitika olukorras aga selline õpetus nagu Lõssenko oma eksisteerida ei saanud. Tema vaateid kritiseerisid sellised väljapaistvad teadlased nagu Pjotr Žukovski, Nikolai Dubinin, Ivan Schmalhausen, A. Formosov, A. Sabinin jmt. Lõssenko pöördus abi saamiseks Stalini poole, et päästa ennast ja mitšuurinlikku bioloogiat kriitikast ja asuda vastupealetungile, organiseerides V. I. Lenini nimelise Põllumajandusteaduste Akadeemia augustisessiooni „Olukorrast bioloogiateaduses", mis toimus 31. juulist 7. augustini 1948.

Lõssenko eesmärk oli koletu – purustada evolutsiooniteooria ja geneetika kiiresti arenevad ja progresseeruvad seisukohad ning asendada need teadused Nõukogude mitšuurinliku darvinismi ja uue pärilikkusõpetusega, mis eitab pärilikke tunnuseid edasi kandvate geenide olemasolu.

Augustisessiooni põhiettekanne oli Lõssenkolt eneselt. Järgnes 48 kaasettekannet, milles Lõssenko revolutsioonilisi vaateid kiideti. Ja siis lasti kõnelda (mitšuurinlaste mõnitavate vahelehüüete saatel) ka kaheksal tõsiteadust esindaval õpetlasel.

Pärast augustisessiooni algasid puhastusoperatsioonid – sadade lõssenkismi kriitikaga esinenud teadlaste vallandamine senistelt töökohtadelt, nende arreteerimine ja asumisele saatmine ning isegi hukkamine stalinlikes piinakambrites. Kümned instituudid ja uurimislaboratooriumid kas suleti või muudeti nende uurimisprofiili nii, et neis ei saanud enam tegelda tõelise geneetika, evolutsiooniteooria, biokeemia, füsioloogia ja teiste selliste teadusharudega, milles Lõssenko nägi oma õpetusega konkureerivate vaadete arendust. Üle kolme tuhande teadlase pidi kurikuulsa augustisessiooni tagajärjel uut töö- või tegevuskohta otsima.

Nagu Nõukogude võimu ajal tavaks ja seaduseks, pidid tsentris (Moskvas) ette võetud aktsioonid kohapeal (provintsis) kopeeritud saama. Juba septembrikuus läks lahti rahvavaenlaste – antimitšuurinlaste ja antilõssenkistide – otsimine Tartu Riiklikus Ülikoolis, Teaduste Akadeemias jm. Toimusid parteiorganisatsioonide kinnised koosolekud (TRÜ-s 14. septembril 1948), et välja selgitada mendelismi ideid levitavad teadlased, et neid siis üldsuse ees häbistama hakata. Kinnisel parteikoosolekul esines põhiettekandega taimefüsioloog H. Kallas. Tema esinemine (nagu ülejärgmisel päeval aulakoosolekulgi) oli niivõrd sumbuurne, et isegi parteikaaslased ei jäänud sellega rahule. Koosoleku protokollist võib aru saada, et H. Kallas kritiseeris professor Juhan Auli rassismi ja puhta teaduse propageerimise eest. Koosolekul kritiseeriti teravalt prof. Liidia Poska-Teissi (õpetab Mendeli seadusi!), Herbert Normanni (vaikib, kui kiidetakse mendelismi!), professoreid Heinrich Riikojat ja Konstantin Ramulit (puhta teaduse kaitsmise eest!), Harald Habermani (lõssenkistide arvates Poljakovi antidarvinistliku õpiku trükkisuunamise eest!) jms. Nende ja teiste professorite põhikriitikuks oli teaduskauge polkovnik Vill. 16. septembril toimus aulakoosolek, millel ülistati Mitšurini materialistlikku bioloogilist õpetust, mille olid inimkonna jaoks avastanud Lenin ja Stalin (!) ja otsustavalt ellu rakendanud suur teadlane akadeemik Lõssenko. Mitšurini ja Lõssenko sadades kordades ülistamine muutus kiiresti igavaks ja tüütavaks, vahelduseks oli vaja verd. Seda saadi nende teadlaste sõnavõttudest, kes püüdsid oma vaateid õigustada ja sordiaretaja Mitšurini töid objektiivselt hinnata. Dotsent Hugo Sutter väitis, et Mitšurin oli tõesti hea aednik, kuid tema teoreetiline baas oli nõrk. See kutsus esile koosoleku korraldajate raevu, Sutterist sai tükiks ajaks Nõukogude bioloogia vaenlase musternäidis. Koosolekul sõnavõttudega esinenud teadlased õppisid kiiresti ära, et Mitšurini-Lõssenko uue bioloogia kriitika on enesetapp. Seetõttu hakati kasutama enesekriitika ja lõssenkismi mõõduka kiitmise taktikat (August Vaga, Harald Habermani, Artur Valdese, Osvald Halliku, Voldemar Üpruse jt. sõnavõtud).

Lõssenko kaaskond tegutses kiiresti – üle poole tuhande leheküljelise mahuga augustisessiooni stenogrammi tõlge eesti keelde trükiti kahe nädalaga. Oktoobris 1948 peeti Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik sessioon ja aasta lõpul ilmus mahukas kogumik „Teaduslik sessioon bioloogia küsimustes”. See algas palava armastusavaldusega Stalinile, järgnesid TA presidendi Hans Kruusi, Johan Eichfeldi, Julius Aamisepa, Mihkel Pilli, Harald Habermani, Aare Punga, H. Seebergi ja A. Trutnevi artiklid ning paljude teadlaste ja ühiskonnategelaste sõnavõtud. J. Eichfeldi, ENSV TA Bioloogia ja Põllumajandusteaduste Osakonna akadeemiksekretäri artikkel äratas tähelepanu paari eripäraga. See „tulihingeline mitšuurinlane ja akadeemik Lõssenko lähim kaasvõitleja” (nagu iseloomustas teda H. Kruus) leidis küll kõige teravamaid ja hävitavamaid väljendeid korpuskulaargeneetikat pooldavate Vene

teadlaste kohta (N. Dubinin, M. Zavodovski, I. Schmalhausen, Rapoport jt.), kuid ei öelnud ühtegi halvustavat sõna Eesti teadlaste kohta, kes on pooldavalt suhtunud mendelismi, morganismi ja weismanismi – kuigi ta konstateerib, et minevikus oli Lääne-Euroopa geneetikute mõju Eesti sordiaretajatele väga suur. On avaldatud arvamust, et Eichfeldi sellise suhtumise tõttu oli augustisessiooni negatiivne mõju Eesti bioloogiale ja teistele loodusteadustele nõrgem kui Nõukogude Liidu teistes osades, eriti Moskvas ja Leningradis, kus lõssenkismi ohvriks langes tuhandeid teadlasi ja teadustegelasi. Erast Parmasto arvates oli Eichfeldi tagasihoidlikkuse põhjuseks see, et Eesti bioloogia ja põllumajandusteaduste ametliku juhina, akadeemiksekretärina, oleks ta teisiti käitudes heitnud halba varju ka omaenese juhtimistegevusele.

Eesti ja Eestist pärit teadlaste hulgas oli suhteliselt vähe aktiivseid, veendunud lõssenkiste. Neid teadlasi, kes ideoloogiliste, maailmavaateliste või teaduslike veendumuste pärast kahtlustatavatena olid sunnitud Mitšurini ja Lõssenko vaadete suhtes toetavalt sõna võtma, ei saa ju lõssenkistideks nimetada. Nad tegid seda ähvardava sunni mõjul, püüdes sellega päästa ennast ja oma kolleege võimalike repressioonide eest. Agressiivselt avameelsed ja veendunud lõssenkistid olid Eestis vaid H. Kallas (taimefüsioloog), August Marland (fütopatoloog), 1951. aastal TRÜ-sse tööle asunud Oleg Mihhailov (geneetik) ja Aleksander Perk (taimefüsioloog), O. Priilinn (geneetik) ja mõned teised. Nagu eespool öeldud, on J. Eichfeldi (Eesti NSV TA president 1950–1968) tegevuse hindamine keerulisem. Ta oli küll Lõssenko vaadete veendunud pooldaja, aga suurte kogemustega paljunäinud praktikuna ning teadlasena hoidus ta liialt teravatest ja lõplikest hinnangutest Eesti teadlaste tegevuse ja uurimistulemuste kohta. Ometi oli ka J. Eichfeld süüdi selles, et ta (nagu kõik lõssenkistid) osales Nõukogude Liidus suure teadusharu, eelkõige geneetika arengu seiskamises ja ebateaduslike vaadete propageerimises.

Kohe pärast lõssenkismi triumfi algas teadus- ja õppeasutustes (TRÜ, EPA, TA jmt.) nende teadlaste tagakiusamine, kes lõssenkistide survele ei allunud. Nad vallandati (prof. Üprus, prof. Aul jt.) ja asendati lõssenkismile ustavust vandunud tegelastega (olgu nende kvalifikatsioon ükskõik kui madal). Bioloogia, agronoomia ja nende seosteaduste uurimine ja õpetamine langes masendavalt madalale tasemele. Õnneks oli samal ajal ka niisuguseid uurijaid ja õppejõude, kes oma tegevuse ohtlikkusest hoolimata jätkasid tõelise, moonutamata teaduse esitamist (näiteks prof. L. Poska-Teissi üldbioloogia ja histoloogia loengud). Pärast Stalini surma algas NSV Liidus esialgu ettevaatlik ja kaudne lõssenkismi kriitika (näiteks ajakirjas „Ботанический журнал"), õppejõud julgesid tagasi tulla oma endiste loengutekstide juurde, uurimislaborites jätkati (algul ametlikes teaduslikes uurimisplaanides fikseerimata) poolelijäänud probleemide käsitlemist. Julgelt ja kategooriliselt hakati lõssenkismile vastu alates kuuekümnendatest aastatest. Jaanuaris 1965 toimus TRÜ Vanemuise

tänava ringauditooriumis bioloogiaküsimuste arutamiseks rahvarohke koosolek, mille organiseerisid Looduseuurijate Selts, TRÜ, EPA ning Zooloogia ja Botaanika Instituut. Avameelsetes sõnavõttudes paljastati lõssenkismi tagurlikkus ja ebateaduslikkus. Oodati lõssenkismimeelsete vastulauseid. Aga nad vaikisid. Nende üle oli saavutatud võit.

---

[1] 1919–1939: 42,9% doktoritest oli arstiteaduse, 18,6% matemaatika-loodusteaduse, 10,3% filosoofiateaduse, 5,1% põllumajandusteaduse, 4,5% õigusteaduse valdkonnast.

[2] 1934, kui TÜ juurde asutati tehnikateaduskond, jõudis ülikoolile orienteeritud teadusasutuste võrgu areng üldjoontes lõpule. TÜ-l oli selleks ajaks 8 teaduskonda: õigus-, arsti-, filosoofia-, matemaatika-loodus-, loomaarsti-, põllumajandus-, tehnika- ja usuteaduskond. Ülikooli juures tegutses 19 instituuti ja 28 kabinetti, iseseisvate allüksustena 3 laboratooriumi, 9 kliinikut ja rohkesti muid allasutusi.

[3] Vt. „Tartu Ülikooli ajalugu", III. 1982, lk. 163.

[4] Sh. 71 professorit, 35 dotsenti, 10 vanemõpetajat, 23 õpetajat, 142 assistenti, 36 vanemlaboranti, 39 laboranti, 24 vanempreparaatorit ja 5 preparaatorit; vt. EAA, f. R-355, n. 1, s. 7, l. 72.

[5] Vt. Eesti NSV Teataja, 1940, 24, 268.

[6] Ruus, V., 1980, 17.

[7] Vt. „Postimees", 7. august 1940.

[8] Tuntuimad olid Ants Piip (1884–1942; õigusteadlane, TÜ rahvusvahelise õiguse prof. 1919–1940; arreteeriti 1940, suri vangilaagris 1942) ja Ferdinand Linnus (1895–1942; etnograaf, filosoofiadoktor 1938, TÜ õppejõud 1930–1939, Eesti Rahva Muuseumi direktor 1929–1941; arreteeriti juunis 1941 ja suri vangilaagris 1942).

[9] 1919–1939 lõpetas õigusteaduskonna 1618 üliõpilast, 1920–1940 kaitsti ülikooli juures 10 õigusteaduse doktori dissertatsiooni, 1940. a. juunis oli õigusteaduskonnas 12 professorit, 10 õppeülesandetäitjat, 5 vanemassistenti, 1 nooremõppejõud ja 1 eriaineõpetaja.

[10] Rebane, Ilmar. „Eesti õigusteadlased eile, täna, homme". Mana, 61–62, lk. 120–127.

[11] Samas, 38.

[12] Erinevates allikates ja ülevaadetes, ka veel aastakümneid hiljem ilmunuis, on toodud purustuste ja kahjude kohta erinevaid andmeid. Käesoleva ülevaate maht ei võimalda kasutatud allikaid kõrvutada ning üksikasjalikult analüüsida.

[13] 1940. a. juunis oli TTÜ-s 14 professorit, 4 adjunktprofessorit (vastab dotsendile), 25 assistenti ja 21 õppeülesandetäitjat; ülikoolil oli 19 õppe- ja uurimislaborit.

[14] Hukatutest tuntuimad olid Artur-Tõeleid Kliimann (1899–1941; TÜ haldusõiguse ja -protsessi prof. 1933–1941, TRÜ prorektor 1940–1941) ja Peeter Rubel (1905–1941; TÜ agraarpoliitika ja ühistegevuse ning agraarökonoomika ja plaanimajanduse prof. 1938–1941). Paarkümmend õppejõudu heideti mõneks ajaks koonduslaagrisse (nende hulgas professorid Peeter Tarvel, Arnold Humal ja Voldemar Vadi).

[15] Vt. Kalits, Johannes, 1965, 99.

[16] Vt. EAA, f. 2100, n. 15, s. 12, lk. 6–7.

[17] Myllyniemi, Seppo, 1973, 179.

[18] Vt. „Postimees", 17. oktoober 1942.

[19] Ainuüksi õigusteaduskonna õppejõududest põgenes 11; kui õppetöö uuesti algas, oli kunagisest 30 õppejõust alles ainult 6, sh. 4 professorit (Juhan Vaabel, Helmut Kadari, Leo Leesment ja Elmar Ilus).

[20] Oras, Ants, 2002, 232–233.

[21] 1944. a. sügisel põgenesid nt. rahvaluuleteadlane Oskar Loorits, luuletaja ja kirjandusteadlane Gustav Suits, keeleteadlane Julius Mark, õigusteadlane Jüri Uluots, keeleteadlane Peeter Arumaa, klassikaline filoloog Pärtel Haliste, pedagoogikateadlane Juhan Tork, soome keele lektor Aino Suits-Thauvon, mikrobioloog Karl

Schlossmann, keeleteadlane Andrus Saareste, majandusgeograaf Edgar Kant, õigusteadlane Adolf-August Perandi, arstiteadlane Harald Perli. Juba 1940. a. asus Soome geograaf August Ferdinand Tammekann.

[22] Kalits, Johannes, 1960, 341.

[23] „Tallinna Polütehniline Instituut", 1986, 99; ERA, f. R-14, n. 3, s. 66, l. 3, 4, 8.

[24] Vt. „Tallinna Polütehniline Instituut", 1986, 101–103.

[25] Lühikesed semestrid olid iseloomulikud kogu selle perioodi õppetööle, mis oleks pidanud toimuma 1939. ja 1940. a. õppekavade järgi, need aga nõudsid märksa mahukamat auditoorset õppetööd, üle 30 eksami sooritamist, umbes 25 praktikumi tegemist ning kursuseprojektide koostamist.

[26] Rahapuudusel polnud TTÜ teadlastel sageli võimalik saada ka uurimistööks vajalikke materjale. TTÜ kaetud kulud olid nt. 1943. a. 375 240 rmk, millest õppejõudude ja muu personali töötasu moodustas u. 70%. Kõrgkooli muude vajaduste katteks raha peaaegu ei jäänudki.

[27] Vt. „Tallinna Polütehniline Instituut", 1986, 104.

[28] Vt. ERAF, f. 1, n. 48, s. 187, l. 1.

[29] Samas, l. 8–9.

[30] Samas, l. 10.

[31] Vt. venekeelset protokolli: ERAF, f. 151, n. 6, s. 24, l. 42–44.

[32] Ülikoolisisese komparteilise repressiivpoliitika löökide alla sattusid nt. õigusteaduskonna professorid Elmar Ilus ja Helmut Kadari ning dotsendid Ilmar Rebane, Hillar Randalu, Leo Leesment ja Johannes Mäll, matemaatika-loodusteaduskonna professorid Hermann Jaakson, Jaan Sarv, August Vaga jt., loomaarstiteaduskonna professorid Elmar Vau, Johannes Tomberg ja Ferdinand Laja, metsateaduskonna dekaan dotsent Valdek Ritslaid, arstiteaduskonna professorid Rudolf Bernakoff, Artur Linkberg ja mitmed teised, ajaloo-keeleteaduskonna õppejõududest kuulusid lahtilaskmisele professorid Harri Moora ja Voldemar Vaga, dotsendid Richard Kleis, Johannes Silvet, Valmar Adams ja mitmed teised.

[33] ERAF, f. 1, n. 59, s. 3, l. 1.

[34] ERAF, f. 151, n. 7, s. 4, l. 23.

[35] Martis, E. „Üliõpilaste represseerimisest 1950–1951". Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, 25. Tartu, 1991, lk. 34–36.

[36] Klement, Fjodor, 1983, 116.

[37] Samas, 117–118.

[38] ERAF, f. 151, n. 8, s. 3, l. 69.

[39] ERAF, f. 1, n. 59, s. 11, l. 38.

[40] Karotamm oli n-ö. leninlikul seisukohal, et põhiline, mille järgi Nõukogude võim otsustab kodanliku korra ajal üleskasvanud haritlaskaadri üle, on see, kuidas nad töötavad uue ühiskonna ülesehitamisel. Nendest, kes ei kuuletunud ega tulnud kaasa, pidi „... eluratas üle veerema". Samas tehti esialgu mööndusi Eesti tehnilise intelligentsi apoliitilise enamuse suhtes, kinnitades, et „tuleb osata eraldada vaenlast inimesest, kel pole küsimusest veel õiget arusaamist". N. Karotamm. „Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi". Tallinn, 1947, lk. 95.

[41] ENSV Teataja, 1945, 15, 224.

[42] ERAF, f. 910, n. 2, s. 3, l. 76.

[43] Koosolek 5. aprillil 1948. ERA, f. 910, n. 1, s. 12, l. 56.

[44] Samas, l. 112.

[45] Samas, l. 112.

[46] Jaan Lukas, TPI sõjalise kateedri juhataja, oli arreteeritud 24. märtsil 1950 ja Olav Mullas, TPI sõjalise kateedri õppejõud, 18. märtsil 1950. Jaan Lukas suri vangilaagris 1953. a.

[47] „Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986". Tallinn, 1986, lk. 174.

[48] „Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986". Tallinn, 1986, lk. 190.

[49] Selles läkituses rõhutatakse, et „Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond võtab endale vastutusrikkad ülesanded tõeliselt nõukoguliku ideoloogia kindlustamise alal Eesti töötajate hulkades, tuginedes marksistlik-leninliku teooria ülivõimsale jõule, mille ees purunevad iganeva kapitalistliku maailma kõik valeõpetused".

Jossif Vissarionovitš Stalinile. Kallis Jossif Vissarionovitš! Teaduslik sessioon 23.–29. apr. 1947. a. Üldkogu istungid. Tartu, 1948, lk. 8.
[50] ERAF, f. 1, n. 4, s. 1087, l. 139–191.
[51] Samas, l. 82.
[52] Tamm, A. „Aga see oli üks mees". Tallinn, 2003, lk. 112.
[53] Tamm, A. „Aga see oli üks mees". Tallinn, 2003, lk. 202.
[54] Veskimägi, Kaljo, 1996, 24–29.
[55] Samas, 132–134.
[56] Johani, Helene; Meo, 1950, 12.
[57] ERAF, f. 1, n. 47, s. 35, l. 238.
[58] Samas, 238.
[59] Veskimägi, Kaljo, 1996, 309.
[60] ENSV Teataja, 1940, 4, 30–31.
[61] Varkki, B., 1968, 2–3. ENSV MN juures asuv Arhiivide Valitsus. Rotaatorpaljundus.
[62] Kipper, E. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 17.
[63] Vt. lähemalt A. Lember. Обзор ... Riia, 1968, lk. 28.
[64] Piirimäe, Helmut. „Mõningaid probleeme teaduslikust ekspertiisist". Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid. Riia, 1968, lk. 5–6.
[65] Annist, Sirje, 2002, 40–57.
[66] ERAF, f. 1, n. 4, s. 184, l. 41–42.
[67] Samas, 56.
[68] Viires, A. „Eesti ajalugu stalinlikus haardes". Tuna, 2003, 1, lk. 38.
[69] Naan, Gustav. „Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus". Tallinn, 1947, lk. 128.
[70] Viires, A. „Eesti ajalugu stalinlikus haardes". Tuna, 2003, 1, lk. 47.
[71] „Eesti NSV ajalugu", III. Tallinn, 1971, lk. 629.
[72] Artikli allosa „Geneetika murdmine ..." on kirjutanud akadeemik Hans-Voldemar Trass.

Kasutatud kirjandus

Annist, Sirje. *Ajaloomuuseumi protsess 1945.–1946. aastal*. Tuna, 2002, 3.

Eesti NSV ajalugu, 3. Tallinn, 1971.

Eesti NSV Teataja. 1940, 1945.

ERAF fondide dokumendid.

Kalits, Johannes. *Mõningaid märkusi Tartu Riikliku Ülikooli arengust – minevik ja tänapäev*. Tallinn, 1960, lk. 341.

Karotamm, Nikolai. *Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi*. Tallinn, 1947.

Klement, Fjodor. *Templid teaduse teedel*. Tallinn, 1983.

Martis, Ela. *Üliõpilaste represseerimisest 1950–1951*. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, 25, lk. 34–36. Tartu, 1991.

Mitt, A. *Meenutusi*. Tallinn, 1977.

Mägi, Arvo. *Eesti rahva ajaraamat*. Stockholm, 1979.

Myllyniemi, Seppo. *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944*. Helsinki, 1973.

Naan, Gustav. *Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus*. Tallinn, 1947.

Oras, Ants. *Eesti saatuslikud aastad 1939–1944*. Tallinn, 2002.

Postimees. 1940, 1942.

Rebane, Ilmar. *Eesti õigusteadlased eile, täna, homme*. Mana, 61–62.

Ruus, V. *Ülikooli parteiorganisatsioon nõukogude kõrgkooli kujundamise perioodil (1940–1941)*. – TRÜ Toimetised. Vihik 536, lk. 17. Tartu, 1980.
Tamm, A. *Aga see oli üks mees*. Tallinn, 2003.
Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986. Tallinn, 1986.
Tartu Ülikooli ajalugu. 3. kd. Tallinn, 1982.
Teaduslik sessioon 23.–29. aprillini 1947. a. Üldkogu istungid. Tartu, 1948.
Varkki, B. *50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta*. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid. Tallinn, 1968.
Veskimägi, Kaljo-Olev. *Nõukogude unelaadne elu*. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996.
Viires, A. *Eesti ajalugu stalinlikus haardes*. Tuna, 2003, 1.

VI

KUNSTIELU

Jaak Kangilaski

1944. a. kaotas Eesti umbes kolmandiku oma loovkunstnikest, sest nad põgenesid välismaale. Kodumaale jäänuile osutus raskeimaks ajaks nn. stalinistlik periood (1948–1956), kuhu langes enamik represseerimistest ja vanglakaristustest, kuid Nõukogude okupatsiooni ideoloogiline surve ja kunstnikke ahistavad piirangud (eriti eraldatus lääne kunstist ning vaimne ja hingeline vägivald) püsisid okupatsiooniaja lõpuni.

6.1. ESIMENE NÕUKOGUDE OKUPATSIOON (1940–1941)

Okupatsioonivõimude esialgsed eesmärgid olid kunstielus kasvõi ainult välise lojaalsuse saavutamine ning püüd rahustada ja lepitada rahvast kunstielu õitsengu näitamisega. Nende eesmärkide saavutamist soodustas Eesti iseseisvuse hävitamine samm-sammult ja variserlike loosungite all. Sovetiseerimisplaane ei paljastatud kohe. President Konstantin Päts alistus okupantide korraldustele ja nimetas 21. juunil 1940 ametisse uue, okupeerijate väljavalitud isikutest valitsuse. Kunstirahvast lepitas esialgu see, et uut valitsust juhtis Johannes Vares-Barbarus, keda haritlaskond tundis kui avangardistlikku poeeti, ning valitsusse kuulus teisigi nimekaid haritlasi. Tõenäoliselt oli mõnel Varese valitsuse liikmel esialgu naiivseid lootusi, et Eesti võib säilitada autonoomia ja koguni demokraatlikumaks muutuda.[1]

Varsti asendati esimene kollaborantlik valitsus Moskvale veel usaldusväärsemate inimestega, see samm külvas rahva seas segadust ja soodustas allaheitlikkust. Mõned kunstnikud, kes olid pettunud 1930. aastate kunstipoliitikas või kelle majandusolud olid viletsad, lasksid end meelitada uute võimurite esialgu liberaalsetest avaldustest ja nende pakutavatest headest teenimisvõimalustest. Tartu haritlaskond oli K. Pätsi autoritaarse võimu suhtes väga kriitiliselt meelestatud. Demokraatia piiramine 1930. aastate II poolel oli pingestanud suhteid riigivõimu ja

kunstnike vahel. Presidendi venna mõju Kultuurkapitali summade jagamisele oli olnud liiga suur. Eriti kahetsusväärsed olid katsed siduda riiklik toetus nn. kutseõigusega, s. o. kunstikooli diplomi olemasoluga. Viimast polnud mitmel silmapaistval kunstnikul, kelle haridustee oli katkendlikuks jäänud, ning selline poliitika oli kompromiteerinud riigivõimu paljude haritlaste silmis. See aitab seletada, miks Tartu kunstiühingu „Pallas" juhatuse koosolek, mis toimus 26. juunil 1940, asus innukalt kavandama kunstielu ümberkorraldamist ja koguni saatis tervitustelegrammid mitte ainult uue valitsuse juhtidele, vaid ka NSV Liidu saadikule.[2] Paljud kunstnikud nägid muutunud poliitilises olukorras võimalust lahendada mitmeid mureküsimusi, aga ka lihtsalt karjääri teha. 1940. a. II poolel kerkisid esile peamiselt nooremad, seni vähemtunnustatud kunstnikud, mitmed vanemad või konservatiivsemad kunstnikud seevastu jäid ise või tõrjuti kõrvale.[3] NSV Liidus oli selleks ajaks juba ainuvalitsevaks ja kohustuslikuks saanud nn. sotsialistliku realismi juurutamine, kuid Eesti uued võimurid sellega ei kiirustanud. Rõhutati hoopis kunsti tähtsust ja kiideti kunstnikkonda enneolematul viisil ja määral.[4] Riigi raha eest telliti okupantidele meelepärase temaatikaga kunsti, sealhulgas igasuguste miitingute ja rongkäikude kujundusi, kuid raha jätkus ka poliitiliselt neutraalse kunsti jaoks.[5]

Kunstiteoste vormile esialgu väga karme ettekirjutusi ei tehtud, kuid alustati kunstnike allutamist nõukogulikule bürokraatiale. Selleks õnnestus ära kasutada asjaolu, et paljud kunstnikud soovisid luua üle-eestilist kunstnike kutseorganisatsiooni. Eesti Vabariigis polnud selle loomine korda läinud ja seetõttu võtsid paljud kunstnikud aktiivselt osa 25. juulil 1940 korraldatud üleriiklikust kunstnike kongressist. Selle ettevalmistamiseks moodustati juuli alguses organiseerimistoimkond. Tartu kunstnikud valisid sinna Aleksander Vardi, Juhan Nõmmiku, Kaarel Liimandi, Arkadio Laigo ja Ernst Jõesaare, Tallinna kunstnikud Richard Sagritsa, Voldemar Melliku, Johannes Greenbergi (valiti ka toimkonna esimeheks), Ferdi Sannamehe ja Adamson-Ericu (sai toimkonna sekretäriks). Haridusministeeriumi soovil lisati toimkonda kunstiteadlased Hanno Kompus, Sten Karling ja Armin Tuulse. Toimkonna esmaülesanne oli loovkunstnike nimekirja koostamine, see valmis 19. juulil 1940.[6] Nimekirja oli esialgu kantud 142 kunstnikku, kes said kongressil hääleõiguse. Kongressi mandaatkomisjon lisas veel 59 nime.

Kongressil kavandati kunstnike organiseerimist, kunstihariduse laiendamist ja muuseumide arendamist[7]. Mõningaid kunstnike kongressi soove asusid võimud ka ellu viima. Tartu kunstnike meeleheaks tugevdati kunstikooli „Pallas" positsiooni. 1940. a. augustis avaldas noor kunstiteadlane Villem Raam optimistliku artikli Eesti muuseumide tulevikust.[8] Varsti määratigi V. Raam Tallinnas asuva Riikliku Kunstimuuseumi direktoriks, Tartusse asutati Kunstimuuseum 1941. a. alguses. Kunstnike organiseerimise võttis aga okupatsioonivõim samm-sammult enese

kontrolli alla. 8. oktoobril 1940 avaldati ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsus Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu (ENKL) loomise kohta. ENKL pidi muutuma alles loomisjärgus oleva NSVL Kunstnike Liidu osaks.[9]

ENKL-i loomist korraldav komisjon (esimees Juhan Nõmmik, abiesimees Eduard Wiiralt, sekretär Adamson-Eric, liikmed Aino Bach, Andrus Johani, Kaarel Liimand ja Richard Sagrits) polnud enam kunstnike poolt valitud, vaid võimude poolt määratud. Võimude eesmärke enam ei varjatud. Haridusminister Nigol Andresen kirjutas: „Organiseeriva toimkonna nimetamisega on ENSV Rahvakomissaride Nõukogu andnud kirjanikele ja kunstnikele suure ülesande: organiseerida kirjanikud ja kunstnikud Nõukogude süsteemi kohaselt, organiseerida ka nende tegevus Nõukogude korrale vajalikus laadis."[10] Kunstnike Liidu loomiseni esimesel okupatsiooniaastal siiski ei jõutud, seevastu Rahvakomissaride Nõukogu 15. novembril 1940 antud otsusega likvideeriti ja keelati kõik senised kunstnike organisatsioonid ning rühmitused ja asutati Kunstide Valitsus. Vastavalt põhikirjale oli selle ülesandeks riiklik kontroll kõigi kunstiteoste üle, näituste, konkursside jms. korraldamine, muuseumide jaoks kunstiteoste omandamine, loominguliste liitude kontrollimine jm.[11] Hiilivalt süvenev kontroll ahistas ja hirmutas kunstnikke. Ohusignaale saadi ka ajakirjandusest, kus kunstikriitika kiiremini nõukogulikele mallidele alistus kui kunst ise. Osalt põhjustas seda kunstiteadlaste püüe valitseva ideoloogiaga kohaneda, olgu siis isikliku karjääri huvides või Eesti kunsti kaitsmiseks võimalike süüdistuste eest, osalt aga sellepärast, et tsensuur kontrollis trükisõna hoolikamalt kui visuaalset kunsti.

1941. a. sügisel plaaniti korraldada Moskvas Eesti NSV kultuuridekaad ja selleks hakati juba 1940. a. ettevalmistusi tegema. Kulutati palju raha nõukoguliku sisuga teoste tellimiseks. Nõnda sündisid mõned kavandid ja loodi ka üksikud teosed, mis otseselt teenisid Nõukogude ideoloogiat. Adamson-Eric, väga andekas ja väga auahne kunstnik, keda oli solvanud Eesti Vabariigi võimude süüdistus kunstnikudiplomi puudumise pärast, püüdis okupantide toel võita Eesti kunstielus juhtivat kohta, mis tal ajutiselt ka õnnestus. Üks uue võimu tõsimeelseid toetajaid oli Andrus Johani. Mõlemad kunstnikud kasutasid oma poliitilise sisuga piltides stiili, mida olid viljelnud 1930. aastatel: Adamson-Eric hilisimpressionismi, A. Johani lopsakat, maalilist realismi.

Suurema osa Eesti kunstnike loomingusse ei jätnud esimene okupatsiooniaasta silmatorkavaid jälgi ja 1930. aastate laad elas edasi mitte ainult kunstiteoste vormis, vaid enamasti ka sisus. Võimud soovitasid eeskujuks võtta Nõukogude Liidus viljeldava sotsrealismi, kuid soovitust ei täpsustatud, misõttu seda oli võimalik pluralistlikult tõlgendada ja Eesti kunstnike mitmekesist ning isikupärast, kuid põhisuunalt realistlikku loomingut sai sellega kokkusobivaks kuulutada. Temaatikas ja ainevalikus tõi uus aeg kaasa töötava inimese senisest sagedama kujutamise, kuid tihti avaldus sotsrealismi kaudne mõju ainult sellesuunalistes pealkirjades.

Okupatsioonivõimude vägivaldsed repressioonid toimusid esialgu suhteliselt varjatult ja kunstnikkonda need enamasti ei puudutanud, kuid 1941. a. juunis läbiviidud arreteerimistest ei pääsenud ka nemad. Kunstimuuseumi direktor Villem Raam, kelle okupatsioonivõim oli ise alles hiljuti ametisse määranud, arreteeriti ja ta oli vangilaagris 1956. aastani. Eesti nahakunsti rajaja tarbekunstnik Eduard Taska suri vangilaagris 7. märtsil 1942.

NSV Liidu ja Saksamaa vahel alanud sõda lõhestas Eesti kunstnikkonna. Mõned Nõukogude ideoloogiat toetanud kunstnikud (Kaarel Liimand, Andrus Johani) liitusid hävituspataljonidega, osa Nõukogude võimudega aktiivselt koostööd teinutest (Adamson-Eric, Aino Bach, Boris Lukats jt.) põgenes koos Nõukogude vägedega, paljusid kunstnikke viis kaasa sundmobilisatsioon. Viimastest osa hukkus tööpataljonides või langes rindel. Mitmete kunstnike elutingimused kujunesid NSV Liidu tagalas aga suhteliselt soodsaks, sest Nõukogude võim tahtis neid ära kasutada propagandasõjas. Jaroslavli koondati niihästi tagalasse pagenud kui ka rindelt vabastatud kunstnikud, kes 4. jaanuaril 1943 asutaid seal Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu (ENKL). Esimeheks sai Adamson-Eric, aseesimeheks Richard Sagrits, üheks sekretäriks Aino Bach. Asutajaliikmeid oli kokku 14. Neile õpetati ja neilt nõuti sotsialistlikku realismi ning Nõukogude ideoloogia teenimist.

6.2. SAKSA OKUPATSIOON (1941–1944)

Sakslaste otsesed repressioonid tabasid mitmeid kunstnikke, keda suurema või vähema põhjusega sai süüdistada kas koostöös kommunistidega või ka ainult sellesuunalises meelsuses. Hukati **Andrus Johani**, **August Roosileht** ja **Arkadio Laigo**, vangistuses hukkusid **Karl Pärsimägi** ja **Nikolai Kummits**. Osa kunstnikke – **Ida Anton-Agu, Vello Agori (Gori), Ott Kangilaski, Rasmus Kangro-Pool, Peeter Linzbach, Romulus Tiitus, Rudolf Sepp, Johannes Võerahansu** – oli mõnda aega vangistatud. Samal ajal ei püüdnud Saksa okupandid muuta Eesti kunsti ilmet ja kodumaale jäänud kunstnike looming sai jätkata vabariigiaegseid traditsioone.

Sotsialistlik realism Nõukogude Liidus ja natsionaalsotsialistlik kunst Saksamaal olid oma visuaalse vormi poolest väga lähedased, selles väljendus kahe totalitaarse režiimi olemuslik sarnasus, mis oli eriti suur sõjateemalises ja plakatikunstis. Eesti ajaloo seisukohalt on oluline, et Saksamaa poolt okupeeritud Eestis oli natsionaalsotsialistliku kunstiideoloogia mõju kunstnikele palju väiksem kui sotsialistliku realismi mõju Venemaal töötanud Eesti kunstnikele. Saksa võimud ilmselt ei pidanud Eesti kunstnike kasvatamist tähtsaks ja need omakorda polnud innukad õppima. Natsionaalsotsialistliku kunsti ideaale ja näidiseid muidugi tutvustati ja reklaamiti, kuid nn. mandunud kunsti tagakiusamist,

nagu seda tehti Saksamaal, Eestis ei toimunud. Muidugi polnud Eesti lähimineviku kunstis enam kuigi palju selliseid ilmsete avangardismitunnustega teoseid, mida natsid oleksid saanud mandunud kunstiks nimetada, kuid paljude Eesti kunstnike eeskuju – 1930. aastate Pariisi kunst – oli Saksamaa natsionaalsotsialistliku kunstiga võrreldes siiski märksa uuenduslikum ja mitmekesisem, aga sellise kunsti viljelemist okupatsioonivõimud ei seganud.

Sakslaste ametissemääratud Eesti Omavalitsuse juurde moodustati 1942. a. Haridusdirektooriumi teaduse ja kunsti osakond, mis korraldas kunstiharidust ja andis kunstielule tagasihoidlikku rahalist toetust. Tartu Kõrgem Kunstikool suleti pärast seda, kui sakslased 1941. a. linna vallutasid, selle asemel hakkasid 1942. a. seal tööle Kõrgemad Kunstikursused ja järgmisel aastal õnnestus kõrgem kunstikool taasavada jälle „Pallase" nime all. Tallinnas tegutses aastast 1942 keskastme rakenduskunstikool.

1941–1944 oli Eesti kunstielu väga vilgas, toimus palju näitusi, avaldati rohkesti kunstikriitikat ja õitses kunstiturg. Kunsti peamine finantseerija oli rahvas, sest eraisikud ostsid ja tellisid palju kunsti. Ilmselt oli kunst kaubavaesel ajal üheks rahapaigutamise vahendiks, kuid kindlasti oli kunst ka iseseisvusaja mälestuse kandja ja rahva eneseteadvuse säilitaja. 1930. aastate edasikestmine kunstis omandas siis (nagu hiljem pikkadel Nõukogude okupatsiooni aastakümnetelgi) paljude jaoks mitte ainult esteetilise, vaid ka poliitilise nostalgia tähenduse. Teine 1930. aastate laadi püsimise põhjus oli Eesti kunstielu endassesulgumine, sest sidemed läänega olid katkenud 1940. a. ja Eesti jäi demokraatlike maade kunsti arengust täielikult äralõigatuks ligi paarikümneks aastaks.

Nõukogude terrorirežiimi tagasituleku oht põhjustas Eesti kunstnikkonna uue lõhenemise. 1944. a. suvel ja sügisel põgenes Eestist (peamiselt Rootsi ja Saksamaale) vähemalt 60 kunstnikku, seega umbes kolmandik Eesti loovkunstnikest. Kartes KGB jälitamist, tegi 7. oktoobril 1944 enesetapu tuntud karikaturist **Gori** (Vello Agori).

Nõukogude terrorist pääsenud kunstnikud osalesid Eesti pagulaskultuuri arengus ja lülitusid enamasti ka oma uue asukohamaa kunstiellu, luues väärtuslikke teoseid. Ometi oli kodumaast ilmajäämine paljudele suureks hingeliseks kaotuseks ja kannatuse allikaks. Suureks kaotuseks oli nende lahkumine muidugi ka kodumaise kunsti jaoks, kuid kodumaale jäädes oleks enamikku neist kindlasti tabanud Nõukogude võimu repressioonid.

6.3. TEINE NÕUKOGUDE OKUPATSIOON (1944–1991)

Okupatsioonivõimu esimene eesmärk oli sama mis 1940. a. – saada kunstnikkond oma kontrolli alla ja kindlustada kunstielu käivitumine. Jaroslavlis loodud ENKL sai ülesande kodumaale jäänud kunstnikud endaga ühendada.

Ühinemine toimus, sest väljaspool ENKL-i oli kunstnikuna tegutsemine võimatu. Liidu liikmeks olek kindlustas toidukaardid, teenimisvõimaluse ja materjalidega varustatuse ning aitas vältida „parasiidiks" tembeldamist. Üldise viletsusega võrreldes olid kunstnike elutingimused suhteliselt head. Esimestel sõjajärgsetel aastatel sai enamik kunstnikke töötada oma sõjaeelses loomingulaadis, sest võimude suhtumine loomingusse polnud veel vägivaldne. Võib öelda, et kunstielu käivitamiseks kasutas Nõukogude okupatsioonivõim esialgu rohkem präänikut kui piitsa. Ilmselt oli võimude ettevaatlikkuse üks põhjusi see, et Moskva ei olnud veel kindel, kas ja millises vormis saab ta Baltikumis oma võimu teostada. Keskvõimu ebamäärasust püüdsid nn. juunikommunistid kasutada Eesti omapära õigustamiseks.

Siiski tabasid vägivaldsed repressioonid ka kunstnikke. Juba 1945. aastal arreteeriti skulptor **Aleksander Eller** ja maalikunstnik **Varmo Pirk**, 1948. aastani oli sõjavangide laagris Soomes sõdinud **Ilmar Malin**.

Kunstipoliitika üldine suund pandi paika juba 1945. a. märtsis EKP Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega „Kunsti arendamisest ja ülesannetest ENSV-s".[12] Seal oli öeldud, et kunstitegelaste tähtsaim ülesanne on rahva kasvatamine Nõukogude vaimus ning et tuleb pidada „otsustavat võitlust fašistliku ideoloogia jäänuste ja kodanliku natsionalismi vastu kõigi kunstivahendite abil". Võimumehed nõudsid poliitilise sisuga pilte (revolutsionääridest, kaasaja elust) ning taunisid nn. puhast, apoliitilist kunsti,[13] kuid esialgu jäid nõudmised üldsõnaliseks ja pigem soovituslikuks. Kunstnik võis veel senises loomelaadis jätkata.

Süngeim ajajärk Eesti kunstnike elus algas 1940. aastate lõpul. NSV Liidu kultuuripoliitika karmistamisest andsid ähvardavat aimu NLKP 1946. a. kurikuulsad otsused, kus mõisteti hukka apoliitlilisus, ideelagedus, formalism, kosmopolitism jt. kunsti nn. surmapatud. 15. oktoobril 1945 toimunud ENKL-i kongressil võeti vastu resolutsioon „puhta kunsti köidikus sipleva kunstielu edaspidiseks tervendamiseks sotsialistliku realismi suunas".[14]

1948. aastal hakkas selguma, et Moskva ei talu enam mingit kohalikku omapära. Hakati kolhoose looma ja Eesti kultuuri üleliiduliste mallide järgi jõhkramalt painutama. Kultuurielu staliniseerimine viidi lõpule 1950. a. Moskva soove aimates ja endale suuremat võimu ihaldades hakkasid juunikommunistide juhitud Eesti kultuurielu ründama mõned äärmuslikud stalinistid eesotsas Max Laossoniga. Esimesena sattus tema löögi alla (Moskvas toimunu eeskujul) teatrikriitika, kuid Laossoni kirjutiste põhjal oli selge, et ta on võtnud suuna kõigi kunstiliikide ründamisele. Laosson kirjutas „Lääne-Euroopa kodanluse mandunud ideoloogiast",[15] millest mõned kriitikud olevat nakatunud, samuti sellest, kuidas välismaise ees lömitamine „mürgitab nõukogude kunstielu", ja sellest, kuidas „kodanliku estetismi sabas sörkijad" soosivad „kunsti kunsti pärast".[16]

Esialgu püüdsid N. Andresen, J. Semper jt. Laossoniga vaielda, kuid 1950. a. märtsis toimunud EKP Keskkomitee VIII pleenumil saavutasid radikaalsed stalinistid võidu ja juunikommuniste toetanud EKP KK I sekretär N. Karotamm sunniti ametist lahkuma. Samal pleenumil pidas M. Laosson õela ja raevuka kõne, kus süüdistas N. Andresenit, J. Semperit, Adamson-Ericut jt. kodanlikus natsionalismis, antimarksismis jne.[17] 1950. aastal liitusid Laossoni rünnakutega Magnus Mälk[18] ja Aira Kaal[19]. Johannes Semper, Nigol Andresen ja paljud teised juunikommunistid kaotasid oma ametikohad. Mõned neist vangistati. Näiteks N. Andresen vahistati 24. märtsil 1950 ja sai 25 aastat, kuid vabanes nn. Hruštšovi sula ajal viis aastat hiljem.

Nagu teistes loomingulistes liitudes, toimusid ka Kunstnike Liidus puhastused ja välja heideti enamik paremaid kunstnikke, keda süüdistati formalismis, natsionalismis, kosmopolitismis või lihtsalt loomingulises passiivsuses. Väljaheitmine tegi kunstnikuna töötamise võimatuks, kuid järgneda võisid veel raskemad repressioonid. Sotsialistliku realismi teooria lubas väita, et kunstnik, kes ei järgi realismi meetodit ja kaldub formalismi, pole mitte ainult loominguliselt eksiteel, vaid paljastab ka oma kuulumise poliitiliste vaenlaste hulka, sest miks ta muidu võltsib või varjab elutõde, mida iga progressiivne inimene peaks armastama. Realismi ainuõigeks eeskujuks loeti Vene 19. sajandi peredvižnikuid, aga näiteks impressionismi mõjusid nimetati formalismiks.[20] Nõnda oli võimalik esitada poliitiline süüdistus peaaegu kõigile Eesti kunstnikele, kelle oluliseks eeskujuks oli olnud 1930. aastate Pariisi kunst, kus domineerinud oli hilisimpressionism. Arreteerimiseks piisas ainult huvist lääne uuendusliku kunsti vastu.

1949.–1950. aastail saadeti vangilaagrisse või asumisele mitukümmend kunstiüliõpilast (**Henno Arrak, Olev Subbi, Valdur Ohakas, Endel Palmiste, Henn Roode, Ester Roode, Lembit Saarts, Heldur Viires** jpt.) või äsja õpingud lõpetanud noort kunstnikku (**Ülo Sooster, Kaljo Reitel)**. Kunstikriitik **Rasmus Kangro-Pool** viibis vangistuses nii Saksa okupatsiooni ajal kui ka stalinistlikus vangilaagris, viimases oli ta kauem: 1950–1957.

Arreteerimisest pääsenud kunstnikud pidid elama hirmuolukorras. Ajakirjanduses kritiseeriti kunstnikke, mõnikord kasutati selleks harimatuid „hääli rahva hulgast”. Kunstnike Liidu koosolekutel esinesid kohalikud ülemused või Moskva emissarid ähvardavate süüdistustega. Näiteks 1950. a. märtsis toimunud ENKL-i aktiivi koosolekul ründas Adamson-Ericut Moskvast saadetud ekspert-kunstikriitik I. Melikadze. Adamson-Eric oli üks väheseid, kes üritas ennast veel avalikult kaitsta,[21] seda muidugi edutult. Hirmunud kunstnikud esinesid avalike patukahetsustega, aga mõnikord paraku ka kolleegide mustamisega, lootes nii ennast päästa. Stalinistlikule terrorile oli tüüpiline, et süüdistajad võisid ise varsti süüaluseks muutuda. Muidugi hävitas selline hirmu, usaldamatuse ja kadeduse

õhkkond kunstnike loomingujulguse ja isikupära ning tõi kaasa kunsti mandumise. Mitmed kunstnikud hoidusid oma tööde eksponeerimisest. **Adamson-Eric** läks jalatsivabrikusse tööliseks, **Anton Starkopf** pages Moskvasse sealse nimeka kunstniku abiliseks. **Johannes Greenbergi** viisid mõnitused ja töövõimalustest ilmajäämine selleni, et 29. novembril 1951 tegi ta enesetapu.

Stalinistlik kultuuripoliitika lahutas Eesti kunstnikud demokraatlike lääneriikide kunsti arengust, aga ka omaenda ajaloost. Mitme juba surnud kunstniku looming kuulutati formalistlikuks ja kõrvaldadati muuseumide ekspositsioonist. Muuseumide juhtkond vahetati välja, Tallinna Kunstimuuseumi uued juhid toodi Venemaalt. Likvideeriti Tartu Ülikooli kunstiajaloo kateeder ja Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektor. Tartu kõrgem kunstikool kui nn. formalismi pesa muudeti keskastme kooliks ja osa selle õppejõude suunati 1951. a. ENSV Riiklikku Kunstiinstituuti, mida toodi juhtima venestunud eestlane skulptor Friedrich Leht, kes 1920. a. oli teeninud stalinistide tunnustuse Vene avangardistliku kunsti ühe lämmatajana. Ilmselt loodeti, et temast saab Eesti kunstihariduse formalismi ja natsionalismi iganditest puhastaja.

Tarbekunstis püsis esialgu huvi kasutada materjalide omapära ja järgida funktsionalismi põhimõtteid, aga püüti arendada ka rahvakunstile tuginevat rahvuslikku vormikeelt, mida näis õigustavat loosung „sisult sotsialistlikust, vormilt rahvuslikust" kultuurist. Tekstiilikunstis avaldus see ühelt poolt geomeetrilise pinnajaotusega, teiselt poolt rahvusliku ornamentikaga vaipade kudumises. Kõigile tarbekunstialadele oli tüüpiline rikkalik dekoor, mille motiivid tuletati rahvakunstist või loodi kodumaiseid taimi stiliseerides. Kompositsioonid on tihti lausa barokselt toretsevad ja maalilised.

Esialgu sai tarbekunst poliitilise propaganda kohustusest enamasti kõrvale jääda ja mõnikord valitseb tolle aja teostes pigem nostalgiline meeleolu. Kuid aasta-aastalt tugevnes nii tekstiilikunstis kui ka teistel tarbekunstialadel tendents võtta eeskujuks poliitilise sisuga kujutav kunst. Vaipa hakati üha vähem käsitama dekoratiivkunstina ja sisekujunduse osana ning üha enam pilditaolise omaette teosena. Geomeetriline dekoor kadus, sest selle eest võis saada süüdistuse formalismis, aga rahvuslik ornament pildi raamistusena võis säilida. Pilt pidi muidugi olema võimalikult realistliku ja täpse, hästi loetava joonistusega, ning need tehnikad, kus sellise pildi loomine näis lootusetu, tuli kõrvale jätta, ja nii kuivas tarbekunsti tehnikate valik kokku. Piltvaipade kõrval levisid ka nn. plakatvaibad, kus võib näha nõukogulikke sümboleid – viisnurki, sirpe-vasaraid, Eesti NSV vappi jms. – segamini Eesti rahvakunstist laenatud ornamendimotiividega.

Mahulistes kunstides (keraamika, klaasi- ja metallikunst) oli iseloomulik, et esemete vormivalik kitsenes ja oli igav. Et vormi puhul kardeti formalistlikke väljendusvõimalusi, pidi mahulise teose tähenduse looma

pildilik või plakatlik, tasapinnalisena kujundatud dekoor. Selle kompositsioon pidi arvestama klassitsismi reegleid, kuid oli enamasti akademistlikult eklektiline ja ülekuhjatud.

1950. aastate algupoolel, kunstielu kõige raskematel surveaastatel, muutus ka Eesti rahvakunsti kasutamise iseloom. Selle vähegi loovam tõlgendamine keelati, lubatuks jäi vaid etnograafilise materjali täpne, kuiv ja hingetu matkimine. Ametlikult põhjendati seda vajadusega respekteerida rahvuslikku pärandit, kuid sügavam põhjus oli ilmselt stalinistliku kultuuripoliitika soov muuta rahvuslik vorm minevikku kuuluvaks ja formaalseks lisandiks, sest NSV Liidus pidid eri rahvused kokku sulama ühtseks Nõukogude rahvaks.

Samasugune oli ka Eesti arhitektuuri saatus. Esimestel sõjajärgsetel aastatel oli tegemist peamiselt taastamistöödega, mis mõnikord kujunesid ümberehitusteks, näiteks „Estonia" teatris. Selle Pärnu maantee poolse fassaadi kujundas Alar Kotli klassitsistlikumaks, kui oli olnud algne Lindgreni ja Lönni ehitis. 1947 lõpetati omaaegse Ohvitseride kasiino, Nõukogude ajal poliitharidusmajaks muudetud sammasportikusega hoone ehitus.

Neis lahendustes on näha, kuidas 1930. aastate esindustraditsionalism osutus stalinistliku arhitektuuri eelastmeks. Seda võib samuti nimetada esindustraditsionalismiks, kuid tegemist on muidugi hoopis teistsuguste traditsioonidega. Stalinistlik arhitektuur tõestab visuaalselt, et Nõukogude Liit oli tegelikult Vene impeeriumi edasiarendus. Stalinistlikku arhitektuuri nimetati samuti sotsialistlikuks realismiks, kuigi erinevalt kirjandusest ja kujutavast kunstist ei saanud see toetuda Vene 19. sajandi realismile, küll aga tsaariaegsele kroonuklassitsismile ja pompoossele eklektikale.

Nende mõju hakkas avalduma ka linnaehituslikes plaanides, kus unistati suurtest keskväljakutest, paraadlikest peatänavatest ja hiigelmonumentidest. 1947. a. hakati korraldama Nõukogude Maja (valitsushoone) projekti konkursse. Selle projekti lõplik, 1954. aasta variant nägi ette klassitsistlike kolossaalorderis poolsammaste ja 100 meetri kõrguse mitmeastmelise torniga monstrumi ehitamist Tallinna kesklinna, kuid NSV Liidu arhitektuuripoliitikas toimunud murrang tegi selle ehitamise võimatuks. Suhteliselt stiilipuhast stalinismi esindab Tallinnas kõige paremini Tartu maanteel paiknev nn. torniga maja, kuid Vene klassitsismile viitavaid elemente on ka mitmel teisel Tallinna hoonel, samuti Kohtla-Järvel, Sillamäel jm.

Kuni 1940. aastate lõpuni arenes eespool kirjeldatud laadi kõrval siiski edasi ka teistsugune arhitektuur, mis lähtus eestiaegsest elamuehitusest. Enne 1948. a. võis veel loota Eesti talumajanduse jätkumisele, selle huvides toimusid mõned maaelamute projektide konkursid ning sisearhitektid kavandasid rahvuslikku talumööblit. Kolhooside loomisega kadus sellistel plaanidel pinnas alt. 1950. aastate alguses karmistusid

nõuded ka elumajade osas, näiteks jäid ainulubatuks kitsad ja kõrged aknad, sest madal ja lai aken meenutas funktsionalismi ja oli järelikult formalistlik ning poliitiliselt vastuvõtmatu. Paraadlik pseudorahvuslus oli aga lubatud ja rahvaornamendist laenatud dekooriga oli kõige lihtsam vältida süüdistusi formalismis ja kosmopolitismis.

Stalinistliku perioodi lõppedes oli Eesti kunst täiesti muserdatud. Nõukogude süsteemi lõtvumise ajal 1950. aastate II poolel hakkas kunst siiski elavnema. Ellujäänud vangid vabanesid ja Kunstnike Liidust väljaheidetud taastasid oma liikmelisuse. Kunstnike Liidu juhtkonna valimine muutus demokraatlikumaks. Enamik kunstnikke kasutas võimalust luua isikupärasemat kunsti, nad vähendasid nõukoguliku temaatika viljelemist või loobusid sellest täiesti, pühendudes puhtesteetilistele eesmärkidele. Eesti kunst arenes kiiresti Moskva ametlikust kunstist erinevaks ja kujunes nõnda üheks Eesti rahvusliku identiteedi säilitamise ja tugevdamise vahendiks. Ometi säilisid Nõukogude okupatsiooni ideoloogiline surve ja kunstnikke ahistavad piirangud 1980. aastate lõpuni. Võimud olid sunnitud leppima, et kunst otseselt küll ei teeni nende ideoloogiat, kuid igasugust võimuvastasust püüti ja enamasti ka suudeti takistada. Töövõimaluse kaotamise hirm sundis enamikke kunstnikke enesetsensuurile.

Eraldatus läänemaailma kunstist jäi püsima, informatsioon selle kohta oli katkendlik. Kunstnike isiklikku initsiatiivi läänega suhtlemisel püüti igati maha suruda, nende teoseid ja kirjavahetust konfiskeeriti, kunstnikke endid kutsuti KGB-sse ülekuulamisele ning hirmutati ja ähvardati nii, et see viis mõnel puhul vaimse kriisini. Kunstnike Liidu roll kujunes sellises olukorras vastuoluliseks. Ühelt poolt püüdsid KL-i juhid võimude korraldusi pehmendada ja kunstnikele suuremat autonoomiat välja kaubelda, teiselt poolt püüdsid võimud seda organisatsiooni endiselt kasutada kunstnikkonna kontrollimiseks, näiteks omaalgatuslike kooskõlastamata ja tsenseerimata näituste korraldamise takistamiseks. Loominguvabadust pidurdas ka Kunstnike Liidu monopoolne seisund kunstielus. Kuna väljaspool liitu oli endiselt raske (kuigi mitte enam võimatu) kunstnikuna töötada, võis radikaalselt uuenduslik looming osutuda tõrjutuks mitte alati poliitilistel põhjustel, vaid mõnikord lihtsalt sellepärast, et ta liiga palju erines KL-i valitud žürii maitsest.

Kokkuvõtteks võime tõdeda, et kuigi pärast 1950. aastate lõppemist kunstnike represseerimise oht oluliselt vähenes, ei kadunud see täielikult kunagi, vaimne ja hingeline vägivald jätkusid kuni okupatsiooni lõpuni.

---

[1] Nt. kinnitas uue haridusministri abi H. Moora 16. juulil 1940, et kunstielu korraldamine jäetakse kunstnike endi hooleks. Sama kordas haridusminister J. Semper 25. juulil (Lamp 1965:13).

[2] Raudsepp, Ingrid, 1999.

[3] Ole, Eduard, 1973, 263.

[4] Päevaleht, 26.07.1940.

[5] Mark, Reet, 2003, 52.
[6] Päevaleht, 19.07.1940; Postimees, 19.07.1940 jm.
[7] Raudsepp, Ingrid, 1999, 60 jj.
[8] Viisnurk , 1940, 1 , 78–80.
[9] Lamp, Ene, 1965, 191.
[10] Looming, 1940, 10, 795 jj.
[11] ERA, f. R-1, n. 1, s. 36, lk. 130–135.
[12] ENSV Teataja, 03.04.1945.
[13] Sirp ja Vasar, 27.10.1945, 2–4.
[14] ERA, f. R-1665, n. 1, s. 68, lk. 10.
[15] Rahva Hääl, 02.03.1949.
[16] Samas.
[17] ERK PA, f. 1, n. 4, s. B90, lk. 185jj.
[18] Looming, 1950, 5 , 988–1004.
[19] Looming, 1950, 2, 3, 4.
[20] Kangilaski, Jaak, 2003, 11–28.
[21] ERA, f.1665, n. 1, s. 115, lk. 2jj.

Kasutatud kirjandus

Andresen, Nigol. *Nõukogude kirjanduse ja kunsti organiseerimisel.* Looming, 1940, 10.

Eesti Riigiarhiiv (ERA).

ENSV Teataja, 3. aprill 1945.

Kaal, Aira. *Formalismi idealistlikud juured*. Looming, 1950, 2–4.

Kangilaski, Jaak. *Realismi mõiste metamorfoosid nõukogude kunstiteoorias.* – Kunstiteaduslikke uurimusi, 1–2. Tallinn, 2003.

Kangilaski, Jaak; Lamp, Ene. *Eesti kunstielu ja okupatsioonide repressiivpoliitika.* ORURK, 3. Tallinn, 1994.

Lamp, Ene. *Kunstielu organisatsioonilistest ümberkorraldustest 1940–1941.* – ENSV TA Toimetised, XIV. Tallinn, 1965.

Laosson, Max. *Paljastagem lõplikult kodanlik-esteeditsevad antipatriootlikud teatrikriitikud.* Rahva Hääl, 2. märts 1949.

Mark, Reet. *Kunstipoliitika esimestel okupatsiooniaastatel.* – Kataloog: Sotsialistliku realismi võidukäik. Tartu, 2003.

Mälk, Magnus. *Lõpuni hävitada kodanlik natsionalism meie kultuurielus*. Looming, 1950, 5.

Ole, Eduard. *Suurel maanteel II.* Stockholm, 1973.

Päevaleht, 19. juuli 1940 ja 26. juuli 1940.

Raam, Villem. *Eesti NSV kunstimuuseumidest.* Viisnurk, 1940, 1.

Raudsepp, Ingrid. *Kunstielu esimesel Nõukogude aastal.* Magistritöö. (Käsikiri TÜ kunstiajaloo õppetoolis.) Tartu, 1999.

Sirp ja Vasar, 27. oktoober 1945.

VII
ÜLEVAADE KESKKONNAKAHJUDEST
Rein Ratas

Looduskeskkonnale tekitatud kahjude peamised põhjused olid majanduse tasakaalustamata arengu tsentraliseeritud ja käsumajanduslik kaugjuhtimine (pms. Moskvast), tervikliku (komplekse) looduskasutuse ja kohaliku keskkonna tingimuste eiramine, militaarsuse ülevõimendamine, tehnoloogiline mahajäämus, inimese- ja kodukesksuse eitamine ning peremehetunde puudumine.

7.1. PÕLLUMAJANDUSMAA

Eesti suurim loodusrikkus on taimekasvuks sobiv maa. Põllumajandusmaa hõlmab riigi territooriumist kolmandiku. NSV Liidu põhjatute vajaduste rahuldamiseks toimus tasakaalustamata intensiivne tootmine nii põllul, niidul kui ka laudas. Sellega kaasnenud kemiseerimine, ülisuured loomafarmid, Venemaa tingimuste jaoks kohandatud, liiga raskete ja võimsate põllutöömasinate kasutamine ning laiaulatuslike lagedate stepilaadsete väljade loomine tõi kaasa rikutud muldade kahaneva mullaviljakuse ja saastatud veed. 1980. aastail kujunes haritava maa väetamisnormiks kuni 180 kg lämmastikku ühe hektari kohta, sellest üle ⅔ moodustas mineraalväetis. Nii suure väetisehulga jätkuv kasutamine oleks maapinnalähedase (kuni 40 m sügavuse) põhjaveekihi muutnud täiesti joogikõlbmatuks.

Enne põllumajanduse sundkollektiviseerimist arvestati talumaade kasutamisel nii kõlvikute vahekorda kui ka külvipinna struktuuri. Sestpeale aga asuti erinevusi likvideerima ja tulemuseks oli see, et põllukultuure pandi kasvama neile sobimatutele muldadele („põldude rändamine") ja langes põllumaa kvaliteet (farme ümbritsevatele headele põllumaadele rajati karjamaid, endisi põllumaid kanti ulatuslikult maha).

Põlevkivi ja fosforiidi kaevandamiseks oli 1980. aastaks eraldatud 13 490 ha maad, aastaks 2000 planeeriti selliseid maaeraldisi juba 22 000 ha, ligi poole sellest moodustas haritav maa. Rikutud maa rekultiveerimise nõuet täideti halvasti. Põlevkivibasseinis jäi tuhaladestuse alla

2600 ha, maa-aluse kaevandamise tagajärjel tekkisid maapinda kuni 2 m sügavused langatused ja lõhed. Deformeerunud maadel asuvad kuivendussüsteemid (kokku ligikaudu 200 km^2) riknevad ning põlluharimine muutub kohati võimatuks, sealsed turba- ja metsavarud hävivad (Estonian …, 1997).

Tööstusest tulenev õhu saastatus on mõjunud kahjulikult Kohtla-Järve, Kiviõli ja Maardu piirkonna metsadele ning vähendanud nende looduslikku juurdekasvu kohati üle 50%.

Elulaadi muutumine muudab alati ka maastikke. Maastiku kujundamine peab lähtuma kultuurmaastiku ajaloolisest arengust ja looduslikest tingimustest. Loomulik kultuurmaastike areng katkestati vägivaldse kollektiviseerimisega 1940. aastate lõpul. Selle tulemusena on põlistesse küladesse lisandunud arhitektuuriliselt ja ajalooliselt sobimatuid ehitisi, hävitatud agroökosüsteeme ja loodud nende asemele uusi kunstlikke ning inim- ja loodusvaenulikke nn. ökonoomseid kooslusi.

7.2. VESI

Vesi kui maastiku veri näitab küllaltki õigesti piirkonna looduskeskkonna seisundit. 1980. aastate lõpul puhastati reoveest (tollaste nõuete järgi) ligikaudu 52%. Ülejäänud reovesi jäi puhastamata või puhastati osaliselt.

Okupatsiooniaja lõpul ei töötanud Eesti 1700 puhastusseadmest (peamiselt väikepuhastid) ligikaudu kolmandik. Praktiliselt üheski Eesti linnas ega muus asulas ei olnud lõpuni ehitatud ja laitmatult töötavaid puhastusseadmeid. Täielikult puudus heitvee keemiline puhastus (Keskkond…, 1991).

1987 läbiviidud kontroll näitas, et põllumajandite väetise-, silo-, virtsa- jm. hoidlatest 62% ei vasta nõuetele. See oligi pinnaveekogude hajareostuse olulisimaid põhjusi, millele lisandus põldude tasakaalustamata väetamine mineraalväetistega. Kõigi Eesti järvede sanitaarne seisund halvenes, ligikaudu 150 järve seisund oli väga halb. Ka enamik Eesti jõgedest oli saastatud. Eriti kriitilises seisundis olid Põhja- ja Lääne-Eesti, kohati ka Lõuna-Eesti jõed (Suur Emajõgi). 1989. aastal oli Purtse jões fenoolide sisaldus lubatud normist 780 korda suurem. Mitmes jões oli sulfaate rohkem kui 20 ja ammooniumlämmastikku 120 korda üle lubatud normi. Tugevalt oli reostunud rannikumeri. Praktiliselt kõik tuntud rannad olid aastaid suplemiseks suletud, näiteks Pärnu ranna vees ületas koliindeks lubatu koguni 5000 korda (Keskkond '89, 1990; Keskkond…, 1991).

1945. aastaga võrreldes suurenes põhjavee tarbimine 10 korda. Ligikaudu 10% põhjaveevarust oli ohtlikult reostatud, 30% oluliselt reostatud. Peamised reostusallikad olid:

– põlevkivi kaevandamise ja töötlemise ala Virumaal;
– suuremad linnad, sh. Tallinn;
– militaaralad, eriti 5 suuremat sõjaväelennuvälja ning raketibaasid;
– suured loomakasvatusfarmid ja haritava maa hajareostus.

Loomakasvatus oli liialt kontsentreerunud ning puudusid nõuetekohased sõnniku- ja virtsahoidlad. Praegugi on põhjavee kaitsmisel rohkesti muret endiste väetisehoidlatega. Sageli hoiti väetist talu kõrvalhoonetes või ladustati otse maapinnale. Selline olukord oli iseloomulik kogu Eestile. Näiteks Muhus oli 5 suurt reostuskollet, mille läheduses ulatus põhjavee nitraatiooni sisaldus 650 mg/l. Maaelanike veega varustatus oli ja on kohati praegugi halb. Piirkonniti kasutab halba vett kuni 70% maaelanikest. Kuigi nitraadisisaldus vees väheneb, ei saa olukorda lugeda rahuldavaks.

Okupatsiooniarmee kasutada olnud aladel on pinnavette, pinnasesse ja põhjavette juhitud tuhandeid tonne lennuki- ja raketikütust (Endise…, 1999). Aastaid on probleemiks olnud põhjavee petroolireostus. Tapal ja Ämaris on oht, et lahustunud naftasaadused imbuvad ordoviitsiumi-kambriumi veehorisonti. Tartus on ohustatud Meltsiveski veehaare. Ehkki suurimad reostuskolded on endised sõjaväelennuväljad, ei ole nad kaugeltki ainukesed reostajad. Väga suurteks reostusallikateks on ka endised raketibaasid, mitmesugused kütusehoidlad, katlamajad ja torujuhtmed. Nende alade korrastamine ning pinna- ja põhjavee puhastamine on väga kulukas, see ulatub suurusjärku 60 miljardit krooni. (Lähemalt vt. järgmine artikkel.)

7.3. MAAVARAD

Maavarade kaevandamine ja nende järgnev töötlemine oli raiskav, sest
– kasutusel olevast maardlast kaevandati vaid parimad osad (kihid);
– kaevandati ainult põhimaavara (nt. põlevkivi), kõrvalvarad (nt. turvas) hävitati;
– kasutati aegunud ja mittesäästvat tehnoloogiat;
– loodusvarad ei olnud väärtustatud (arvestushind oli erakordselt madal) (Ratas, Raukas..., 1997).

Fosforiidimaaki kaevandati Maardus, kokku kaevandati ligikaudu 30 mln. t. Töö käigus kahjustati või hävitati kuni 15 mln. m^3 kõrge kvaliteediga lubjakivi, 0,5 mln. t turvast, ligikaudu 100 mln. t diktüoneemakilta ja kuni 50 mln. m^3 glaukoniitliiva. Kohalikust toormest valmistatud fosforiidijahu põllumajanduslik efektiivsus oli praktiliselt olematu. Samas olid kaevandatav ala ja väetisetööstus õhusaaste (eelkõige fluorvesiniku, vääveldioksiidi ja tolmu) olulised kolded. Maardu tööstuse õhusaaste ulatus üle mere Soome. Fosforiidi kaevandamise ja töötlemise jääkreostus jääb pinna- ja põhjavette veel väga paljudeks aastateks. Mitmesajal hektaril laiub vaid osaliselt rekultiveeritud rikutud tööstusmaastik.

Ajavahemikus 1940–1991 kaevandati ligikaudu 800 mln. t põlevkivi, seejuures moodustasid tootmiskaod ligi 30%. Põlevkivi kaevandamine ja selle kasutamine energeetikas ning keemiatööstuses on põhjustanud senini jätkuva pinna- ja põhjaveereostuse, ulatusliku õhusaaste ja

laiaulatuslike rikutud maastike tekke. Kohati on Virumaa idaosa praegugi ökoloogiliselt kriitilises seisundis (Estonian…, 1997).

1977 ilmus nn. ametialaseks kasutamiseks mõeldud ülevaade Eesti keskkonna seisundist ja selle muutumise tendentsidest (Eesti NSV …., 1977). Selle põhjal võis öelda, et:

– veeressursside kvaliteet halveneb;

– ilmnenud on veekogude kantserogeenne saastatus;

– ohtlike heitvete hulk suureneb iga aastaga;

– „surnud" on Kohtla, Erra ja Purtse jõgi;

– ökoloogiliselt kriitilises seisundis on Püha-, Jägala, Pääsküla ja Selja jõgi;

– tugevalt reostatud on Narva jõe alamjooks ning Tõdva, Kasari, Pärnu, Pedeli, Võhandu ja Emajõgi;

– heitvee puhastusseadmed puuduvad Tallinnal, Tartul, Võrul, Viljandil, Valgal, Haapsalul, Paidel, Kingissepal (Kuressaarel) jmt. linnal;

– 1975 puhastati ainult 15% kogu reoveest;

– põhjavee kasutamine suureneb aastaks 2000 (võrreldes aastaga 1973) linnades 3,5 ja põllumajanduses 5 korda;

– aastaks 2000 saastub ligikaudu 50% perspektiivsest põhjaveest;

– Läänemere saasteolukord on möödunud aastakümnete jooksul halvenenud, seda eeskätt lämmastiku-, fosfori- ja klоororgaaniliste ühendite osas;

– puudub usaldusväärne andmestik tahkete jäätmete hulga ja nende paiknemise kohta;

– kui ei rakendata tõhusaid abinõusid prügi utiliseerimiseks, tekib tõsine vee ja õhu saastumise oht;

– Tallinna õhus mõõdetud saasteainete hulk ületab lubatud piirkontsentratsiooni (vääveldioksiid kuni 7, vingugaas kuni 12, lämmastikhapendid kuni 20, tolm kuni 12 korda);

– NSV Liidu Ministrite Nõukogu 1976. aasta otsusega nr. 574 nähakse ette viia aastaks 1990 Eesti põlevkivitoodang 50–60 mln. t-ni aastas.

Kõiki neid kavatsusi ei suutnud okupatsioonivõimud õnneks teoks teha.

7.4. VÄIKESAARED

Eesti väikesaarte saatust on suuresti mõjutanud II maailmasõda ja sellele järgnenud okupatsiooniaeg. Saarte elanikkond vähenes ühelt poolt seoses rannarootslaste siirdumisega Rootsi, teiselt poolt seoses osa eestlaste pagulusse minekuga. Paadipidamisel ja kalastamisel seati sisse piirangud. Kolmekümne kahest enne sõda asustatud saarest on arvestatav elanikkond praegu ainult kuuel (Pranglil, Kihnus, Ruhnus, Manilaiul, Vilsandil, Abrukal). Mitu saart oli sõjaväe kasutuses ning Eesti elanikkond üldreeglina sinna ei pääsenud. Peale rahvastiku vähenemise läks kaotsi neil saartel olnud põllumajandusmaa. Naissaarel oli

enne okupatsiooniaega 69 talundit ning nende kasutada 71 ha maad, millest põllu- ja aiamaa moodustas 2,8%. Kaks Pakri saart moodustasid omaette valla, seal oli 68 talundit ning nende kasutada 1850 ha maad, millest põllu- ja aiamaa moodustas 133 ha ehk 7,2%.

Kuna enamus väikesaari kuulus piiritsooni, siis läks kaduma nende rekreatiivne väärtus, rekreatsioon on aga maailma väikesaarte põhiliseks majandusviisiks. Seal saab puhata ja tegeleda veeturismiga (jahisõit, kalapüük jms.). Naissaar peaks olema Tallinna linna puhkeala. Naissaare kõrval asetsev väike Aegna vajab sihipärast kasutuskava. Sõjaväe kasutada olnud Pakri saartel sattusid ohtu nii unikaalsed Pakri pangad (eriti Väike-Pakril) kui ka seal esinevad taimeharuldused ja linnuliigid (krüüsli pesitsuspaik). Pakri saarte kasutamine sõjaväelennukite pommituspolügoonina oli suur kuritegu (World War II…,1991).

Meie materiaalsete ja suuresti ka vaimsete hüvede allikaks on looduskeskkond, meie eluruum. Sealt saame oma eluks vajaliku, sinna suuname oma elutegevuse jäägid. Ega 17. sajandi nimekas inglise majandusteadlane William Petty asjatult väitnud, et „loodus on rikkuse ema ja töö tema isa". Keskkonnakaitse on keskkonnakasutuse lahutamatu osa, mis näitab meie tarkuse- ja kultuuritasandit ning suhtumist iseendasse, teistesse ja järeltulevatesse põlvedesse.

Teavet keskkonnakahjude uurimise kohta vahendab Eesti Vabariigi Keskkonnaministeerium.

Kasutatud kirjandus

Eesti NSV keskkonna seisund ja selle muutumise tendentsid. Koost. Jüri Martin, toim. Erast Parmasto. Tallinn, 1977.

Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine. Koost. ja toim. Anto Raukas. Tallinn, 1999.

Estonian Environment. Past, Present and Future. Comp. and ed. by Anto Raukas. Tallinn, 1997.

Keskkond '89. Ülevaade. Tallinn, 1990.

Keskkond 1991. Helsingi, 1991.

Ratas, Rein; Raukas, Anto. *Main Outlines of Sustainable Development in Estonia*. Tallinn, 1997.

World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report 1991. Comp. and ed. by Juhan Kahk. Tallinn, 1991.

VIII

OKUPATSIOONIARMEE PÕHJUSTATUD HIIGLASLIKUD KESKKONNAKAHJUD

Anto Raukas

Nõukogude okupatsiooni lõpuaastatel oli Eestis 1565 sõjaväeobjekti, mis paiknesid ligikaudu 800 kohas ja hõlmasid 87 000 ha ehk umbes 1,9% Eesti territooriumist. NSV Liidu (ja Venemaa) sõjaväe poolt tekitatud otsest kahju hinnati 1999. aastal umbes 65 miljardile kroonile. Sellele lisandub kaudne kahju inimeste tervisele avaldatud toime näol, mida polnud võimalik hinnata. Praegu teada oleva põhjal näib, et lühike Saksa okupatsioon ei tekitanud nimetamisväärset reostust.

8.1. KAHJUDE TEKKIMISEST JA HINDAMISEST

Sõda ja Nõukogude okupatsiooni aastad rebisid katki sidemed mitte üksnes inimeste, vaid ka inimese ja looduse vahel. II maailmasõjas pandi toime roimi, millel pole oma ulatuse ja nurjatuse poolest võrdset kogu maailma ajaloos. Kuid inimeste hävitamine ja looduse laastamine jätkus ka sõjajärgseil aastail. Ametlikult püüti okupeeritud Eestit demonstreerida suveräänse riigina, kuid tegelikult ei olnud ei ENSV Ülemnõukogul ega ka Ministrite Nõukogul olulistes otsustustes sõnaõigust. Selliste oluliste otsustuste hulka kuulusid ka Nõukogude sõjaväeosade paigutus, selleks vajalikud maaeraldused ning sõjaväe territooriumil keskkonnaseisundi kontrollimine. On põhjust arvata, et valdav enamik ENSV tippjuhte ei teadnud NSV Liidu sõjaväega seonduvat tegelikku olukorda.

Seoses Eesti taasiseseisvumisega muutus olukord eriti tüsilikuks, sest vabariigi valitsuse ja Vene sõjaväejuhtide vahel ei olnud selget suhtlusvahekorda ning keskkonda lasti kontrollimatult suuri koguseid saasteaineid. Sõjaväekahjude hindamiseks ning reostuse tõkestamiseks ja likvideerimiseks moodustati 1992. aastal Keskkonnaministeeriumi juurde „Endise NSV Liidu sõjaväe poolt tekitatud sõjaväekahjude hindamise ja likvideerimise rahastamise komisjon” (nn. sõjaväekomisjon), mille eesotsas oli

tollane Keskkonnaministeeriumi kantsler Rein Ratas ja mille tegevust finantseeriti riigieelarvest. Olulist finantsabi, samuti abi seadmete ja spetsialistide väljaõppe osas saadi mitmest välisriigist. Eriti tõhus oli Taani, Soome, Rootsi ja Saksamaa osa. 1999. aastal nimetati eespool mainitud komisjon ümber jääkreostuse likvideerimise komisjoniks, kuid sisuliselt ta lõpetas oma töö. Sõjaväekahjude hindamise ja rahastamise komisjoni töö kokkuvõttena ilmus 1999. aastal Eesti Vabariigi Keskkonnaministeeriumi väljaandel raamat „Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine" (koostaja ja toimetaja Anto Raukas). Käesolev lühikokkuvõte põhineb eelkõige sellel raamatul, mistõttu sellele allpool üksikküsimuste puhul ei viidata.

8.2. SÕJAVÄEOBJEKTIDE HULK JA PAIGUTUS

Sõjaväekomisjoni esmaülesandeks sai sõjaväeobjektide hulga ja paigutuse kindlaksmääramine. Kahjuks ei õnnestunud meil saada andmeid endise Nõukogude Liidu Eestisse jäänud sõjaväepersonali suuruse kohta. 1980. aastate keskel oli Eestis sõjaväelaste koguarv arvatavasti 122 480, millele lisandusid perekonnaliikmed. Igal juhul oli neid kokku rohkem kui kümnendik Eesti püsielanikkonnast. Sellest tulenevalt lisandus otsesele sõjaväereostusele suur olmereostus. Lisaks sõjaväelastele ja nende perekonnaliikmetele tekitas suurt saastet sõjatööstus, mille kõige tuntumaks ilminguks on Sillamäe jäätmehoidla.

Põhjalike uuringute tulemusena oli võimalik tuvastada, et Nõukogude okupatsiooni lõpuaastail oli Eestis 1565 sõjaväeobjekti, mis paiknesid ligikaudu 800 kohas ja hõlmasid 87 000 ha ehk umbes 1,9% Eesti territooriumist. Ainuüksi Tallinnas oli sõjaväe kasutuses 212 eri paigas 863 ha maad. Suurimad sõjaväe kasutuses olnud piirkonnad olid Aegviidu (33 100 ha), Utsali (13 411 ha), Nursi (3703 ha) ja Värska (1962 ha) polügoon, Pakri poolsaar koos Paldiski linnaga (3703 ha), Pakri saared (24 447 ha) ja Naissaar (1867 ha). Sõjaväeobjektid olid eri reostusastme ja keskkonnaohtlikkusega, mõned neist hoopis ohutud. Kuid hukkunute perekondi lohutab vähe teadmine, et nende lähedane sai surma ainukesest piirkonnas lebanud mürsust. Seetõttu vajasid tähelepanu ja kontrollimist kõik objektid. Objektide kunagisest ohtlikkusest annab pildi, kui nimetame, et üksnes 1995. aastal hävitasid Eesti demineerijad Pakri saartel 2538 mitmesugust lõhkekeha, neist 432 olid lahinguotstarbelised. Osmussaarel tõsteti üksnes 11. juunil 1996 sealsest tornpatareist välja ja kahjutustati 49 lahingumürsku.

8.3. SAASTEKAHJUDE HINDAMINE

Keskkonnakahjustuste hindamine viidi valikuliselt läbi 194 sõjaväeobjektil (kogupindalaga üle 80 000 ha), reostuse täiendavaid uuringuid (ökoloogiline ekspertiis ja hüdrogeoloogilised tööd) tehti 64 objektil.

Objektide inventariseerimisel kasutati Saksa Keskkonnaministeeriumi poolt soovitatud metoodikat. Kõik saasteained klassifitseeriti vastavalt 1992. aastal kinnitatud „Eesti jäätmeklassifikaatorile". Hindamistöödel avastati pinnases naftaprodukte 4335 ha-l (koos pinnasega 761 427 t), metallijäätmeid 850 ha-l, kemikaale 65 ha-l jms. Kemikaale arvutati kokku 8257 t, õli- ja kütusejääke 12 038 t ning plasti- ja kummijäätmeid 44 191 t. Jäätmete koguhulgaks saadi 1 741 159 t. Inimeste elu ja tervist ohustavaid eriti ohtlikke jäätmeid leiti 20 paigas kokku 5637 t. Näiteks Männikul (Lääne-Virumaal) jäeti Vene sõjaväe poolt valveta vedelema 20 t napalmi. Pärnu ja Tapa inseneriväeosadesse unustati ladudesse ning väeosa hoovile suurtes kogustes kloorpikriini ja süütesegusid. Tallinnas Astangul jäeti ladudesse rohkesti laskemoona ja lõhkeainet. Paljudes kohtades võis leida hoolimatult minema visatud elavhõbedalampe, PCD-d sisaldavaid trafoõlisid ja NiCd-akusid. Kokku kulutati hindamis- ja saneerimistöödeks 34,3 mln. kr., mis on saadud efekti kõrval kaduvväike, sest NSV Liidu (ja Venemaa) sõjaväe poolt tekitatud otsest kahju hinnati ligikaudu 65 mrd. kroonile. Sellele lisandub kaudne kahju inimeste tervisele avaldatud toime näol, mida polnud võimalik hinnata.

8.3.1. SÕJAVÄELENNUVÄLJAD TEHNOGEENSE ÕLIREOSTUSE TEKITAJAINA

Kõige rohkem reostunud sõjaväelennuväljadeks osutusid Tapa (771 ha), Tartu Raadi (698 ha), Pärnu Sauga (731 ha), Haapsalu Paralepa (799 ha) ja Ämari (930 ha). Ainuüksi **Tapa** lennuväljal valgus pinnasesse ja edasi põhjavette tuhandeid tonne lennukikütust, mis kandus laiali 16 km^2 suurusele alale. Kohati oli põhjaveel lasuva ja sellega osaliselt segunenud petroolikihi paksus üle 5 meetri. Kokku pumbati siit kuue aasta jooksul välja 105 200 liitrit separeeritud petrooli ja ligikaudu 681 798 m^3 reostunud põhjavett, selleks kulutati üle 7 miljoni Eesti ja 8 miljoni Taani krooni. Reostust täielikult likvideerida pole õnnestunud. Peale petroolireostuse leiti Tapa lennuväljalt 101 muud reostusobjekti ja 162 reostuskollet. Raua- ja terasemurdu tuvastati 1217 t, 4485 m^2 suurusel alal oli õlilaike ja mitmes kohas kokku üle 150 tonni kütteõli ja mahutisetteid. Ehitusjäätmeid oli hinnangu järgi 1037 t, segaolmejäätmeid 42,5 t, kloriide 30 t ja väävlit 18 t.

Äärmiselt tõsised keskkonnaprobleemid seondusid ka endise **Tartu Raadi** sõjaväelennuväljaga. Kuna lennuvälja piirkonna kuivendussüsteemid on rikutud, siis kannatab pinnas liigniiskuse all ja tema isepuhastusvõime on väike. Alles oktoobris 1998 jõuti mahutitest ja pinnasest ärastada eriti ohtlik raketikütuse komponent samiin, mis koosneb 50% ulatuses trietüülamiinist ja 48% ulatuses ksülidiinist ning sisaldab ka teisi toksilisi komponente. Et piirkonda saaks võtta tsiviilkasutusse, tuleks peale pinnase naftajääkidest ja kemikaalidest puhastamise teha

muidki mahukaid töid, nagu näiteks maa-ala kanaliseerida ja prügist puhastada, pinnas tasandada ja juhtida kohale vesi. Raadi lennuvälja teenindasid Kärkna (Sillaotsa) kütusebaas (11 ha) ja Akimetsa (134 ha) ning Marama pommilaod. Nii Kärkna kütuselaos kui ka lennuväljal oli aastate jooksul tõsiseid kütuselekkeid (1968, 1971, 1981, 1982, 1988, 1990, 1991), mille ajal voolas trassidest ja mahutitest maha hulgaliselt kütust. Pinnas ja ülemine põhjaveehorisont on tugevasti reostunud vähemalt 20 ha ulatuses.

8.3.2. RAKETIBAASIDE PÕHJUSTATUD REOSTUS

Nõukogude armeel oli Eestis õhutõrje- ja rannakaitse- ning strateegiliste keskmaarakettide baase ning neid teenindavaid üksusi kokku ligi 50. Neile lisandusid hiiglaslikud maa-alused juhtimiskeskused, näiteks Tallinnas Vana-Pääskülas ja Harjumaal Humala kõrgendikul. Territooriumi poolest suurimad olid Karujärve (1218 ha), Kadila (941 ha), Sänna (543 ha) ja Keila-Joa (423 ha). Kagu-Eesti strateegiliste keskmaarakettide staap asus Valgas, tehnikaväeosa Roonis, stardipositsioonid Vilaskis, Roonis ja Unikülas ning varupositsioon Holstres. Õppe-eesmärkidel kasutati ka Palometsa raketibaasi. Keskmaarakettide üksuse objekte kaitses seniitraketipolk, mille stardipositsioonid asusid Valga lähedal Metsnikul (Varnas), Võrumaal Sännas ja Viljandimaal Karksi-Nuia lähedal Rutus. Enne 1974. aastal keskmaarakettide piiramise lepingule allakirjutamist allusid väeosale ka (pärast seda maha jäetud) Rõngu ja Vastse-Nursi raketibaas. Keskmaaraketid olid ka Võrumaal Sänna raketibaasis ning Harju- ja Läänemaa piirialal paiknenud Piirsalu raketibaasis. Vedelkütusega rakettide komponendid on väga keskkonnaohtlikud. Eriti ähvardavaks kujunes 1993. aastal olukord suvilatega ümbritsetud Keila-Joa raketibaasis, kus roostevabade mahutite kättesaamiseks, et neid ebaseaduslikult müüa, valati mürgine samiin lihtsalt maha. Samiini voolas tõenäoliselt välja 10–15 tonni ja pinnakatteta lõhelise lubjakivi kaudu tungis see põhjavette. Mürgi levik tõkestati koostöös Saksa firmaga IABG GmbH. Keila-Joa raketibaasi keskkonnaseisundi uuringuteks ja saneerimistöödeks kulus riigieelarvest 4 606 453 kr., sellele lisandus Saksa Liitvabariigi (150 000 DEM-i) ja Soome Vabariigi (120 000 FIM-i) tagastamatu abi.

8.3.4. MURELAPS PALDISKI

Üle poole sajandi oli Pakri poolsaar Eesti tsiviilelanike jaoks rangelt suletud paik. Põhjusi leidus selleks küllaga. Pakri poolsaarel asusid mereväeosa nr. 10717, raketiväeosa nr. 031115 (raketibaasid Leetse I ja Leetse II), piirivalveväeosa nr. 2198, aatomiallveelaevnike õppekeskus koos seda teenindavate reaktoritega ja Põllküla karistuspataljon. Peale

selle olid sõjaväe käes ka Lõuna- ja Põhjasadam. Sadamatevahelisel alal paiknesid torpeedolaod. Käesolevas lühiülevaates ei jõua kõiki Pakri reostusobjekte isegi loetleda. Väga keskkonnaohtlikud olid Paldiski alatasa lekkiv keskkatlamaja, linna halvas seisukorras kanalisatsioon ja puhastusseade ning hooletult rajatud prügimäed. Raketibaaside ja betoontoodete tehase puhastamata heitvesi juhiti lihtsalt pinnasesse, tuumaobjekti, piirivalveväeosa ja galvaanikatsehhi veed aga merre. Keskkatlamajast kandus sademeveega kanalisatsiooni üle 60 t masuuti aastas, millest vähemalt 20 t sattus väheefektiivsete õlipüüniste tõttu merre. Mahutilekete tõttu kogunes paelõhedesse rohkesti küttemasuuti. Sadamad olid risustatud metallkonstruktsioonide, lattide, vaatide ja muu prügiga.

Eraldi tuleb peatuda aatomiallveelaevnike keskusel ehk nn. tuumaobjektil, mis rajati poolsaare keskossa Leetse lähistele, kus maapinnalähedane põhjavesi ja pinnavesi on looduslikult kaitsmata. Objektil töötanud 70 ja 90 MW reaktorid seisati 1989. 1995. aastal, kui territoorium anti üle Eesti Vabariigile, oli see tugevasti reostunud masuudiga (400 t), kusjuures reostunud pinnase maht oli vähemalt 12 000 m^3. Prügiga kaetud ala oli 5000 m^2 ja lõhutud pliiakud reostasid 1200 m^2. Kuni teise reaktori käivitamiseni 1983 juhiti territooriumi (23 ha) sademeveed ja puhastamata heitvesi paesse süvendatud Leetse ojja. Korralikult ladestamata olid radioaktiivsed jäätmed.

8.3.5. SILLAMÄE TÖÖSTUSKOMPLEKS JA JÄÄTMEHOIDLA

Sillamäel algas uraanimaagi töötlemine 1948. aastal. Esialgu kasutati kohapealset diktüoneemaargilliiti. Kuna selle uraanisisaldus on väike (keskmiselt 0,03%), mindi hiljem üle Ida-Euroopast toodud rikkama uraanimaagi kasutamisele. Tehase andmetel on Sillamäel töödeldud üle 4 miljoni tonni uraanimaaki. Samal ajal hakati tehases töötlema ka Koola poolsaarel kaevandatud radioaktiivset lopariiti, millest eraldati haruldasi muldmetalle, nioobiumi, tantaali jmt. Maagi töötlemisjäätmed paigutati algusaastatel madalale Päitenina rannaterrassile, 1959. aastal hakati sinna ehitama merest valliga eraldatud jäätmehoidlat, mida vastavalt vajadusele mitmel korral laiendati. Jäätmehoidla praeguseks mahuks hinnatakse umbes 8 miljonit m^3, mille kehast umbes poole moodustab uraanimaagi töötlemisjääk. Oli tõsine oht, et läbi jäätmekihtide voolav vesi võib tekitada lamavatel, mere suunas kaldu olevatel Kambriumi savidel lihkepinna ning radioaktiivsed jäätmed võivad valguda Soome lahte. Tammi stabiilsuskadu kiirendas tugevatest tormidest põhjustatud rannaterrassi abrasioon.

Kuna Sillamäe jäätmehoidla keskkonnaohutus on oluline kõigile Läänemere maadele, moodustati selle probleemi lahendamiseks 1997. aastal Rootsi eestvedamisel rahvusvaheline ekspertide töögrupp (SIERG), kuhu kuulusid Rootsi, Soome, Norra ja Eesti spetsialistid.

13. oktoobril 1999 kirjutasid Eesti keskkonnaminister, Põhjamaade valitsuste esindajad ning NEFCO alla jäätmehoidla saneerimise lepingu, mis näeb ette selle, Läänemere regiooni ühe kõige ohtlikuma reostusobjekti ohutustamise aastaks 2006. Projekti rahastavad Euroopa Komisjon (5 mln. eurot), Norra (2 mln. USD), Rootsi (1 mln. eurot), Taani (1 mln. USD), Soome (1 mln. USD) ja Eesti valitsus (3 mln. eurot) ning NEFCO (2 mln. eurot). Sellele lisandub Põhjamaade Investeerimispanga 5 miljoni euro suurune pikaajaline keskkonnalaen Eestile. Kokku läheb projekt maksma ligikaudu 320 miljonit Eesti krooni.

8.3.6. KOLM OLULIST JÄRELDUST

Eespooltoodu ja eriti Sillamäe näite põhjal võime teha kolm olulist järeldust: 1) Nõukogude Liidu ja Venemaa poolt tehtud keskkonnakahjud on väga suured, 2) nende kahjude korvamine on väga pikaajaline protsess, 3) tekitatud kahjusid saab heastada vaid rahvusvahelises koostöös. Käesolevas ülevaates on esitatud vaid väike valik endise okupatsiooniarmee poolt tekitatud keskkonnakahjudest. Tegelik pilt on veelgi masendavam. On võimalik, et paljut sellest me isegi veel ei tea, kuna 1994. aastal lahkunud Vene väed ei jätnud oma reostusest maha kirjalikku teavet, pigem nad varjasid kordasaadetut. Me ei tea praktiliselt midagi merre uputatud saasteainetest ja Eesti maapõugi võib varjata veel palju ebameeldivat.

Kasutatud kirjandus

Althausen, M. *Lower Paleozoic (Riphean) metalliferous black shales.* – Oil Shale, 1992, 19, 3, 194–207.

Kink, H., Marandi, A., Metslang, T. *Pakri poolsaare vesi ja militaarmõjud*. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 31. kd. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 1998, 72–84.

Kink, H., Metsur, M., Miidel, A. *Ecological security of the Pakri Peninsula*. – P. Vares & G. Lassinantti (eds.). Ecological Security of the Baltic States, Nordic Countries and North-West Russia. Estonian Academy of Sciences, Tallinn, 1995, 69–80.

Nosov, V. *Environmental problems in Sillamäe*. 1995. Ibid, 64–68.

Otsa, E., Raukas, A., Tang, H. *Current state and future trends in the military areas*. – A. Raukas (ed.). Estonian Environment. Past, Present and Future. Ministry of the Environment of Estonia, Environment Information Centre, Tallinn, 1996, 145–148.

Putnik, H., Raukas, A., Hütt, G*. Ionizing radiation and radioactive pollution*. 1996. Ibid, 149–154.

Ratas, R., Otsa, E., Tang, H. *Endise NSV Liidu sõjaväeobjektidel tehtud keskkonnauuringud ja saneerimistööd aastail 1992–1997*. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 31. kd. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 1998, 55–71.

Raukas, A. *Radioactive pollution in the former military and industrial areas of Estonia*. – DEMECO '97. The First International Conference of Demilitarization Ecology in Central & Eastern Europe & the former Soviet Union. June 4–7, 1997 Miskolc-Lillafüred, Hungary, p. 27.
Raukas, A. (toim). *Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine*. Eesti Vabariigi Keskkonnaministeerium, Tallinn, 1999.
Raukas, A. *Ecological security in Estonia: Russian military bases and mining of mineral resources.* – P. Vares (ed.). Estonia and the European Union: In Search of Security. Eurouniversity Series, International Relations, 1999, vol. 2/3, 134–142.
Raukas, A., Ratas, R. *About land and soil protection in Estonia*. – R. A. Kramer, S. Hollenbruke and G. Labes (eds.). Environmental Policy. Soil Protection Policies within the European Union. The Federal Ministry of the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety, Bonn, 1999, 159–164.
Raukas, A., Tang, H. *Past pollution of the Soviet Army in Estonia: environmental and economic aspects.* – Transactions of the Third International Technical-Practical Conference „Productive Reuse of Former Military Sites: Environmental and Economic Aspects of Demilitarization", September 23–27, 1996 Minsk, Republic of Belarus. Minsk: Belsens Ltd., 390–398.
Riet, K., Meriste, T., Reinap, N. *Põhjavee samiinireostuse saneerimisest Keila-Joa raketi-baasis*. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 31. kd. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 1998, 85–96.

IX
MAJANDUSKAHJUD

Kalev Kukk

Eeldusel, et ajalugu oleks läinud teisiti ja Eesti oleks saanud areneda sellistes poliitilistes ja majanduslikes oludes nagu Soome, ning oletusel, et sellest tulenevalt oleks Eesti praegune arengutase võrdne Soome omaga (aluseks võttes sisemajanduse kogutoodangut 1 elaniku kohta), olnuks Eesti sisemajanduse kogutoodang 2003. aastal 37,2 mrd. eurot. Tegelikult moodustas Eesti sisemajanduse kogutoodang sel aastal hüpoteetilisest vaid viiendiku ehk 8,0 mrd. eurot. See oleks kõige üldistavam hinnang, kuigi antud juhul vaid ühe aasta kohta, neile majanduskahjudele, mis tulenesid Eesti okupeerimisest ja annekteerimisest.

9.1. KAHJUDE HINDAMISE VÕIMALUSED

Eesti majandust tabanud kaotusi saab hinnata mitmest aspektist. Ühelt poolt võib seda teha võõrvõimu hävitatud ja väljaveetud varade väärtust hinnates ning maksu- ja hinnasüsteemi kaudu **võõrandatud rahvatulu suurust arvestades**. Teiselt poolt on võimalik analüüsida neid tagajärgi, mida tõid kaasa omariikluse vägivaldne hävitamine ja pool sajandit väldanud võõrvõim ning selle poolt Eestile pealesurutud totalitaarne elukorraldus, ehk teisisõnu, hinnata neid kahjusid, mis tulenesid turupõhise, maailmaturule avatud ja euroopalikke tavasid tunnistanud majanduse hävitamisest. Esimene moodus oleks põhjendatud ja tulemuslik lühikese ajavahemiku korral. Kuna võõrvõim kestis ajaliselt kaks põlvkonda ja administratiivsetele alustele toetuv hinnasüsteem oli oma olemuselt voluntaristlik, tuleb paratamatult eelistada teist hindamisviisi, s. t. määratleda kaotusi tagasilöögina kogu rahvamajanduse arengule, mille kvantitatiivseks mõõdupuuks on Eesti praegune vaieldamatu mahajäämus nii naabermaast Soomest kui ka teistest turupõhiselt arenenud Lääne-Euroopa riikidest, seega tuleb **hinnata saamata jäänud ja veel tulevikuski saamata jääva rahvatulu suurust**.

Käesolevas ülevaates on valik tehtud teise, kaudse hindamisviisi kasuks. Otsestele, rahva rikkuse hävitamisest *resp.* võõrandamisest tulenevatele kahjudele on viidatud üksnes varasemate uurimuste alusel (vt. p. 2 sissejuhatavat osa) ning sisse- ja väljaveo kontekstis (vt. p. 2.8.).

Otseseid ehk ühekordseid kahjusid hinnates kerkib alati üles küsimus, milliste objektide korral saab üldse rääkida otsestest kahjudest *resp.* kaotustest ning missugused hinnad tuleks sel juhul aluseks võtta. Otseste kahjude mõõtmist on võimalik kasutada vahetute sõjapurustuste ja ressursside tasakaalustamata väljaveo hindamiseks. Võib ka hinnata okupatsiooniperioodil kulutatud taastumatute loodusvarade maksumust, kuid sel juhul tuleb seda teha kõnealuste loodusvarade tootmisel kasutatud tehnoloogia ebaefektiivsusest johtunud raiskamist arvestades.

Põlevkivivaru vähenemise puhul taandub kaotuste hindamine näiteks küsimustele, milliseks oleksid kujunenud Eesti omariikluse ja turupõhise majanduskorra säilimise korral põlevkivi kaevandamise mahud, millist ja kui keskkonnasõbralikku tehnoloogiat oleks kaevandamiseks kasutatud ning milleks kaevandatud põlevkivi oleks kasutatud. Hinnates kas või 1930. aastate teise poole majanduspoliitilisi suundumusi, võib eeldada, et Eestis oleks tehtud panus põlevkivienergeetika kiirele arendamisele. Tõenäoliselt oleks areng kulgenud ligilähedaselt samas mahus nagu see tegelikult toimus, kui eeldada, et elektrienergia tarbimine kasvanuks Eestis niisama palju kui Põhjamaades. Loomulikult olnuks see sõltuv valitud majandusstruktuuri energiamahukusest. Milliseks oleks aga kujunenud Eesti majanduse struktuur ja selle energiamahukus, on küsimus, millele tagantjärele vastust otsida on ülimalt spekulatiivne. Eestile tekitatud tegelikud kahjud taanduvad ikkagi sellele, et NSV Liidu suurriiklikes huvides läbiviidud Eesti majanduse „sotsialistliku rekonstrueerimise" käigus loodud tootmisstruktuur ja valitud tehnoloogiad polnud rahvusvaheliselt konkurentsivõimelised ega jätkusuutlikud. See on põhjus, miks Eesti majanduslik ja sotsiaalne areng, aluseks võttes sisemajanduse kogutoodangut 1 elaniku kohta, on turupõhiselt arenenud lähiriikidest maha jäänud. Ehk teisiti öeldes, okupatsioonide põhjustatud majanduskahjusid saab vähegi adekvaatsemalt hinnata nüüdisaja ja lähiaastate Eesti majanduse (ja inimkapitali) tootlikkuse võrdlemisel n-ö. kahjustamata objektidega (turupõhiselt arenenud majandustega). Samas sisalduvad kaudsetes kahjudes ka pikaajalised varalised kahjud, mis tulenevad majandusliku potentsiaali (loodusvarade, tootmis- ja inimkapitali) hävitamisest ja kahjustamisest, pidades silmas hävitatud või kahjustatud (raisatud) kapitali tootlikkust.

Nii nagu põlevkivi puhul, puudub vastus ka Maardu fosforiidipiirkonna kohta esitatavale küsimusele: „Mis oleks juhtunud, kui …"? Nimelt asuti Maardus juba 1930. aastate lõpus ulatuslikult laiendama fosforiidi kaevandamist ja fosforväetiste tootmist.

Ka Eesti põllumajanduses läbi viidud kollektiviseerimist ei saa otseselt käsitleda rahva rikkuse hävitamisena. Kollektiviseerimine iseenesest ei muutnud seda vara koguhulka, mis Eesti põllumajanduses oli (eraomand muudeti ühiskondlikuks), küll aga suunati Eesti põllumajandus sellega jätkusuutlikkuse seisukohast valeks osutunud arenguteele.

Pärast ülevaate „World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report" ilmumist (1991) on Eesti nõukoguliku majandusega seonduv probleemistik pälvinud majandusteadlaste ja ajaloolaste äärmiselt vähest tähelepanu. 1993. aastal ilmus Eesti ja Soome majandusteadlaste ühisuurimus „Estonia and Finland – A Retrospective Socioeconomic Comparison", mis on esimene arvestatav katse võrdlevalt hinnata Eesti ja muu maailma majanduse arengut. „Kommunismi musta raamatu" eestikeelsele väljaandele lisatud Mart Laari Eestit käsitlevas artiklis on esile tõstetud majanduskaotuste temaatika.[1] Endist viisi ootavad aga kriitilist ümberhindamist paljud Nõukogude perioodi uurimused, milles sisalduva arvandmestiku tõlgendamine kannab vaieldamatult toonast ideoloogilist pitserit. Tulevastele uurijatele võiksid toonaste majanduspoliitiliste otsuste tausta ja tagajärgede hindamisel anda tänuväärset tuge kas või Eestimaa Kommunistlikku Parteid, ENSV Riiklikku Plaanikomiteed jt. institutsioone käsitlevad arhiivimaterjalid. Kahjuks ei ole arvestatavat statistilist teavet 1940.–1944. aasta kohta.

9.2. EESTI KOLONISEERIMINE

Eesti inkorporeerimine NSV Liidu koosseisu tõi endaga kaasa majandusliku anneksiooni, s. t. okupeeritud Eesti Vabariigi liitmise formaalse liiduvabariigina üleliidulisse ühtsesse majandussüsteemi. Sellel protsessil, mida ideoloogilistel kaalutlustel nimetati sõjajärgseil aastail Eesti majanduse taastamiseks ja sotsialistlikuks ülesehitamiseks, olid kõik **klassikalise kolonialismi tunnused**:

1) varasema (1920–1940), rahvuskeskse majandusstruktuuri eesmärgipärane hävitamine,

2) võõrvõimu huve järgiva tootmisstruktuuri importimine üleliiduliselt spetsialiseeritud majandusharude ennakarendamise näol,

3) kohalike loodusvarade ekstensiivne, röövellik kasutamine,

4) põliselanikonna assimileerimisele suunatud töökoha- ja migratsioonipoliitika,

5) Eesti seniste majandussidemete läbilõikamine ja maailmamajandusest isoleerimine.

Olemuslikult väljendus Eesti muut(u)mine NSV Liidu rahvamajanduse koostisosaks varasema, iseseisvale riigile omase rahvuskeskse arenguidee eitamises ja totalitaarsele direktiivsele keskplaneerimisele toetuva (nn. sotsialistliku) majanduskorra kehtestamises, mis seisnes NSV Liidus 1930. aastail rakendatud majandusmudeli mehaanilises ülevõtmises

vastukaaluks senisele valdavalt turupõhisele arengule. Kogu ühiskonnas läbi viidud natsionaliseerimisega eemaldati tootjad tootmisvahendeist (Eestis Vabariigis olid ülekaalus väikeettevõtted, kus omanik oli ühtlasi iseendale tööandjaks), Eesti majandus aga maailmamajandusest. Siinsed loodusvarad, tootmisvõimsused ja rahalised ressursid allutati NSV Liidu keskvõimu taotlustele.

Eesti majanduse allutamist NSV Liidu keskvõimu huvidele iseloomustavad põhimõttelised nihked väliskaubanduse geograafilises struktuuris. II maailmasõja puhkemisest 1939. aasta sügisel vältimatult johtunud väliskaubanduse orienteerumine Saksamaale ja NSV Liidule elas peatselt üle järjekordse muutuse – ajavahemikus 1940. aasta augustist sama aasta novembrini läks vastsest Eesti NSV-st väljaveetud toodangust NSV Liidu siseturule 84,3% (tabel 1). Taoline ida- ja läänekaubanduse vahekord oli iseloomulik kogu Nõukogude perioodile.

Tabel 1. II maailmasõja puhkemisest ja NSV Liidu koosseisu inkorporeerimisest johtunud nihked Eesti väliskaubanduse geograafilises jaotumuses (protsentides)[2]

	1938	1939 I–VII	1939 IX–XII	1940 I–VII	1940 VIII–XI
Eksport:					
Suurbritannia	34,0	37,9	3,0	0,7	–
Saksamaa	31,4	30,0	46,1	49,6	12,5
Soome	5,6	5,2	8,1	6,1	0,1
USA	4,4	3,3	10,0	0,0	0,0
Rootsi	4,3	4,8	11,5	5,2	2,0
NSV Liit	4,2	3,4	8,2	22,6	84,3*
Muud	16,1	15,4	13,1	15,8	1,1
Import:					
Saksamaa	31,1	32,5	52,0	49,6	22,9
Suurbritannia	17,9	20,4	5,6	1,6	0,3
Rootsi	8,2	5,5	3,2	3,3	2,3
USA	6,6	8,0	6,8	4,4	1,7
NSV Liit	4,9	3,6	8,7	19,8	61,2*
Soome	4,4	3,5	4,0	1,2	1,2
Muud	26,9	26,5	19,7	20,1	10,4

* K. a. Läti ja Leedu.

Eesti okupeerimine ja inkorporeerimine NSV Liidu koosseisu tõi endaga kaasa ressursside tasakaalustamata väljaveo: juunis ja juulis 1940 ületas formaalselt iseseisva Eesti eksport NSV Liitu impordi sealt 96,1% võrra (vastavalt 5,7 ja 2,9 mln. kr.) ning juba inkorporeerituna järgneva

4 kuul jooksul 39,5% võrra (vastavalt 31,0 ja 22,2 mln. kr.). Vaatamata kõikvõimalikele aktsioonidele (tööpäeva pikendamine, administratiivne sund jms.) andis esimene Nõukogude võimu aasta tagasilöögi ka tootmismahtudes. Kahjuks on nii esimese Nõukogude okupatsiooni kui ka Saksa okupatsiooni aastad jäänud Eesti majandusajaloo kõige vähem uuritud perioodiks ning nende kohta arvestatavat statistilist teavet ei ole. Statistika ja majandusanalüüsi sobimatusest uuele võimule räägib seegi, et kohe pärast Eesti omariikluse hävitamist lõpetati nii „Eesti Statistika Kuukirja" kui ka ajakirja „Konjunktuur" väljaandmine.

Kahetsusega tuleb tõdeda, et selle ajajärgu majanduse käsitlustest on jäänud ületamatuks koguteoses „Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas" ilmunud ülevaateartiklid, mis olid otseselt suunatud esimese Nõukogude okupatsiooni poolt Eesti majandusele tekitatud kahju selgitamisele.[3] Seetõttu tuleb nüüdki paratamatult piirduda Harald Nurga toonase kokkuvõtliku tõdemusega: „Seda kaotust pole materiaalselt üldse võimalik hinnata ega ka asendada. Hävitati kõik eesti rahva hoiused ja muud säästud. Tööstuskäitistes monteeriti maha masinad ja viidi N. Liitu … Enne maalt taganemist hävitas punaarmee palju tööstusettevõtteid, jõujaamu, transpordivahendeid, inventari, kariloomi ning elumaju nii linnades kui ka maal … Suured kogused eesti kaupu veeresid ühegi reaalse vastutasuta N. Liitu. Eesti lülitati täielikult välja vabas maailmas toimuvast normaalsest majanduslikust, tehnilisest ja kultuurilisest arengust. Kõigi nende kahjude umbkaudnegi arvestamine – niivõrd, kuivõrd see üldse on võimalik – nõuaks ulatuslikke eriuurimusi."[4]

Vahetust sõjategevusest ja aastail 1941–1944 „varade evakueerimisest" (nii itta kui ka läände) johtunud otseseid sõjakahjusid hinnati NSV Liidus tollases vääringus ametlikult 16 mrd. rublale. Väidetavalt hävis sõja käigus 45% Eesti tööstuse tootmisvõimsustest (sh. 90% kütusetööstuse, 75% tekstiilitööstuse, 60% metsa-, puidu-, tselluloosi- ja paberitööstuse, 55% keemiatööstuse ning 35% masina- ja metallitööstuse tootmisvõimsustest).[5] Põllumajanduses vähenes veiste arv ajavahemikul 1941–1945 24,0% (sh. lehmade arv 43,6%, sigade arv 38,5% ja hobuste arv 19,0%.[6] Neisse, eriti tööstust puudutavatesse numbritesse tuleb siiski suhtuda eelarvamuslikult. Nimelt sõltus reparatsiooni suurus „üleskirjutatud" kahjudest, mistõttu NSV Liit oli enesestmõistetavalt huvitatud võimalikult suuremate sõjakahjude näitamisest.

Analoogseid hinnanguid, eeskätt 1940.–1941. aastal põllumajandusele tekitatud kahjude osas, on esitatud 1943 ilmunud koguteoses „Eesti rahva kannatuste aasta". Arvestuste kohaselt moodustas esimese Nõukogude võimu aastaga põllumajandusele tekitatud otsene kahju umbes 200 mln. riigimarka, kusjuures sellesse summasse polnud arvatud ühistegevusele põhjustatud kaotusi. Otsesele kahjule, mis seisnes tõukarja ja hobuste „evakueerimises", talude mahapõletamises ja tootmisvahendite hävitamises, kaasnesid Nõukogude maareformi järelmina kaudsed kahjud,

mis avaldusid segipaisatud külvikordades, loomade arvu vähenemisest tingitud puudulikus väetamises, põllumajanduse tootmisvõime üleüldises halvamises jms.[7]

9.2.1. „VENNASVABARIIKIDE VENNALIK ABI"

Sõjapurustuste likvideerimine Eestis võimaldas NSV Liidu keskvõimul oma taotlusi varjata eufemistliku vennasvabariikide vennaliku abi sildiga. Majanduse sõjajärgne taastamine, mis vältimatult nõudis suuri kulutusi, pakkus omakorda soodsa võimaluse Eesti majandusstruktuuri üleliidulistest huvidest lähtuvaks ümberkorraldamiseks. Formaalselt nähti Eestile IV viisaastaku (1946–1950) plaanis ette 3,5 mrd. rubla ulatuses riiklikke kapitaalmahutusi. Seda oli 1,7–2,9 korda rohkem kui rahvaarvult suurematele Lätile, Leedule, Moldaaviale, Armeeniale, Kirgiisiale, Tadžikistanile ja Turkmeeniale. 1 elaniku kohta arvestatuna ületasid kapitaalmahutused Eesti rahvamajandusse aastail 1945–1950 üleliidulise keskmise 30%, aastail 1951–1955 17% võrra (1. juuli 1955. a. hindades).[8]

Kust need kapitaalmahutused pärinesid (mil määral teeniti see raha välja Eestis endas või saadi keskvõimu poolt võõrandatuna teistelt liiduvabariikidelt ja reparatsioonidena), on teadmata. Pealegi polnud raha päritolu direktiivset jaotamissüsteemi fetišeerivas ühiskonnas oluline. Enesestmõistetavalt ei seisnud Eesti majanduse eelisfinantseerimise taga mingid paljuräägitud altruistlikud kaalutlused ja taotlused, vaid keskvõimu konkreetsed poliitilised ja majanduslikud eesmärgid. Need kapitaalmahutused said otseselt Eesti koloniseerimise vahendiks. Tollane ENSV Ministrite Nõukogu esimees Arnold Veimer on öelnud: „Nõukogude Liidu valitsus, **lähtudes stalinlikust rahvuspoliitikast**, abistab omakasupüüdmatult ja suurejooneliselt üksikuid mahajäänud liiduvabariike või **teostab suurejoonelisi ehitustöid, mis tuleb kasuks kogu Nõukogude Liidule** ning seega ka sellele liiduvabariigile, kelle territooriumil seda ehitustööd teostatakse ... (Eestile) on eraldatud mitte ainult miljardilised rahasummad, **vaid ka ehitusorganisatsioonid, kes seda ehitustööd suurel määral teostavad**, ning tehnika, mille abil neid ehitustöid teostatakse (minu rõhutus – K. K.)."[9] Taoliste „ehitusorganisatsioonide" eraldamine – muide, poole Eesti põlevkivivarude hõlvamisega seotud töödest pidi teostama NKVD – avaldus esimeses kolonistide laines.[10]. Arvutused näitavad, et Eesti linnarahvastiku veerandmiljonilisest juurdekasvust aastail 1945–1950 (267 000-st 516 000-ni) langes sisserände, s. t. peamiselt muulastest kolonistide arvele vähemalt 90%.[11]

Juhan Talve (*alias* Sirje Sinilind) on sellisele investeerimislahkusele andnud lihtsa seletuse: „Millest selline altruism Eesti vastu. **Tegelikult oli tegemist nõukogude koloniaalvõimu majandusliku sissemarsiga Eestisse** (minu rõhutus – K. K.)."[12]

Eesti majanduse liidukeskset arendamist soosisid suhteliselt hästi väljaarenenud tootmislik ja sotsiaalne infrastruktuur, ajaloolised tootmistraditsioonid ning kõrge töökultuur. Ligitõmbavaks osutusid kergesti kättesaadavad loodusvarad (eelkõige põlevkivi ja mets) ning idapoolsete naaberaladega võrreldes kõrgem elatustase. Sellest tulenevalt oli Eestisse kapitaalmahutuste tegemine odavam ja ühtlasi seotud väiksema majandusliku riskiga kui enamiku NSV Liidu nn. vanade piirkondade puhul. Samal ajal läbisid Eestit oma geograafilisest asendist johtuvalt Saksamaa jt. riikide reparatsioonitarnete marsruudid. Kõige kaalukamaks majanduslikuks välisteguriks Eesti rahvamajanduse sõjajärgsel arendamisel tuleb siiski pidada Leningradi lähedust, sellest johtus ka industrialiseerimise põlevkivikesksus.

9.2.2. EESTI MUUTMINE LENINGRADI TAGAMAAKS

Eesmärk muuta Eesti majanduslikus (loomulikult ka poliitilises) mõttes Leningradi tagamaaks oli vahest kõige olulisem põhjus, miks Eesti pälvis teiste liiduvabariikide seas keskvõimu erilise tähelepanu. Eeskätt avaldus see siinsete põlevkivileiukohtade forsseeritud kasutuselevõtmises, varustamaks Leningradi elanikkonda põlevkivigaasiga ning tööstust ja transporti põlevkivist toodetava vedelkütusega. See suund fikseeriti juba NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee määruses „Eesti NSV ja Leningradi oblasti põlevkivitööstuse taastamisest ja arendamisest ning Leningradi varustamisest gaasiga" (10. juunil 1945).[13]

Eesti majandusse aastaiks 1946–1950 plaanitud kapitaalmahutustest (3,5 mrd. rubla) kavandati 40% suunata järk-järgult üleliidulisse alluvusse viidud põlevkivitööstusesse (tööstusesse üldse aga üle 60%). Õnneks jäi selle viisaastaku kapitaalmahutuste plaan täitmata nii tervikuna (kogu rahvamajanduse ulatuses täideti see 64,2% ulatuses) kui ka põlevkivitööstuses. 1950. aastaks plaanitud 8,4 mln. t põlevkivi asemel kaevandati 3,5 mln. t. Seejuures langes kõigist Eestis 1946–1950 tehtud kapitaalmahutustest liidulise alluvusega majanduse osaks 65,8% ja nn. liidulis-vabariikliku alluvusega majandusele 18,4% (tabel 2). Pool kõigist tööstusesse paigutatud kapitaalmahutustest suunati põlevkivitööstusesse – näiteks 1946. ja 1950. aastal vastavalt 58 ja 42%.

Tabel 2. Kapitaalmahutuste ametkondlik struktuur aastail 1945–1950 (1945. a. hindades, protsentides)[14]

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1946–50
Liidulise alluvusega majandus	53,2	59,8	68,0	75,6	62,6	56,2	65,8
Liidulis-vabariikliku alluvusega majandus	19,4	19,6	15,0	12,4	20,9	28,1	18,4
Vabariikliku alluvusega majandus	27,4	20,6	17,0	12,0	16,5	15,7	15,8

Taolisel „altruistlikul", eeskätt siinse põlevkivivaru hõlvamisele suunatud eelisinvesteerimisel oli kaks peamist eesmärki:

1. **Eestis eksterritoriaalse majandussektori loomine**, mida iseloomustasid otsealluvus keskvõimule ja orienteeritus väljaveole ning väljaveetavale toodangule kehtestatud madalad hinnad. Nii näiteks jõudis Kohtla-Järvel toodetud põlevkivigaas torujuhet pidi Leningradi 1948. aastal, Tallinna alles 1953. aastal. Isegi veel 1961. aastal läks toodetud põlevkivigaasist Leningradi 62,5% (333 mln. m^3). Mida tähendas Eesti põlevkivigaas Leningradile ja Eestile endale, näitavad tollase ENSV TA Majanduse Instituudi teaduri Dmitri Kuznetsovi uhkusega esitatud faktid: 1954. aasta lõpuks oli Leningradis Eesti põlevkivi baasil gasifitseeritud üle 227 000 korteri, kus elas 2,5 mln. inimest, seevastu Tallinnas oli 1. novembri 1955 seisuga gasifitseeritud 6041 korterit ja põlevkivigaasi tarbijaid oli 28 000, s. t. umbes 100 korda vähem kui Leningradis. Tema sõnutsi said „Leningradi elanikud korterite gasifitseerimisest suurt kasu, kuna gaasi kasutamine tuleb leningradlastel teiste kütuseliikidega võrreldes 4–5 korda odavam. Leningradi elanikud said ajavahemikus 1948. a. – 1954. a. gasifitseerimise arvel üle 400 mln. rubla kokkuhoidu". Leningradi gasifitseerimine võimaldas suures osas loobuda kaugelt kohaleveetavast kallist kütusest. Ainuüksi 1953. aastal asendas põlevkivigaas Leningradis üle 265 000 t tingkütet, sellest 160 000 t petrooleumi tingküttes (114 000 t natuuras) ja 55 000 t sütt tingküttes (80 000 t Petšoora sütt).[15] Ta lisab, et „Eesti põlevkivi kasutatakse küttena Pihkva soojuselektrijaamas, Riia, Vilniuse, Kaunase ning Läti ja Leedu teiste linnade, aga samuti ka Leningradi oblasti linnade tehastes ja vabrikutes".[16] Ehk teisisõnu, toonased Eestile eraldatud kapitaalmahutused maksti kinni väljaveetud põlevkivi ja selle töötlemissaadustega, ilma et Eesti sellest mingit kasu oleks saanud.

2. **Kohaliku elanikkonna assimileerimine**, mille teostamise vahendiks sai Eesti majanduse sotsialistlik industrialiseerimine. Nagu juba eespool mainitud, andis Eesti linnarahvastiku veerandmiljonilisest juurdekasvust aastail 1945–1950 vähemalt 90% sisseränne, s. t. valdavalt muulaste juurdetulek. Üldse langes Eesti rahvastiku juurdekasvust (1951. – 1989. a. 466 600 inimest) sisserände osaks 241 200 ehk 51,7% (tabel 3).

Põhirõhk oli asetatud Kirde-Eesti elanikkonna rahvusliku struktuuri sihipärasele muutmisele, mille olemust iseloomustavad kujukalt kas või tollase EKP Narva Linnakomitee sekretäri Jerjomini süüdistused Kreenholmi Manufaktuuri asedirektori Volkovi aadressil, kuna see olevat kaevanud EK(b)P Keskkomitee endisele juhtkonnale, et Narvas ei eraldata elamispinda endistele narvalastele, ja teinud ettepaneku, et linna tagasi pöörduvatele elanikele eraldataks 15–20% elamispinnast. Sm. Jerjomin põhjendas oma süüdistusi väitega, et „kõrvuti tuhandete ausate tööinimestega elas enne 1940. aastat Narvas mitte just vähe valgekaartlasi, spioone ja ekspluataatoreid, keda nõukogude Narva näha ei soovi. Tuleb välja, et **leningradlastele**, **novgorodlastele**, **pihkvalastele ja**

teistele ausatele nõukogude patriootidele (minu rõhutus – K. K.), kes kandsid kogu sõja raskust, kogu viletsust ja häda, tuleks anda elamispinda ja muid hüvesid pärast seda, kui on rahuldatud nn. vanade narvakate isu.” [18]

Tabel 3. Eesti rahvastiku juurdekasv aastail 1951–1989 (tuhandetes)[17]

Aastad	Kokku	Loomulik juurdekasv	Migratsiooniline juurdekasv
1951–1955	58,5	30,5	28,0
1956–1960	59,7	34,2	25,5
1961–1965	75,1	31,9	43,2
1966–1970	75,0	27,4	47,6
1971–1975	62,7	29,8	32,9
1976–1980	41,7	21,2	20,5
1981–1985	48,2	25,2	23,0
1986–1989	45,7	25,2	20,5
1951–1989	466,6	225,4	241,2

Iseküsimus on muidugi see, millises ulatuses peideti tol ajal põlevkivi taha soov asuda diktüoneemakildast uraani tootma, mis tõi endaga kaasa tööjõu sisseveo (sh. Sillamäe muutmise suletud linnaks), täiendavad investeeringud energeetikasse ja Kirde-Eestis eestlastest vaba lojaalse ümbruse loomise.[19]

9.2.3. MAJANDUSE STRUKTUURSED NIHKED

Juba esimese sõjajärgse viisaastakuga pandi Eestis alus üleliidulisi vajadusi järgivale tootmisstruktuurile, kusjuures nii tootmises kasutatavate ressursside kui ka toodangu jaotamine oli liidukeskselt ette määratud. Kaotati Eesti rahvamajanduse funktsionaalne ja organisatsiooniline terviklikkus. NSV Liidu rahvamajanduse unitaarne ametkondlik ülesehitus, rahvamajanduslike optimeerivate struktuurikriteeriumide puudumine (administratiivsed voluntaristlikult kehtestatud hinnad!) ning fetišeeritud direktiivse keskplaneerimise vastandamine majanduse iseregulatsioonile neelasid tootmise selektiivse arendamisega taotletud efekti. Samas muudeti Eesti majandus maailmamajanduse suhtes suletud majanduseks.

Tervikuna võib Eesti nõukoguliku majanduse sõjajärgses arengus eristada vähemalt kolme mõneti eriilmelist perioodi:

1) sõja lõpp – 1950. aastate keskpaik,
2) 1950. aastate keskpaik – 1960. aastate keskpaik,
3) 1960. aastate keskpaik – 1989.

Igale perioodile on iseloomulikud oma poliitilis-majanduslik ideoloogia ning kvantitatiivsed struktuuriprioriteedid. Sellise jaotuse korral võib eespool iseloomustatud Eesti esimest sõjajärgset kümnendit vaadelda NSV Liidu 1930. aastate majandusmudeli peaaegu üksühese juurutamise ajana. Ajavahemikku 1957–1964, s. o. rahvamajandusnõukogu aega, võiks seevastu vaadelda Eesti rahvamajanduse vabariigikeskset juhtimist ja erinevate rahvamajandusharude tasakaalustatud arendamist taotleva ajajärguna (seda loomulikult niivõrd, kuivõrd see võis kõne alla tulla totalitaarses majandussüsteemis). Pärast rahvamajandusnõukogu likvideerimist 1965. aastal oli Eesti rahvamajandus juba rõhutatult üleliidulisi vajadusi järgiv. Eesti rahvamajandus muudeti ülimalt abstraheeritud mõisteks – Eestimaal paikneva majanduskonglomeraadi sünonüümiks. Eesti oma rahvamajanduse puudumine seadustati 1978 ENSV viimases konstitutsioonis, mille § 16 järgi oli „Eesti NSV majandus koostisosa ühtsest rahvamajanduskompleksist, mis **hõlmab kõik ühiskondliku tootmise, jaotuse ja vahetuse lülid NSV Liidu territooriumil** (minu rõhutus – K. K.)". Niisiis defineeriti Eesti rahvamajandust põhiseaduslikult n-ö. väljastpoolt.

Nagu juba öeldud, suunati 1946–1950 tööstusesse 38% kõigist kapitaalmahutustest (hilisematel viisaastakutel 29–35%), kusjuures tööstuslike ja põllumajanduslike kapitaalmahutuste suhe oli näiteks 6,6:1. Seega oli Eesti rahvamajanduse nn. sotsialistliku rekonstrueerimise lähtekohaks industrialiseerimine, mis tootmislikust küljest oli põlevkivikeskne, poliitilis-organisatsioonilisest küljest aga liidukeskne. Eesti kujunes üsna kiiresti industriaal-agraarmaaks (ka Eesti Vabariik oli endale 1930. aastate lõpul seadnud samasuguse sihi), kusjuures 1980. aastate lõpuks võis tööstuses ja põllumajanduses rakendatute suure osatähtsuse ning vähearenenud teenindava majanduse põhjal tõdeda Eesti paari-kolmekümneaastast mahajäämust Skandinaavia maadest (tabel 4).

Eelisinvesteerimine tagas kütusetööstusele aastail 1946–1950 tööstusharudest küll kõrgeima toodangu kasvutempo (tollastes püsihindades 6,7 korda kõrgema), kuid sellest hoolimata küündis haru enda osatähtsus Eesti tööstuse kogutoodangus vaevu 10% piirimaile, sest maapõues olev põlevkivi ei maksnud siis ega ka hiljem midagi (põlevkivi kaevandava tööstuse tootmiskulude struktuuris moodustasid toore ja põhimaterjalid näiteks 1955. aastal vaid 0,5%.[20] Kaudselt olid vähemal või suuremal määral põlevkivisuunitlusega ka elektroenergeetikasse, masina- ja metallitööstusesse ning ehitusmaterjalitööstusesse tehtud kapitaalmahutused. Üldse langes 1950. aastal põlevkivitööstuse osaks 24,9% Eesti tööstuse tootmispõhifondidest, 1955. aastal 24,0%.[21]

Kõrvuti kütusetööstusega suurenesid 1946–1955 ennaktempos veel kergetööstuse (Kreenholmi Manufaktuuri ja Balti Manufaktuuri taastamine ja laiendamine toimus eelkõige üleliidulist tarbijat silmas pidades), ehitusmaterjali-, masina- ja metallitööstuse ning keemiatööstuse toodangu

väljalase. Eesti tööstuse tootmisstruktuuri muutusi ajavahemikul 1945–1989 iseloomustab tabel 5. Siinkohal tuleb rõhutada, et Eesti tööstust puudutavad arvandmed hõlmavad üksnes n-ö. tsiviiltööstust. Otseselt sõjatööstuse kohta, mis teiste liiduvabariikidega võrreldes oli Eestis siiski võrdlemisi tagasihoidlikult esindatud, statistilist infot ei ole.

Tabel 4. Majanduslikult aktiivse rahvastiku jaotuse muutumine Eestis ja mõnes võrdlusriigis (protsentides, kokku 100%)[22]

Riik	Aasta	Põllumajandus, metsandus, kalandus	Mäendus, tööstus, energeetika, ehitus	Teenindavad harud
Eesti	1960	26,5	38,9	34,6
	1970	16,1	44,4	39,5
	1980	13,9	43,0	43,1
	1990	12,7	42,5	44,8
Soome	1970	22,6	34,6	42,8
	1990	8,4	31,0	60,6
Rootsi	1970	8,1	38,4	53,5
	1990	3,3	29,2	67,5
Norra	1970	13,9	37,3	48,8
	1990	6,5	24,7	68,8
Saksamaa LV	1970	7,5	48,9	43,6
	1990	3,6	40,6	55,8
Austria	1970	14,5	42,3	43,2
	1990	7,9	36,8	55,3
Šveits	1970	8,6	46,0	45,4
	1990	5,5	35,0	59,5
Poola	1990	25,8	37,3	36,9
Tšehhoslovakkia	1990	11,2	45,2	43,6
Ungari	1990	18,8	35,4	45,8
NSV Liit	1990	18,2	38,4	43,4

Ühtlasi viidi Eesti industrialiseerimine läbi teiste majandusharude, eeskätt põllumajanduse, ning eriti elanikkonna madala ostujõu arvel. Põllumajanduses sel perioodil aset leidnud sündmustest-uuendustest tuleb eelkõige märkida 1944.–1947. aasta vastuolulist maareformi, 1947. aastast nn. kulaklike talude suhtes rakendatud kõrgendatud maksustamisele põhinenud efektiivse põllumajanduse väljasuretamise poliitikat ning põhiliselt aastail 1949 ja 1950 läbiviidud sundkollektiviseerimist. Otseste sõjakaotuste ja põllumajanduse „sotsialistliku ümberkorraldamise" tagajärjel moodustas 1955. aastal kogu külvipind 1940. aasta tasemest 85,2%, veiste arv 82,4% (sealhulgas lehmade arv 65,7%) ning sigade arv 86,7%. Lihatoodang vähenes neil aastail 14,6 ja piimatoodang 28,6% võrra.[23]

Nõukogulik maa- ja põllumajandusreform oli üheselt allutatud ideoloogilistele taotlustele. Samal ajal, kui tõdeti väiketalude paratamatut perspektiivitust, osutus Eestiski hirm kapitalismi taassünni ees suuremaks kui hirm võimaliku nälja ees. Edgar Tõnurist, kes oli 1961–1979 ENSV Ministrite Nõukogu esimehe I asetäitja, on tunnistanud, et Eesti toonastes oludes pidanuks talu kogu põllumajanduslik maa olema vähemalt 45–60 hektarit, kuid möönab toimunut õigustades, et „lasta maa uuesti koonduda sellistesse ja veelgi suurematesse eramajapidamistesse **oleks tähendanud uut kapitalistlikku diferentseerumist külas kõigi sellega kaasnevate pahedega, eelkõige aga töölisklassi ja talurahva liidust loobumist ning põllumajanduse kapitalistlikule arenemisteele suunamist** (minu rõhutus – K. K.)".[24] Sellest tulenevalt tuli tema sõnutsi „administratiivsete ja majanduslike abinõudega rangelt piirata kulaklike majapidamiste kasvu, samuti jälgida, et keskmike hulgast ei võrsuks uusi kulakuid".[25]

Et ideoloogilised kaalutlused osutusid olulisemaks kui majanduslik lähenemine, näitab seegi, et hoolimata põllumajandust haaranud totaalsest riigistamisest ja kollektiviseerimisest (1957. aastaks oli talumajapidamistest kollektiviseeritud 99,3%), jäi ühiskonnastatud sektori osatähtsus põllumajandustoodangus veel isegi 1950. aastate lõpul enam kui tagasihoidlikuks (tabel 6).

Äärmuslikest, administratiivselt kujundatud tööstus- ja põllumajandustoodangu hinnakääridest räägib kas või selline neil aegadel üpris sageli reklaamitud „fakt", et 1950. aastate algul andis tööstus Eesti rahvamajanduse kogutoodangust üle 80%.[26] Otseselt avaldus see põllumajandussaadustele kehtestatud ülimadalates varumishindades.

Eesti sellise industrialiseerimise on Rein Taagepera 1983. aastal võtnud kokku sõnadega (osundatud 1997. a. ilmunud eestikeelse tõlke järgi): „See oli tööstus, mis põhines Vene investeeringutel ja Vene tööjõul, keda juhtisid venelased vastavalt venelaste poolt seatud eesmärkidele, kus suur osa toorainest veeti sisse Venemaalt ja suurem osa toodangust viidi välja Venemaale. Kogu seda etendust kutsuti aga Baltikumi tööstuse

Tabel 5. Eesti tsiviiltööstuse toodangu struktuur aastail 1950–1989 (A – vastava aasta püsihindades, B* – 1985. aasta hindades; protsentides)

		1950	1960	1970	1975	1980	1985	1989
Tööstus kokku		100	100	100	100	100	100	100
Elektroenergeetikatööstus	A	2,6	2,8	5,3	5,5	5,2	5,5	5,1
	B	1	2	6,4	6,5	6,2	5,3	4,7
Kütusetööstus	A	8,7	7,4	5,5	5,8	6,4	6,1	2,2**
	B	8	6	5,9	6,2	6,8	6,1	5,5
Keemiatööstus	A	1,8	2,4	3,1	3,2	3,2	3,4	7,8**
	B	2	3	3,1	3,1	3,1	3,4	3,3
Masina- ja metallitööstus	A	12,6	13,8	14,3	16,4	17,5	16,2	16,5
	B	5	6	10,5	12,2	14,4	16,0	17,2
Metsa-, puidu-, tselluloosi- ja paberitööstus	A	14,6	9,7	8,2	7,6	7,4	8,3	8,8
	B	16	11	8,7	8,0	7,9	8,4	9,0
Ehitusmaterjalitööstus	A	3,9	4,1	4,6	4,5	4,0	4,3	4,3
	B	3	4	4,8	4,7	4,4	4,3	4,4
Kergetööstus	A	20,9	27,2	23,2	20,0	21,2	23,1	22,7
	B	31	35	28,2	24,5	23,4	23,1	22,7
Toiduainetööstus	A	30,5	29,5	30,2	30,8	28,1	26,3	25,0
	B	34	33	30,4	30,5	28,0	27,2	26,0

* Autori andmeil.

** Tööstusharude sisestruktuur muutus.

Allikad: ENE 2. kd., lk. 321 (A-read 1950 ja 1960); „Eesti Tööstus", 1990, 17 (A-read 1970–1989).

kasvuks, kuna Nõukogude Liidu võimud otsustasid seda läbi viia Baltikumi pinnal."[27] Arnold Purre sõnutsi oli „kogu üsnagi suurest nõukogude tööstusest Eesti territooriumil eesti rahval ainult nii palju kasu, et ta leiab tööd ning võib end saadud palgaga ülal pidada".[28] Iseküsimus on muidugi see, millise elatustaseme tollane palk tagas (võrreldes kas või Soomega). Enesestmõistetavalt ei langenud eksiilis antud hinnangud – ka olid need suuresti puhtemotsionaalsed – kokku koduse ideoloogilise ülistuslauluga Eesti nõukoguliku majanduse edusammudele.

Tabel 6. Mõnede põllumajandussaaduste tootmise „sotsiaalne" struktuur aastail 1950–1958[29]

	1950	1955	1958
Liha (tuh. t)	82,1	95,2	111,3
sovhoosid jt. riiklikud majandid	8,0	10,5	17,8
kolhoosid	15,5	26,0	26,8
isiklikud abimajapidamised, talud	58,6	58,7	66,7
Piim (tuh. t)	508,0	558,1	734,0
sovhoosid jt. riiklikud majandid	47,6	54,1	99,9
kolhoosid	178,3	188,6	263,3
isiklikud abimajapidamised, talud	282,1	315,4	370,8
Munad (mln. tk.)	121,7	146,7	188,0
sovhoosid jt. riiklikud majandid	2,1	5,1	12,5
kolhoosid	12,3	24,0	32,4
isiklikud abimajapidamised, talud	107,3	117,6	143,1

9.2.4. NÄILINE MAJANDUSAUTONOOMIA

1957. aastal toimus NSV Liidus üleminek varasemalt puhtametkondlikult juhtimissüsteemilt territoriaalse juhtimise prioriteetsust taotlenud rahvamajandusnõukogude süsteemile. NSV Liidus rahvamajanduse juhtimisel territoriaalse printsiibi esiplaanile nihutamine (nn. Hruštšovi mudel) eeldas majandusideoloogia ja -strateegia kujundamisel uut lähenemist ka kohapeal. Ametlikul tasandil on Arnold Veimer, kes oli ENSV Rahvamajanduse Nõukogu esimees kogu selle eksisteerimise aja vältel, tollased taotlused sõnastanud järgmiselt: „... meie ees seisab probleem vabariigi rahvamajanduse komplekssest väljaarendamisest, meil tuleb analüüsida, millised rahvamajandusharud omavad meil eeldusi välja kasvada üleliidulist tähtsust omavateks ja millised rahvamajandusharud on määratud ainult vabariigi töötajaskonna elukondlikke vajadusi rahuldama. ... meie ees seisab ülesanne kriitiliselt analüüsida väljakujunenud tööstuse struktuuri, tema profiili, et seda teadlikult ja järjekindlalt edasi arendada, lähtudes sotsialistlikest tootlike jõudude paigutamise seadustest."[30]

Sellest hoolimata ei muutnud Rahvamajanduse Nõukogu moodustamine Eesti rahvamajandust oluliselt „vabariiklikumaks". Pigem vastupidi, sest „Eesti NSV" degradeeriti majanduslikus kontekstis sageli „Eesti administratiivseks majandusrajooniks". Ka selles osas paistis silma Arnold Veimer oma 1961. aastal ilmunud monograafiaga „Комплексное раз-

витие и специализация Эстонского экономического административного района"[31], mida ta aasta hiljem kaitses doktoriväitekirjana. Kas või see võiks olla õigustus Arnold Purre hinnangule: „Propagandistid said N. Liidu tööstuse juhtimise reorganiseerimisega hea teema. Nad hakkasid seletama, et Eesti NSV oli täiesti iseseisev, kuid nüüd rahvamajandusnõukogu juhtimisega on muutunud veelgi iseseisvamaks".[32] Raul Renteri sõnutsi seisnes suurim erinevus selles, et Venemaa eestlaste asemel „pääsesid pärast NLKP XX kongressi ja sellele järgnenud sündmusi taas võimusfääri kohalikud revolutsionäärid ja siinsed konjunktuurikommunistid".[33]

Kuigi nn. Hruštšovi mudel muutis nõukogulik-totalitaarse majanduse juhtimissüsteemi vähe, oli just rahvamajandusnõukogude aeg (1957–1964) tagantjärele vaadatuna kogu Nõukogude perioodi jooksul suhteliselt kõige edukam. Samas tuleb arvestada, et see oli majanduse puhtekstensiivse arendamise ajajärk. Kõrvuti tööstuse vaieldamatute edusammudega (neil aastail loodi Eestis tolle aja mõistes kaasaegne elektroenergeetika ja masinaehitus) jõuti lõpuks ka põllumajanduse edasiminekuni. Nimelt saavutas Eesti põllumajandus 1950. aastate lõpus tootmismahult sõjaeelse taseme, mis 1965. aastaks 1,3 korda ületati. Sellest hoolimata, et ka nende aastate kapitaalmahutused orienteeriti eelkõige väljavedavatele harudele (tööstuslikest kapitaalmahutustest läks 1960. ja 1965. a. vastavalt 58 ja 61% sellistesse kapitaliintensiivsetesse harudesse nagu elektroenergeetika, kütusetööstus ja ookeanipüügile orienteeritud kalatööstus), ei saanud Eesti majandussidemeid enam vaadelda üksnes lihtsa võtmise-andmise ilminguna, nagu seda oli olnud sõjajärgse kümnendi „vennalik abi". Pealegi hakati a-st 1956 mõõtma ka Eesti rahvamajandust – näiteks hakati arvutama rahvatulu ja ühiskondlikku koguprodukti (seda loomulikult toonase metoodika alusel). Siingi on iseküsimuseks esitatud andmete moonutatus ja nende tõlgendamise võimalus – mil moel ja millises ulatuses on neisse peidetud näiteks sõjalised kulutused.

Eesti rahvamajanduses sel perioodil aset leidnud kvantitatiivseid ja kvalitatiivseid nihkeid võib paljuski seostada majanduse vabariigikeskse (kuigi direktiivse) juhtimise tugevnemisega. Siinsest tööstustoodangust andsid vabariikliku alluvusega ettevõtted näiteks aastail 1958–1962 98–99%, mis on eriti silmatorkav 1965. aasta järgse kümmekonna protsendi taustal (tabel 7). Samas kutsusid just nn. kohalik juhtimine ja Eesti tööstuse struktuuris neil aastail aset leidnud nihked esile kogu sõjajärgse aja kõige suurema immigratsioonilaine (vt. tabel 3).

Tabel 7. Eesti tsiviiltööstuse toodangu struktuur ettevõtete alluvusvormi järgi aastail 1955–1989 (protsentides)[34]

	Tööstus kokku	Liidulise alluvusega	Liidulis-vabariikliku alluvusega	Vabariikliku alluvusega
1955	100	23,6	...	...
1960	100	1,2	–	98,8
1965	100	28,6	57,5	13,9
1970	100	23,5	65,9	10,6
1975	100	30,5	57,8	11,7
1980	100	27,6	59,5	12,9
1986	100	29,2	61,5	9,3
1987	100	29,2	62,2	8,6
1988	100	29,0	56,5	14,5

9.2.5. „ARENENUD SOTSIALISMI" AASTAD

1965 pöörduti vahepealse rahvamajandusnõukogude süsteemi juurest tagasi ametkondliku juhtimissüsteemi juurde, mis tähendas valdava osa Eesti majanduse haldusjuhtimise allutamist üleliidulise ja liidulis-vabariikliku alluvusega ministeeriumidele (tabel 7). Seadusaktidega võrdsustati liiduvabariigi kõrgeim täidesaatva võimu organ – Ministrite Nõukogu – paremal juhul üleliiduliste haruministeeriumide ja ametkondadega, mida näitab kas või traditsiooniline loetelu üleliidulistes normatiivaktides: „... NSV Liidu ministeeriumid ja ametkonnad ning liiduvabariikide Ministrite Nõukogud ...".

Samal ajal hakkasid koos nn. arenenud sotsialismi kontseptsiooni võidukäiguga ilmnema nii majanduse arengu aeglustumine (esialgu hoidis selle ära 1965. aasta majandusreform, mis tõi majandusse mõningad turustiimulid) kui ka kvalitatiivsed tagasilöögid: alates 1970. aastate keskpaigast langes järsult majanduse kasvutempo ning avaldusid mitmed majanduse taandarengule viitavad nihked. Siseturul võis täheldada tehnilise progressi aeglustumist, seda eeskätt masina- ja metallitööstuses, teiselt poolt vähenesid Eesti toodangu konkurentsivõime langusest johtuvalt eksporttarned. Kogu Eesti suurejoonelisest masinaehitustoodangust jõudsid arenenud turumajandusega riikidesse üksnes „Volta" elektrimootorid, needki valdavalt mujalt NSV Liidust eksporditud masinate ja seadmete koosseisus.

Mis puutub tehnilise progressi aeglustumisse, siis näiteks masinaehituses võis selgelt täheldada uue toodangu osatähtsuse langust. Jälgitav oli toodangu moraalne vananemine, mis avaldus nii toodete suurenenud

keskmises tootmiseas kui ka vananenud konstruktsiooniga masinate, seadmete, aparaatide ja mõõteriistade mitteküllaldases tootmisest mahavõtmises (tabel 8). Aeglaselt kulges uue tehnika evitamine, Eestis kulus selleks enamasti 4–6 aastat, eksporttoodangu puhul enamgi. Äärmiselt madal osatähtsus kasutusele võetavas toodangus oli põhimõtteliselt uudsetel toodetel. Näiteks 1981–1985 (s. o. X viisaastakul) moodustasid leiutistel põhinevad tooted Eesti masina- ja metallitööstuses evitatuist vaid 10,8%. Ainult taolist toodangut võis maailmaturul tõeliselt konkurentsivõimeliseks lugeda, pakutava toodangu ülemaailmne uudsus olnuks vähemalt formaalselt tagatud ning sellele olnuks võimalik taotleda patendikaitset.[35] 1979–1982 vähenes Eesti toodangu eksport enam kui viiendiku võrra.

Tabel 8. Üleliidulise alluvusega Eesti masinaehitusettevõtete kaubatoodangu „vanuseline" struktuur aastail 1970–1989 (protsentides)[36]

	Toodang kokku	Toodang, mis evitati		
		viimasel 5 aastal	6–10 aastat tagasi	üle 10 aasta tagasi
1970	100	46,6	36,1	17,3
1975	100	49,6	34,9	15,5
1976	100	35,0	40,1	24,9
1977	100	29,5	44,0	26,5
1978	100	31,6	36,7	31,7
1979	100	35,1	32,7	32,2
1980	100	27,9	37,9	34,2
1985	100	51,4	25,3	23,3
1986	100	42,3	33,1	24,6
1987	100	48,9	27,3	23,8
1988	100	56,5	24,8	18,7
1989	100	54,6	22,5	22,9

1980. aastate teisel poolel toimunud näiliselt positiivne nihe, millega kaasnes ka masinate ja seadmete ekspordi mõningane kasv, oli suuresti statistiliste manipulatsioonide tulemus. Tegelikkusega oli sellel vähe pistmist, sest masina- ja metallitööstuse toodangust eksporditi reaalselt parimal juhul 3–4% (seegi põhiliselt nn. sotsmaadesse), ent ometi hindas ametlik statistika 1989. aasta ekspordivõimelise toodangu osatähtsuseks 35,8%.[37]

Juba tollal kujunes probleemiks kvalifitseeritud tööjõu defitsiit, mis eriti valuliselt ilmnes ekspordiks tootmise korral masina- ja metallitööstuses, kuna just selles harus oli eksporttoodang analoogsest siseturutoodangust märgatavalt töömahukam.

Eesti majanduse konkurentsivõime langust iseloomustas seegi, et 1980. aastail suudeti Eesti tööstustoodangust müüa välisturgudel 2–3% (tabel 9), seejuures vabalt konverteeritava valuuta eest üksnes 0,4–0,5%. Isoleeritus maailmamajandusest ja sellest lähtuv mugandumine kõigega leppinud NSV Liidu siseturu jaoks tootmisel ning absoluutne kaitstus maailmaturu võimaliku konkurentsi eest viisid lõppkokkuvõttes siinse tootmise tehnoloogilise ja majandusliku mahajäämuse süvenemisele, tootmiskultuuri mandumisele ning toodangu konkurentsivõime langusele välisturgudel. 1980. aastate teisel poolel võis vabalt konverteeritava valuuta eest realiseeritud toodangu väärtust hinnata 50–60 mln. dollarile, mis arvestatuna 1 elaniku kohta oli ligikaudu 100 korda väiksem kui Soome ekspordi valuutatulem.

Tabel 9. Ekspordi osatähtsus Eesti tööstustoodangu müügis 1970. ja 1980. aastail (protsentides)[38]

1970	1975	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
5,0	3,4	2,4	2,1	1,9	1,9	2,0	2,2	2,6	2,9	2,7	2,3

Näiliselt edukalt arenenud põllumajandus ei suutnud Eestit 1980. aastatel oma ressurssidega enam ära toita – isegi osa Eesti turule toodetud lihast ja piimast toetus juba sisseveetud söödale. Absoluutse tollikaitse oludes arenenud ning põhjatule NSV Liidu siseturule tootnud põllumajandus sarnanes järjest vähem tõelise põllumajandusega, pigem oli tegemist sisseveetava söödateravilja (1987 ja 1988 küündis selle sissevedu 1,3 mln. tonnini) pooltööstusliku väärindamisega lihaks ja piimaks, mis omakorda tarniti nn. üleliidulistesse fondidesse.

9.2.6. SULETUD MAJANDUS

Oma olemuselt oli Eesti majandus avatud majandus üksnes NSV Liidu siseturu mõistes. Eesti oli seejuures tõepoolest üks kõige intensiivsemate majandussidemetega liiduvabariike. 1987 (viimastel loendusmaterjalidel põhinenud detailsete ühiskondliku koguprodukti maatriksbilansside andmeil) kuulus Eestile sisse- ja väljaveo mahult 1 elaniku kohta liiduvabariikide seas juhtpositsioon (vastavalt 2324 ja 1883 rublaga). Rahvusvahelisel võrdlemisel kasutatav väljaveo kogumahu ja sisemajanduse kogutoodangu suhtarv – 1987–1989 49–50% (teenuste väljavedu arvestamata) – oli tegelikult ülikõrge näitaja. Kõnealusel 1987. aastal veeti Eesti tööstustoodangust välja 41%, siin tarbitud tööstustoodangust moodustas sisseveetu 45%.

Eesti majanduse, sh. tööstuse suletusest räägib seegi, et ekspordiks (s. o. NSV Liidust väljaveoks) tootnud ettevõtetest enamikus ulatus ekspordi osatähtsus realiseeritud toodangus paremal juhul 3–5%-ni

(1975–1988 oli ekspordi keskmist osatähtsust iseloomustav mediaan Eesti eksportivate tööstusettevõtete kogutoodangu puhul 1,8–2,7%) ja ettevõtteid, kus ekspordi osa moodustas enam kui 10%, oli vaid kümmekond.

Tulenevalt NSV Liidu autarkilisest majanduspoliitikast olid Eesti viimase poolsajandi majandussidemed äärmiselt ühesuunalised. Iseenda maailmamajandusest isoleerimist võib vaadelda kui nõukoguliku režiimi enesealalhoiuinstinktist johtunud teadlikku või alateadlikku käitumist. **Omariikluse lõpp tähendas Eestile peaaegu pool sajandit väldanud eraldatust maailmaturust.** Varasemaid sidemeid maailma teiste riikidega pidi asendama „tihe vennalik koostöö teiste Nõukogude vabariikidega”. Nii sisse- kui ka väljaveos domineeris n-ö. idakaubandus (tabel 10).

Tabel 10. Eesti sisse- ja väljaveo geograafilised põhiproportsioonid aastail 1956–1987 (protsentides)[39]

	1956	1961	1966	1972	1977	1982	1987
Väljavedu:							
teistesse liiduvabariikidesse	97,6	92,7	89,0	91,4	92,9	94,6	92,7
välisriikidesse	2,4	7,3	11,0	8,6	7,1	5,4	7,3
Sissevedu:							
teistest liiduvabariikidest	95,3	88,3	87,3	80,7	81,7	80,9	81,8
välisriikidest	4,7	11,7	12,7	19,3	18,3	19,1	18,2

Kuivõrd NSV Liidu ühtne majandussüsteem sisuliselt ei tunnustanud liiduvabariikide olemasolu, siis loomulikult ei saanud olla ka liiduvabariikidevahelisi majandussidemeid. Need olid rohkem ideoloogiline fiktsioon, sest neid ei eksisteerinud isegi avaliku statistika jaoks. Sellekohast statistilist infot, väljendatuna arvestuslikes rahalistes näitajates ja mõelduna „ametialaseks kasutamiseks”, koguti aastail 1960–1980 ühiskondliku koguprodukti maatriksbilansside tarbeks, mida koostati kord 5 aasta jooksul. Eesti ja Läti (või Ukraina või Gruusia või ...) vahelised majandussidemed ei tähistanud nende kui vabariikide vahelisi sidemeid, vaid Eestis ja Lätis (Ukrainas, Gruusias, ...) paiknevate ettevõtete suuresti Moskvast (fondide ja limiitidena) määratud tarnete aritmeetilist summat. Suhtlemist välismaailmaga asendas siinsete ettevõtete ja organisatsioonide „kauplemine” välismajandussidemete riiklikku monopoli kehastavate üleliiduliste väliskaubanduskoondistega.

9.2.7. SISSE- JA VÄLJAVEO EKVIVALENTSUS

Oma ebamäärasuse tõttu olid NSV Liidu liiduvabariikide majandussidemed üks ideoloogiliselt enamspekuleeritud majanduselu valdkondi. Normaalseid regioonidevahelisi kaubavooge tuli ikka ja jälle tõlgendada vennaliku vastastikuse abistamisena (seda üldjuhul faktivabalt), 1980. aastate lõpul lisandusid sellele NLKP peasekretäri ja NSV Liidu presidendi Mihhail Gorbatšovi etteheitest lähtunud väitlused selle üle, et Eesti elab n-ö. võlgu. Sisse- ja väljaveo ekvivalentsuse küsimus oli tavapäraselt kõne all ka väliseesti käsitlustes, mis jäid paratamatult samavõrra naiivseks ja spekulatsioonide tasemele.[40] Sealse „nõutuse" võttis kõige õnnestunumalt kokku Agu Kriisa: „Kõrge eksport on tavaliselt üks positiivne nähe, kuna see võimaldab sisse tuua kaupu ja toodangut, mida endal pole võimalik toota. Moskva poolt määratud plaanide täitmine ei too aga Eesti rahvale mingit kasu, kuna see, mida ja kui palju võib Eesti sisse osta, määratakse samuti Moskvas."[41]

Johtuvalt NSV Liidus kehtinud direktiivsest hinnakorraldusest olid juba aprioorselt välistatud võimalus ja vajadus hinnata liiduvabariikide sisseveo-väljaveo ekvivalentsust. Nagu teiste liiduvabariikide puhul, oli ka Eesti sisse- ja väljaveo vahekord kindlaks määratud keskvõimu poolt üleliidulistes huvides kujundatud tootmisstruktuuriga. Administratiivselt kehtestatud hinnad üldjuhul ei vastanud toodetu ja tarbitu tegelikule väärtusele. Lisaks sellele moonutas liiduvabariikide sisse- ja väljaveo saldot NSV Liidu väliskaubandustulude regionaalne statistiline ümberjaotamine, kusjuures ühe või teise liiduvabariigi statistiline osasaamine neist tuludest ei sõltunud tema enda ekspordi otsesest ja kaudsest efektiivsusest. See statistiline info, mida koguti üks kord viie aasta jooksul, iseloomustas ainult kaupade n-ö. riiklikult organiseeritud liikumist, maksebilansialaseid arvutusi ei tehtud. Formaalselt räägib nn. võlgu elamisest ka toodetud ja tarbitud rahvatulu vahekorra statistika, millel reaalse majandusega polnud siiski mingit pistmist (tabel 11). Teiselt poolt on Eduard Poom tarbitud rahvatulu näitajat interpreteerides väitnud, et näiteks 1970. a. jättis keskvõim Eestisse siin toodetud rahvatulust ainult 32%, „... ülejäänud 68% Eestis loodud rahvatulust ... anastas ehk kõrvaldas Kreml Eestist ilma mingisuguse kompensatsioonita". Ka tema arvutused on vaidlustatavad.[42]

Seega näitab tabeli 11 veerg „Saldo" formaalset ressursside (kaubad, teenused ja finantsressursid) sisse- või väljaveo ülekaalu antud aasta administratiivselt kehtestatud hindade juures. Lisaks sellele tuleks märkida, et 1970. aastate keskpaigast kiirelt kasvanud sisseveo arvestuslik ülekaal oli tingitud ka Eesti jaoks ebasoodsast hindade arengust. Nimelt kasvasid sisseveetava toodagu hinnad (eeskätt toorme, energia, tööstusseadmete ja põllumajandustehnika osas) kiiremini kui väljaveetava toodangu hinnad (seda näitab sisse- ja väljaveo saldo muutumine 1973. aasta

Tabel 11. Aastail 1956–1989 toodetud ja tarbitud rahvatulu (vastava aasta hindades, mln. rubla)[43]

	Toodetud rahvatulu	Tarbitud rahvatulu	Saldo
1956	743,4	...	...
1957	804,4	...	...
1958	900,2	...	...
1959	942,9	...	...
1960	984,8	...	...
1961	1070,3	1138,2	-67,9
1962	1141,4	...	...
1963	1212,7	...	...
1964	1318,8	...	...
1965	1488,1	1384,8	+103,3
1966	1554,5	1489,0	+65,5
1967	1719,0	1715,3	+3,7
1968	1845,6	1843,2	+2,4
1969	2009,7	1962,8	+46,9
1970	2164,8	2184,0	-19,2
1971	2278,7	2288,9	-10,2
1972	2265,8	2331,6	-65,8
1973	2366,4	2504,8	-138,4
1974	2544,1	2524,9	+19,2
1975	2617,9	2623,7	-5,8
1976	2791,7	2688,5	+103,2
1977	2889,4	2866,6	+22,8
1978	2954,2	2943,1	+11,1
1979	3056,3	3226,2	-169,9
1980	3222,0	3358,6	-136,6
1981	3333,5	3498,7	-165,2
1982	3398,1	3586,6	-188,5
1983	3678,6	3825,2	-146,6
1984	3761,4	3985,7	-224,3
1985	3605,1	4084,0	-478,9
1986	3867,5	4297,0	-429,5
1987	4067,4	4333,3	-265,9
1988	4061,8	4624,7	-562,9
1989	4386,1	4959,6	-573,5

püsihindades).[44] N-ö. hindade kontekstis muutus Eesti tootmisstruktuur üha ebaefektiivsemaks. Seda muutust võiks mõõta toodetud ja tarbitud rahvatulu hinnaindeksite suhtarvuga (toetudes rahvusvahelises kaubanduses kasutatava eksport- ja importkaupade hinnaindeksite suhtarvu *terms of trade* loogikale), mille väärtus aastail 1971–1988 oli 0,844. Põhimõtteliselt peaks see suhtarv rääkima Eesti majanduse vähesest kohanemisvõimest muutunud hinnaolude puhul. Seda ei saa Eestile siiski ette heita, sest NSV Liidu ühtse majandussüsteemi jaoks olid liiduvabariigid üksnes abstraktsioon ja tasakaaluhinnad tundmatud.

Sisuliselt sama loogika järgi tuleks käsitleda ka katseid hinnata Eesti territooriumil laekunud tulude ülekandmist eelarvesüsteemi kaudu NSV Liidu riigieelarvesse ja NSV Liidu riigieelarvest Eesti NSV-le „eraldatud" vahendeid *resp.* ülekandeid Eesti NSV riigieelarvesse. Arno Susi arvutuste kohaselt suunati näiteks Eestis laekunud käibemaksust NSV Liidu riigieelarvesse 8,2 ja elanikkonnalt kogutud tulumaksust 1,9 mrd. rubla, ettevõtete kasumimaksetena läks üleliidulisse eelarvesse 3,9 mrd. rubla. Sellele lisandusid lastetus- ja põllumajandusmaks ning Eesti NSV riigieelarvest nn. üleliidulistesse fondidesse tarnitud liha- ja piimasaaduste ning kartuli varumis- ja realiseerimishinna vahed. Teiselt poolt olevat Eesti Arno Susi hinnangul neil aastail saanud NSV Liidu riigieelarvest pensionide maksmiseks 3,4 miljardit rubla ja kapitaalmahutuste netolaekumistena 3,9 miljardit rubla.[45]

Tagantjärele võib taolisi arvutusi käsitleda taasiseseisvumisegsete emotsionaalsete hinnangutena, mille sisuline väärtus ja adekvaatse tõlgendamise võimalus on tänapäeval enam kui küsitav, pealegi on erinevate aegade rubladel, isegi vahepealseid denominatsioone arvestades, erinev ostujõud.

9.3. MILLINE OLI EESTI NSV MAJANDUSE ARENGUTASE?

Nõukoguliku majandamise tegelikku „hinda" ja majandusliku kolonisatsiooni tagajärjel kaotatut oli ja on võrdlemisi raske (kui mitte võimatu) kvantitatiivselt hinnata. Nii nagu kogu NSV Liidu majandus, oli ka Eesti NSV majandus oma olemuselt sürrealistlik majandus, mida iseloomustasid ühest küljest silmatorkavalt kõrged tootmisnäitajad (ja potentsiaalselt kõrged kohad maailma riikide pingereas), teisest küljest aga üleüldine ja järjest süvenenud defitsiit kõikide ressursside ja tarbekaupade osas. Nii näiteks toodeti 1988. a. Eestis 1 elaniku kohta 11 188 kWh elektrienergiat (Soomes, Rootsis ja Saksamaa LV-s vastavalt 10 846, 20 104 ja 7101 kWh), liha 145 kg (73, 67 ja 96 kg), piima 818 kg (556, 406 ja 405 kg), võid 20,7 kg (11,0, 8,1 ja 6,9 kg), tsementi 762 kg, mineraalväetisi 156 kg, puuvillast riiet 122 m^2 jm.[46]

See oli eeskätt riiklikule direktiivsele planeerimisele toetunud tootmine tootmise enda pärast (statistika tõepärasus on siingi iseküsimus), pealegi

oli toodetu turustuskõlblik üksnes põhjatul ja kõigega leppival NSV Liidu suletud siseturul. See toodang polnud konkurentsivõimeline maailmaturul, s. t. müüdav vabalt konverteeritava valuuta eest. Lõplikult sai Eesti nõukoguliku majanduse konkurentsivõimetus maailma- ja nüüd juba ka siseturul selgeks pärast Nõukogude majandussüsteemi kokkuvarisemist ja Eesti taasiseseisvumist.

Veelgi suurema tinglikkusega tuleb suhtuda kõikvõimalikesse väärtuselistesse järeldustesse, kuivõrd nende lähtealuseks olid ja on ikkagi administratiivselt kehtestatud, s. o. kunstlikult fikseeritud hinnad, kusjuures eelistatud oli töötlev tööstus. Rahvusvahelistes võrdlustes on kasutatav NSV Liidus alles 1980. aastate lõpul rakendatud rahvamajanduse kogutoodangu (GNP) näitaja, ent rublades ja siseturuhindades väljendatuna on seegi infotühi, sest rublal ja dollaril ei olnud taoliste arvestuste jaoks aktsepteeritavat seost, s. t. tegelikku turuhinda (kuni 1990. aastate alguseni ei saanud rubla turukursina käsitleda ka musta turu hinda). Pruukis NSV Liidus 1987. a. hakata ettevõtete sisetururublades väljendatud eksporditulemit mõõtma eksporditud toodangu tegelikust valuutamaksumusest lähtuvalt nn. diferentseeritud valuutakoefitsientide abil, kui taoliste haruti, ettevõtteti ja kaubarühmiti diferentseeritud arvelduskoefitsientide (olemuslikult tootepõhiste valuutakursside) arv hakkas kumulatiivselt kasvama ja ulatus mitme allika järgi 1987. a. lõpus umbes 3000-ni, kusjuures nende väärtus kõikus vahemikus 0,2–6,6.[47]

1989 olnuks Eesti rahvamajanduse kogutoodang – 4030 rubla *per capita*[48] aastalõpu ametliku kursi järgi – ekvivalentne umbes 6400 dollariga, selleks ajaks sisseviidud nn. turismikursi järgi aga 640 dollariga. Esimesel juhul paiknenuks Eesti maailma riikide pingereas potentsiaalselt 35.–40. koha piirimail, teisel juhul kuskil 110.–120. koha kandis (NSV Liidu esimesel valuutaoksjonil 3. novembril 1989 kujunes dollari keskmiseks hinnaks 24,3 rubla).

Et adekvaatset võrdlevat hinnangut Eesti rahvamajanduse kogutoodangule (GNP) *resp.* sisemajanduse kogutoodangule (GDP), seega ka Eesti nõukoguliku majanduse tegelikule arengutasemele on pea võimatu anda, näitavad ehk kõige ilmekamalt äärmuseni lahknevad hinnangud. Ülehinnangud pärinevad seejuures nii NSV Liidust kui ka läänest. Nõukoguliku ideoloogilise eufooria näiteks on kunagise ENSV Riikliku Plaanikomitee töötaja Bruno Tamre väliseestlastele suunatud sõnad, mille järgi võib Eesti rahvatulult 1 elaniku kohta „... ennast maailma riikide pingereas paigutada esikümne hulka, edestades tööstuslikult kõrgeltarenenud maid nagu Inglismaa, Norra, Soome”.[49] Lätiga seoses on 1988. aastal samale järeldusele jõudnud A. Fedotov, põhjendamaks Balti riikide iseseisvuspüüdluste läbikukkumisele määratust. Tema sõnutsi olevat Läti rahvatulu 1 elaniku kohta (järelikult ka Eesti oma) moodustanud võrreldavates hindades enam kui 70% USA vastavast näitajast.[50]

Samavõrra eksisid ka lääne eksperdid, sest veel 1991. aastal hindas ajaleht „European and Business" Eesti rahvamajanduse kogutoodangut *per capita* 8340 dollarile.[51] Selle järgi võinuks Eestit võrrelda Austriaga, Ungariga võrreldes oli seda 3,4 ja Poolaga võrreldes 4,5 korda rohkem. USA Luure Keskagentuuri andmeid kasutanud „PlanEcon Report'i" hinnangu põhjal oli 1 elaniku kohta tulev Eesti rahvamajanduse kogutoodang 1989. a. ostujõu pariteedi järgi 6240 dollarit, kusjuures NSV Liidu keskmine olnuks 5000 dollarit.[52] Seda kõike väideti oludes, kui Eestis valitses n-ö. üldrahvalik defitsiit ja töötleval tööstusel oli maailmaturul ülimadal konkurentsivõime.

Eesti ja kogu toonase NSV Liidu majandust hinnates ei eksitud sugugi vähem kui Saksa DV-le Saksamaa taasühinemise lummuses hinnanguid andes. Ligilähedaselt võiks Eesti 1980. aastate lõpu rahvamajanduse kogutoodangut 1 elaniku kohta hinnata 2200–2300 dollarile, mis lubaks Eestit kõrvutada Ungariga (1988. ja 1989. a. vastavalt 2450 ja 2560 USD).[53] Sellist hinnangut kinnitab ka Rahvusvahelise Valuutafondi ja Maailmapanga poolt NSV Liidu 1989. aasta vastavaks näitajaks pakutud 1780 dollarit.[54]

9.4. POOLSAJANDI HIND

Kõike eeltoodut arvestades tuleb tõdeda, et Eesti rahvamajandusele aastail 1940–1990 tekitatud kahju pole võimalik ega ka põhjendatud hinnata ainult natsionaliseeritud, kollektiviseeritud, rekvireeritud, väljaveetud või hävitatud varade kunagise maksumuse järgi ning liidusisestest raha- ja kaubavoogudest lähtudes (ei rublades, riigimarkades ega ka dollarites mõõdetuna). Eelkõige on see **kaotus, mis avaldub Eesti majanduse tänases suures mahajäämuses** kas või Põhjamaadega võrreldes. Seda iseloomustab kujukalt ka 1990. aastate alguse transformatsioonikriisi sügavus (tootmismahtude tohutu langus, hüperinflatsioon, varakapitalistlike väärtushinnangute domineerimine jms.). Viimase puhul oleks vale otsida põhjusi mingitest juhtimisvigadest ja Eesti majanduse turumajanduslikele alustele viimisel väidetavalt tehtud väärotsustest. Eespool Eesti kohta esitatud rahvamajanduse kogutoodangu *per capita* näitajate võrdluseks olgu siinkohal esitatud Maailmapanga 1989. a. andmed Soome, Rootsi ja Taani kohta – vastavalt 22 060, 21 710 ja 20 510 dollarit (vt. ka tabel 12).

Neist erinevustest lähtudes võib esitada hüpoteetilise küsimuse: **„Mida kaotas Eesti seetõttu, et ta ei saanud areneda sellistes poliitilistes ja majanduslikes tingimustes nagu Soome, mis on keskmise eestlase jaoks olnud eduka riigi arengu sünonüümiks?"** Esitatud arvude alusel võib ligikaudselt hinnata n-ö. saamata jäänud ja veel lähitulevikus saamata jääva tuluna seda majanduslikku kahju, mida põhjustas Eestile pool sajandit nõukogulikku arengut ja inkorporeeritust NSV Liitu.

Soome taustriigiks valikut põhjendab Eesti ja Soome sõjaeelse arengutaseme ligilähedane võrdsus, mõlema maa looduslike ja ühiskondlike arengutingimuste lähedus ning eestlaste ja soomlaste rahvuskultuuriliselt sarnased väärtushinnangud. Kvantitatiivseks mõõdupuuks oleks seega saamata jäänud rahvamajanduse *resp*. sisemajanduse kogutoodangu väärtus.

Tabel 12. Mõnede Läänemere maade rahvamajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta aastail 1993–1998 (dollarites)[55]

	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Tegelikes hindades (Maailmapanga metoodika järgi):						
Eesti	2 720	2 820	2 860	3 080	3 360	3 360
Läti	2 310	2 290	2 270	2 300	2 430	2 420
Leedu	1 340	1 350	1 900	2 280	2 260	2 540
Soome	19 400	18 850	20 580	23 240	24 790	24 280
Rootsi	24 740	23 630	23 750	25 710	26 210	25 580
Taani	26 580	28 110	29 890	32 100	34 890	33 040
Raha ostujõu pariteeti arvestades:						
Eesti	6 860	...	4 220	4 660	5 090	7 563
Läti	5 170	5 170	3 370	3 650	3 970	5 777
Leedu	3 160	3 240	4 120	4 390	4 140	6 283
Soome	15 230	16 390	17 760	18 260	19 660	20 641
Rootsi	17 560	17 850	18 540	18 770	19 010	19 848
Taani	18 940	20 800	21 230	22 120	23 450	23 855

Kuna Eesti osas vajalik statistiline andmestik puudub, siis tuleb vastavate arvutuste puhul paratamatult rakendada mitmeid lihtsustusi ja mööndusi. Nii on käesoleva ülevaate autor ühes IME ajal tehtud käsitluses,[56] mis vaatleb aastaid 1969–1987, näiteks võrdsustanud tinglikult Eesti ja Soome 1968. aasta arengutaseme (s. t. mõlema puhul on lähtekohana kasutatud eeldust, seda ka loogiliselt põhjendatuna, et Soome ja Eesti rahvamajanduse kogutoodang *per capita* oli sel aastal jooksvates hindades võrdselt 1720 USD) ja eeldanud lihtsustavalt, et Eesti rahvamajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta suurenes ajavahemikus 1969–1987 lineaarselt. Eesti 1987. aasta rahvamajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta oli hinnanguliselt seejuures 3700 rubla, selle üleviimiseks dollariarvestusse kasutati erinevaid kursistsenaariume. Neist kõige tõepärasemas variandis võrdsustati Eesti rahvamajanduse kogutoodang *per capita* Ungari omaga (2240 USD). Sel juhul oleks 1987. a. arvestuslikuks valuutakursiks kujunenud 1 USD = 1,65 rubla, kusjuures vahepealsete aastate valuutakursid leiti interpoleerituna, lähtudes 1961 kehtestatud

ametlikust kursist 1 USD = 0,90 rubla. Kuna Soome rahvamajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta suurenes 1987. aastaks 14 370 dollarini, siis oleks neist eeldustest lähtumise korral Eesti arvestuslikult saamata jäänud rahvamajanduse kogutoodang aastail 1969–1987 olnud 153(±?) miljardit dollarit ehk 73% hüpoteetiliselt võimalikust rahvamajanduse kogutoodangust, kui areng oleks toimunud „soomelikes" oludes. Antud arvu tähendust näitab seegi, et Eesti rahvamajanduse kogutoodang ületas 4 miljardi dollari piiri alles 1996. aastal. Sellele lisanduvad keskkonna saastamise ja loodusvarade ebaefektiivse kasutamisega tekitatud ning hilisemat hüvitamist nõudnud ja nõudvad kahjud, samuti inimeste väärtushinnangute moondumisest johtunud kahjud.

See on ainult üks võimalik näide ühe suhteliselt lühikese ajavahemiku kohta, pealegi ülimalt hüpoteetiline. Selle statistilisi usaldatavuspiire võib küll hinnata, kuid sellel, nagu ka mudelil endal, on üksnes „teoreetiline" tähendus. Küsimus on eeskätt ikkagi selles, milliseid eeldusi on kasutatud vastava mudeli lähtekohana. Viimaste valik on paratamatult tinglik ja subjektiivne. Kui arvestada, et *Eurostat'*i hinnangul moodustas Eesti sisemajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta 2004. aasta ostujõu pariteeti arvestades 50,5% Euroopa Liidu 25 liikmesriigi keskmisest (raha rahvusvahelist ostujõudu väljendavates jooksvates hindades sellestki ainult poole), siis Eesti kogukahju saamata jäänud tulu näol suureneb jätkuvalt. Sisemajanduse kogutoodangult 1 elaniku kohta jääb Eesti alla ka Euroopa Liidu kõige vähem arenenud vanadele liikmesriikidele (Portugali ja Kreeka vastav suhtarv on 73,4% ja 81,2%). Olgu öeldud, et samal ajal Soome ületas Euroopa Liidu keskmise taseme 15 % võrra.

Eeldusel, et ajalugu oleks kulgenud teisiti ja Eesti oleks saanud areneda Soomega sarnastes poliitilistes ja majanduslikes tingimustes, ning oletusel, et sellest tulenevalt oleks Eesti tänane arengutase võrdne Soome omaga (arvestatuna sisemajanduse kogutoodangu väärtuses 1 elaniku kohta), olnuks 2003. aastal Eesti sisemajanduse kogutoodangu väärtus jooksvates hindades 37,2 mrd. eurot. Tegelikult moodustas Eesti sisemajanduse kogutoodang sellest ainult kuuendiku ehk 8,0 mrd. eurot. Eesti ja Soome sisemajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta oli 2003. aastal vastavalt 5941 ja 27 496 eurot.

Eesti majandusele tekitatud pikaajalist kahju on hinnanud ka Ülo Ennuste samalaadses võrdluses kahjustamata või vähemkahjustatud objektiga, s. o. turupõhiselt arenenud naaberrikidega.[57]

Iseloomustamaks Eesti rahvamajanduse taasiseseisvumisjärgset arengut on lisaks tabelile 12 esitatud veel „The Economist Intelligence Unit Ldt." (1998) raha ostujõu pariteeti arvestavad sisemajanduse kogutoodangu *per capita* võrdlevad hinnangud endiste NSV Liidu vabariikide lõikes (tabel 13). Nende andmete järgi oli Eesti kunagiste NSV Liidu vabariikide seas ainus, kellel oli pärast transformatsioonikriisi (selle põhi oli Eestis 1993. a.) õnnestunud ületada 1989. aasta tase.

Tabel 13. NSV Liidu endiste liiduvabariikide sisemajanduse kogutoodang 1 elaniku kohta aastail 1989–1997 (raha ostujõu pariteeti arvestades, dollarites)[58]

	1989	1990	1991	1993	1995	1997
Eesti	4914	4691	4375	3803	4174	5118
Läti	5094	5469	5114	3070	3313	3847
Leedu	5505	5412	5278	3681	3612	4148
Valgevene	4832	4878	5004	4228	3507	4131
Ukraina	3314	3446	3579	3227	2312	2129
Moldova	3664	3723	3193	2362	1681	1637
Gruusia	4296	3919	3256	1407	1009	1303
Armeenia	5058	4804	4467	1853	2122	2389
Aserbaidžaan	3074	2804	2879	1476	986	900
Kasahstan	4342	4477	4302	3316	2421	2587
Usbekistan	2215	2312	2341	2048	1952	1998
Kõrgõzstan	2553	2706	2523	1863	1336	1529
Turkmenistan	2797	2903	2806	2195	1513	1107
Tadžikistan	1917	1920	1769	915	693	680

Teavet majanduskahjude edasisest uurimisest vahendab Okupatsioonimuuseum.

---

1 Laar, Mart, 2000, 869–875.

2 Allikad: „Eesti Statistika Kuukiri", 1939–1940; ERA, f. 1831, n. 1, s. 4523 (september 1939 – november 1940).

3 Kõll, G. J. K., 1956; Nurk, 1956 ja 1959; Nõu, 1956.

4 Nurk, 1956, 127.

5 „Eesti NSV ajalugu". 1971, 569.

6 Tõnurist, 1967, 16.

7 „Eesti rahva kannatuste aasta". 1995, 832–834; vt. ka Nõu, 1956.

8 „Народное хозяйство СССР в 1958 году". 1959, 627, 631.

9 Veimer, Arnold, 1949, 51–52.

10 „О газификации Ленинграда". 1945, 37.

11 „Eesti NSV ajalugu". 1971, 601.

12 Sinilind, Sirje, 1983, 37.

13 „О газификации Ленинграда". 1945.

14 Allikad: Brandt, 1957, 83; Veimer ja Korrovits, 1952, 83.

15 Kuznetsov, 1956, 63.

16 Samas, 63.

[17] Allikas: „Statistika aastaraamat 1994". 1994, 49, 75–76 (autori arvutused).

[18] „Нарвский рабочий", 25. 04. 1950.

[19] Vt. Vseviov, 2001, ja Maremäe, 2000 ja 2003.

[20] „Eesti NSV rahvamajandus". 1957, 68.

[21] Samas, 32.

[22] Allikad: „Eesti NSV rahvamajandus" (vastavad aastad); „Statistika aastaraamat 1991". 1991, 60; „Statistisches Jahrbuch für das Ausland 1992". 1992, 21, 237–238.

[23] „Nõukogude Eesti saavutusi 20 aasta jooksul". 1960, 41–43.

[24] Tõnurist, Edgar, 1967, 20–21.

[25] Samas, 20.

[26] Šustikov, 1955, 14; Brandt, 1956, 34.

[27] Misiunas, Romualdas; Taagepera, Rein, 1997, 109.

[28] Purre, Arnold, 1965, 155.

[29] Allikas: „Народное хозяйство Эстонской ССР за 1958 год". 1959, 82–84.

[30] Veimer, Arnold, 1958, 92–93.

[31] Veimer, Arnold, 1961.

[32] Purre, Arnold, 1965, 112.

[33] Renter, Raul, 1991, 19.

[34] Allikas: „Eesti NSV rahvamajandus" (1968–1988).

[35] Kukk, Kalev, 1985, 11–13.

[36] Allikad: Kukk, Kalev, 1985, 12; „Eesti NSV rahvamajandus" (vastavad aastad).

[37] ESA 1990. 1991, 188.

[38] Allikas: Autori käsikirjalised uurimused Eesti Majanduse Instituudis.

[39] Allikas: Kukk, Kalev, 2001, 166.

[40] Vt. näit. Poom, Eduard, 1980.

[41] Kriisa, Agu, 1984, 61.

[42] Poom, Eduard, 1985, 16.

[43] Allikad: „Баланс народного хозяйства Эстонской ССР" (aastad 1956–1970). 1975, lk. 33; „Eesti NSV rahvamajandus" (vastavad aastad).

[44] Kukk, Kalev, 1987, 44–49.

[45] Susi, Arno, 1990, 48.

[46] „Statistika aastaraamat 1990". 1991, 413–418.

[47] „Новый механизм внеэкономической деятельности и международного сотрудничества". 1988, 103.

[48] „Statistika aastaraamat 1991". 1991, 4, 50.

[49] Tamre, Bruno, 1980, 25–26.

[50] Fedotov, 1988, 132.

[51] „European and Business", 25.–27. 10. 1991.

[52] „PlanEcon Report", 1990, 52, 6.

[53] „World Bank Atlas 1990", 1990, 7.

[54] „The Economy of the USSR", 1990, 51.

[55] Allikas: „World Bank Atlas" (1996–2000).

[56] Kukk, Kalev, 1990.

[57] Ennuste, Ülo, 1993, 1–4.

[58] Allikas: „The Economist Intelligence Unit Ldt.". 1998, 25–27.

Kasutatud kirjandus

Баланс народного хозяйства Эстонской ССР. Статистический сборник. Таллин, 1975.

Brandt, Eduard. *Vennasvabariikide abi Eesti töötajaile sotsialismi ülesehitamisel.* – Baltimaade rahvamajanduse ajaloost. Tallinn, 1956.

Брандт, Эдуард. *Создание экономического базиса социализма в Эстонской ССР.* Таллин, 1957.

Eesti NSV ajalugu, III. Tallinn, 1971.

Eesti NSV rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn, 1957.

Eesti NSV rahvamajandus ... (aastad 1968–1988). Statistika aastaraamat. Tallinn.

Eesti nõukogude entsüklopeedia, 2. kd. Tallinn, 1987.

Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. 1,2. Tallinn, 1943.

Statistika aastaraamat 1991. Tallinn, 1991.

Statistika aastaraamat 1994. Tallinn, 1994.

Eesti Statistika Kuukiri. Riigi Statistika Keskbüroo (aastad 1939 ja 1940). Tallinn.

Eesti tööstus 1989. Statistika kogumik. Tallinn, 1990.

Ennuste, Ülo. *An outline for estimating long-term economic damage by means of analogy.* – Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1. Tallinn, 1993.

ERA, f. 1831, n. 1, s. 4523.

Estonia and Finland – A Retrospective Socioeconomic Comparison. Helsinki, 1993.

European and Business, 25.–27. 10. 1991.

Федотов, А. *Буржуазные модели развития Советской Прибалтики.* – Вопросы экономики, 3. Москва, 1988.

Kriisa, Agu. *Okupeeritud Eesti – nii nagu ta on*. Stockholm, 1984.

Kukk, Kalev. *Ekspordiprobleeme Eesti NSV masina- ja metallitööstuses.* Tallinn, 1985.

Кукк, Калев. *Межреспубликанские экономические связи Эстонской ССР : Тенденции развития и современное положение.* Таллин, 1987.

Kukk, Kalev. *Saamatajäänud miljardid.* – Eesti Ekspress, 23. veebruar 1990.

Kukk, Kalev. *Muutustest Eesti geoökonoomilises asendis 20. sajandil (empiiriline käsitlus välismajandussidemete geograafilise jaotumuse alusel).* – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 33. Tallinn, 2001.

Kuznetsov, Dmitri. *Põlevkivitööstuse koht ja tähtsus Eesti NSV majanduses.* – Baltimaade rahvamajanduse ajaloost. Tallinn, 1956.

Kõll, G. J. K. *Eesti panganduse ja rahanduse likvideerimine.* – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, III. Stockholm, 1956.

Laar, Mart. *Eesti ja kommunism.* – Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid. Tallinn, 2000.

Maremäe, Ello-Ragne. *Sillamäe uraanitehase asutamine ja töö aastatel 1946–1952.* – Akadeemia, 2000, 12.

Maremäe, Ello-Ragne. *Uranium Production Research at Sillamäe, Estonia, in 1946–1989.* – Historical Survey of Nuclear Non-Proliferation in Estonia, 1946–1995. Tallinn, 2003.

Misiunas, Romualdas J.; Taagepera, Rein. *Balti riigid: sõlteaastad 1940–1990.* Tallinn, 1997. (1. väljaanne: Misiunas, Romualdas J.; Taagepera, Rein. *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1980.* Berkeley, Los Angeles, 1983.)

Народное хозяйство Эстонской ССР за 1958 год. ЦСУ СССР, Статистическое

управление Эстонской ССР (käsikirjaline). Таллин, 1959.
Народное хозяйство в ... году (erinevad aastad). Статистический ежегодник. Москва.
Нарвский рабочий, 25. 04. 1950.
Новый механизм внеэкономической деятельности и международного сотрудничества. Москва, 1988.
Nurk, Harald. *Eesti majandus punasel aastal.* – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, III. Stockholm, 1956.
Nurk, Harald. *Eesti majandus saksa okupatsiooni ajal.* – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, VIII. Stockholm, 1959.
Nõu, J. *Hoop Eesti põllumajandusele.* – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, III. Stockholm, 1956.
Nõukogude Eesti saavutusi 20 aasta jooksul. Statistiline kogumik. Tallinn, 1960.
О газификации Ленинграда, 1945. Материалы IX сессии Ленинградского городского совета депутатов трудящихся. 18–19 июля 1945 г. Ленинград, 1945.
PlanEcon Report, 1990, No. 52. Washington.
Poom, Eduard. *Nationaleinkommen und Besteuerung in Sowjet-Estland.* – Annales Societates Litterarum Estoniae in Svecia, VIII. 1977–1979. Stockholm, 1980.
Poom, Eduard. *Kommentaare Kremli koloniaalinfole.* – Periskoop, 1985, 1–3 (10–12). Stockholm.
Purre, Arnold. *Eesti saatuseaastad 1945–1960, III.* Stockholm, 1965.
Renter, Raul. *Tingliku isetegutsemise aastad Eesti tööstuses sotsialismitingimustes*. – EMI Teataja, 1991, 1.
Sinilind, Sirje. *Mõningatest rahvuspoliitika aspektidest. Visand nõukogude rahvuspoliitika kriitikaks Eestis 1940–1983*. Stockholm, 1983.
Statistisches Jahrbuch für das Ausland 1992. Wiesbaden, 1992.
Суси, Арно. *Вот что нам обошлась окупация?* – Радуга, 1990, 10.
Шустиков, Н. И. *Эстонская ССР.* Москва, 1955.
Tamre, Bruno. *Nõukogude Eesti üleliidulises majandussüsteemis*. – Taas emakeele lätteil. Väliseestlaste teine kultuuriseminar Tallinnas, Lahemaal ja Tartus juunis 1979. Tallinn, 1980.
The Economist Intelligence Unit Ldt. London, 1998.
The Economy of the USSR. A study undertaken in response to a request by the Houston Summit. Summary and recommendations. IMF, IBRD, OECD, EBRD, 1990.
Tõnurist, Edgar. *Eesti NSV põllumajanduse sotsialistlik rekonstrueerimine*. Tallinn, 1967.
Veimer, Arnold. *Eesti tööstus tõusuteel*. Tallinn, 1949.
Veimer, Arnold. *Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine*. Tallinn, 1958.
Веймер, Арнольд. *Комплексное развитие и специализация Эстонского экономического административного района.* Таллин, 1961.
Веймер, А., Корровиц, Ф. *Итоги выполнения пятилетнего плана развития промышленности Эстонской ССР за годы СССР 1946–1950.* Таллин, 1952. (Käsikiri Eesti Majanduse Instituudis.)
Vseviov, David. *Nõukogudeaegne Narva elankikkonna kujunemine 1944–1970*. ORURK, 15. Tartu, 2001.
World Bank Atlas ... (aastad 1990–2000). Washington, 1990–2000.
World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report. Tallinn, 1991.

Riigikogu juures 1993–2004 tegutsenud Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni (ORURK) koosseis

Vello Salo (komisjoni esimees a-st 1996)
Ülo Ennuste
Kaido Jaanson
Jaak Kangilaski
Virve Kask
Jüri Kivimäe
Jaan Kross (komisjoni esimees 1993–96)
Kaljo Kägi
Jaan Laas
Ando Leps
Herbert Lindmäe
Uno Lõhmus
Heino Noor
Egon Oja
Aadu Oll (liige 1993–2003)
Erast Parmasto
Juhan Peegel
Leo Pokk
Teet Rajasalu
Enn Sarv
Enn Tarvel
Robert Tasso
Rein Teinberg (liige 1993–95)
Hans-Voldemar Trass
Peeter Tulviste
Hannes Walter
Anna-Mirjam Kaber (komisjoni sekretär)
Peep Varju (komisjoni tegevesimees)